

En studie av sivile aktørers deltakelse i massakrer under folkemordet i Rwanda

Anders Mellerud

Masteroppgave i samfunnsgeografi
Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi
Universitetet i Oslo
Våren 2012

© Anders Gamst Møllerud

2012

En studie av sivile aktørers deltagelse i massaker under folkemordet i Rwanda

Anders Gamst Møllerud

<http://www.duo.uio.no/>

En studie av sivile aktørers
deltakelse i massakrer
under folkemordet i Rwanda

Anders Mellerud

Masteroppgave i samfunnsgeografi
Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi
Universitetet i Oslo
Våren 2012

”The truth of the genocide is in the mouths of both the killers, who manipulate and conceal it, and the dead, who have carried it away with them.”

– Ignance Rukiramacumu, folkemorddeltaker (Hatzfeld 2009, 112).

Forord

Først og fremst takk til tålmodige foreldre, veileder Jan Hesselberg (som gir studentene friheten til å være selvstendige) og informantene hvis bidrag har vært uunnværlige. Stor takk også til Kjell Henning Thon (som har tatt seg bryet å lese gjennom oppgaven), dommer Erik Møse, professorene Evelin Lindner, Tor-Arve Benjaminsen og Allan Stam for nyttige tips og deling av interessante synspunkter, og til professor Bernt Hagtvat for faglig stimuli og inspirasjon.

Innholdsfortegnelse

Forord	1
Innholdsfortegnelse	2
Ordforklaringer	4
Kart	6
Innledning	7
Bakgrunn	8
En kortfattet historisk oversikt	8
Befolkningspress i Rwanda før 1994	11
Et lite stykke om voldens brutalitet	16
Oppsummering	19
Teori	20
Folkemord som internasjonal forbrytelse	20
Folkemord og akademia	22
Befolkningspress og voldelig konflikt	27
Oppsummering	31
Forklaringer på folkemordet i Rwanda	32
Kolonitidens påvirkning	32
Den autoritære kulturen	35
Kirkens rolle	36
Borgerkrig og statskupp	37
Massiv propaganda	38
Det internasjonale samfunnets passivitet	39
En alternativ forklaring	40
Oppsummering	42
Metode	45
Metodevalg	45
Valg av sekundærlitteratur	47
Valg av informanter	53
Kulturelle utfordringer	56
Datainnsamling	58
Validitet	61
Etiske utfordringer	62
Oppsummering	64
Befolkningspress som delforklaring på sivil folkemorddeltakelse	65
Jordens sakrale viktighet	65
Habyarimanas agrarnasjonalisme	65
Folkemordidologiene forstått som agrarnasjonalisme	67
Folkemordets symbolske jordbruksmetaforer	68
Oppsummering	70

Homer-Dixon og Percivals fire hypoteser	71
Hypotese 1: Sosial misnøye	71
Hypotese 2: Svekkende statsmakt	72
Hypotese 3: Manipulering av etniske identiteter	73
Hypotese 4: Elitegruppens usikkerhet	74
Vurdering av hypotesene	74
Oppsummering	77
 Massakrer i Kigali	 78
Befolkningspress i Kigali?	78
Angående Interahamwe	79
Voldens todelte form	81
Et nabolagsfolkemord?	85
Voldens komplekse motsetninger	87
Internfordrevne personer og sivil folkemorddeltakelse	89
Oppsummering	92
 Massakrer i Bugesera	 93
Sosiale spenninger	93
Planlegging og organisering	95
Krig, befolkningspress og migrasjon	98
Misunnelse og grådighet	102
Et nabolagsfolkemord?	104
Oppsummering	105
 Massakrer i Nordvest	 105
Nordlige og sørlige hutuer	105
Tilfellet Kanama	106
Autoritetsfrykt	109
Befolkningspress som forklaring på massakrer av twaer	111
Oppsummering	113
 Analysesammendrag	 114
En kort analyse av primærkildene	114
Befolkningspress og borgerkrig	116
Kompliserte drapsmønstre	117
Jordbrukets betydning	122
Angående kollektivism	122
Bauman og tilfellet Rwanda	122
Betydningen av absolutisme	123
Ny årsaksmodell	124
Oppsummering	125
 Konklusjon	 127
 Litteraturliste	 129

Ordforklaringer

Ord med oversettende forklaringer kommer fra Rwandas offisielle språk Kinyarwanda.

Abakiga :	“Fjellfolket”. Betegnelse på nordlige hutuer som snakker en egen variant av kinyarwanda kalt rukiga. Kjent og beryktet for sin patriotisme. I fiendtlig opposisjon mot tutsimonarkiet, de tyske kolonistene og sørlige hutueliter. Abakiga-elitegrupper oppnådde politisk, militær og økonomisk makt under president Habyarimanas regjeringsperiode, og var fremtredende aktører i organiseringen av folkemordet.
Arusha-avtalen :	En maktdelingsavtale mellom MRND(D) og RPF, undertegnet av president Habyarimana og general Kagame i Arusha, Tanzania 4. august 1993. Avtalen innebar at RPF skulle få politisk og militær makt i Rwanda. Avtalen var særlig upopulær blant opposisjonelle hutupartier og fremstående individer innad i regjeringspartiet som mistet privilegier etter avtalen. Førte til at Habyarimana mistet tillitt og legitimitet. Misnøyen med Arusha-avtalen var blant årsakene til statskuppet i 1994.
CDR:	<i>Coalition pour la défense de la république</i> . Hutuekstremistisk politisk parti i opposisjon mot Arusha-avtalen. Ansvarlige for dannelsen av <i>Impuzamugambi</i> .
FAR :	<i>Force Aérienne Rwandaise</i> . Den rwandiske regjeringshæren, opprettet med belgisk assistanse etter uavhengigheten i 1962. Under Habyarimana supplert og opptrent av Frankrike. Erstattet av RPA etter folkemordet.
Gacaca:	“På toppen av åsen”. Et rettssystem opprettet etter folkemordet for å søke forsoning i lokalsamfunnene, med folkevalgte sivile som dommere. Avviklet i 2010.
ICTR:	<i>International Crime Tribunal for Rwanda</i> . Den internasjonale straffedomstolen for folkemordet i Rwanda i regi av FN, med tilholdssted i Arusha, Tanzania.
Ingo:	“Familiesammensetning”. Brukt i sammenheng med husholdningens medlemmer.
Interahamwe:	“De som arbeider sammen”. Militant ungdomsgruppering underlagt regjeringspartiet MRND(D). Organiserte og utførte en stor andel av massakrene under folkemordet. Fremholdt som ansvarlige for massedrap på hundretusener. Også opptrent og supplert av franske styrker.
Inyenzi:	“Kakkelakk”. Brukt som et avhumaniserende ord av hutuekstremister for å beskrive tutsier.
Impuzamugambi:	“De som har et felles mål”. Militant ungdomsgruppe underlagt CDR. Ansvarlig for utallige massakrer.
Kinyarwanda:	Bantuspråk i Nigerkongo-familien. Offisielt talemål i Rwanda.
MRND(D):	<i>Mouvement révolutionnaire national pour le développement</i> . Habyarimanas regjeringsparti, grunnlagt 1975. Skiftet navn til <i>Mouvement républicain pour la démocratie et le développement</i> i 1993. Hutuekstremistiske krefter innad i

partiet, angivelig under ledelse av Théoneste Bagosora, antas å ha skutt ned flyet til president Habyarimana og begått statskuppet i april 1994.

- Mwami:** Tittel på det monarkiske overhodet, tilsvarende konge. Den herskende *mwami* besatt i førkolonial tid absolutt makt. Monarkiet ble avskaffet etter huturevolusjonen i 1959, de siste etterkommere ble drept under folkemordet.
- RPA:** *Rwandan Patriotic Army*. RPFs militære fløy. Først ledet av Fred Rwigema. Omgjort til ren geriljagruppe med sikte på maktovertakelse i Rwanda under ledelse av Paul Kagame.
- RPF:** *Rwandan Patriotic Front*. Politisk parti formet av eksiltutsier i Uganda. Opprinnelig kalt *Rwandese Alliance for National Unity* (RANU), grunnlagt i 1979, endret navn og strategi i 1987. Støttet først Musevenis geriljakrig i Uganda, siden fokus på retur til moderlandet Rwanda. Startet den rwandiske borgerkrigen da de angrep Rwanda fra Uganda i oktober 1990. Vant kampen mot det hutuekstremistiske regimet og overtok makten i juli 1994. Har siden hatt all politisk makt i Rwanda. Deres rolle i forbindelse med folkemordet forblir uklar.
- RTLHC:** *Radio Télévision Libre des Mille Collines*. Hutuekstremistisk radiokanal med nære bånd til regjeringspartiet og andre hutuekstremistiske politiske partier. Ansvarlig for omfattende spredning av propaganda før og under folkemordet.
- Ubuhake:** “Å være klar til å kalve”. Betegnelse på en svært komplisert sosial prosess i forbindelse med kvegdistribusjon, der hutuer og tutsier kunne endre gruppeidentiteter. En del av patron-klientforholdet mellom hutuer og tutsier. Utgjorde en viktig funksjon i det sosialpolitiske hierarkiet i det førkoloniale Rwanda.
- Ubukonde:** Et patron-klientsystem mellom rike jordeiere og småbønder med opphav i det førkoloniale samfunnet. Utnyttet av nordvestlige elitegrupper etter kolonitiden for å beslaglegge bønders avlinger.
- Ubuletwa:** Et forhatt tvangskollektivjordbrukssystem innført på slutten av 1800-tallet av kong Rwabugiri og belgiske kolonimyndigheter for å sanke inn skatt.
- Ubwoko:** En betegnelse på et individs “klantilhørighet”. Også brukt som betegnelse på “etnisitet”, slik et individs gruppeidentitet som enten hutu, tutsi eller twa ble oppført under *ubwoko* i de obligatoriske ID-kortene innført av belgierne.
- UNAMIR:** *United Nations Assistance Mission for Rwanda*. Fredsobservatørgruppe opprettet av sikkerhetsrådet i oktober 1993 for å overvåke overholdelsen av Arusha-avtalen. Ledet av Lt.Gen. Roméo Dallaire. Etter Belgia trakk seg fra oppdraget, bestod UNAMIR av soldater fra Canada, Ghana og Bangladesh. Fikk ikke mandat av sikkerhetsrådet til å bruke våpenmakt. I mai 1994 ble UNAMIR 2 opprettet for å bidra til sikkerhet og beskyttelse av flyktninger og sivile i Rwanda. Begge oppdrag blir betegnet som fiaskoer og blir stående som symbol for sviket fra det internasjonale samfunnet.
- Umuganda:** “Tremateriale brukt til bygging av hus”. Også brukt som betegnelse på kollektivarbeid. Opprinnelse i *Ubuletwa*, adoptert og fornyet av Habyarimana som integrerte konseptet i sin jordbruksideologi. Under Habyarimana var *umuganda* tvangskollektivjordbruk, i 1994 forbundet med kollektiv deltakelse i folkemord.

Over: Kart som viser de viktigste stedsnavn nevnt i oppgaven.

Frem til 2006 bestod Rwanda av tolv provinser, som nå er sammenslått til totalt fem (se liste nedenfor). Flere byer har også skiftet navn etter 2006, slik for eksempel Ruhengeri nå heter Musanze, og Butare heter Haye. Da mesteparten av litteratur benyttet i denne oppgaven er publisert før endringen av stedsnavn brukes de opprinnelige stedsnavnene bevisst for enkelthetens skyld.

- 1) Northern
- 2) Western
- 3) Southern
- 4) Eastern
- 5) Kigali

Innledning

Mellom april og juli 1994 ble hundretusener av mennesker massakrert i et av historiens mest omfattende tilfeller av massedrap. Folkemordet i Rwanda ble for det meste gjennomført av sivile aktører med begrenset tilgang på moderne våpen. Oppgavens formål er å oppnå en bedre forståelse av hvordan en stor befolkningsandel kan bli aktive deltakere i massakrer av medborgere. Siden befolkningspress blir nærmere undersøkt som en av flere medvirkende årsaker, er problemstillingen formulert som følger:

I hvilken grad er befolkningspress en medvirkende forklaring på sivile aktørers deltakelse i massakrer under folkemordet i Rwanda?

Befolkningspress er et fenomen som her betyr en situasjon som kan oppstå hvis rask befolkningsvekst og naturmiljøforringelse legger økt press på tilgjengelige ressurser innen et avgrenset territorium. Problemstillingen spør ”i hvilken grad” fordi befolkningspress i varierende grad kan være en medvirkende årsak avhengig av hvilke områder i Rwanda som studeres.

Oppgaven er grovt delt i to. Første del er en gjennomgang av det historiske bakgrunnsteppet og etablerte forklaringer på folkemordet i Rwanda, teori og metode. Del to omfatter en studie av befolkningspress som medvirkende forklaring på sivil folkemorddeltakelse, avsluttende med analysesammendrag og konklusjon. Fordi det vurderes som mer oversiktlig i gjennomgangen og sammenlikningen av massakrer i ulike områder, blir analyser gjort underveis i oppgaven, slik at analysekapittelet med hensikt er redusert til et lengre sammendrag.

Bakgrunn

I dette kapittelet skal Rwandas bakgrunnshistorie og situasjon av befolkningspress før folkemordet kort redegjøres for. Det inkluderes også et stykke som belyser visse psykologiske aspekter, med hensikt å gi en dypere forståelse av voldens brutale form under folkemordet.

En kortfattet historisk oversikt

Rwanda er et lite land som kun utgjør 26 338 km² – et areal mindre enn Hedmark fylke, og er landlåst med geografisk beliggenhet i det sentrale Afrika omgitt av høye fjell, dype kløfter og tett jungel. Rwanda deler i hovedtrekk en felles kultur og historie med nabolandet Burundi i sør, men selv om det finnes flere likheter og ulikheter, vil landene ikke sammenliknes i oppgaven. I begge land er Twa-pygmeene urinnvånerne, en liten gruppe sankere og jegere som i dag kun utgjør 1% av befolkningen. De to dominerende gruppene er *bahutu* og *batutsi*, som henholdsvis utgjør omtrent 84% og 15%. I ulike tidsperioder har hutuene trolig vandret inn fra vest, og tutsiene fra øst. Gjennom århundrenes løp har disse to gruppene utviklet en felles kultur og samfunnsstruktur, med felles normer, skikker og regler, så vel som et eget felles språk, kinyarwanda. Da blandingsekteskap har vært utbredt, har gruppene også blitt genetisk sammenblandet, slik at man umulig kan snakke om to distinkte, etniske grupper. Forholdet mellom gruppene er likevel svært komplisert (Prunier 1999).

Kort oppsummert er det tradisjonelle skillet mellom hutuer og tutsier fundamentert i en sosiopolitisk stratifikasjon der hutuer er bønder og tutsier kvegholdere. Siden kveghold tradisjonelt har vært forbundet med høyere prestisje enn åkerbruk, har tutsier følgelig hatt høyere sosial status. Derfor kan ”hutu” og ”tutsi” også betraktes som betegnelser på to ulike sosiale posisjoner, hvis blodslinje og arv ikke nødvendigvis avgjør individets gruppeidentitet. Gjennom det førkoloniale patron-klientsystemet *ubuhake* var det mulig for hutuer å oppnå ny gruppestatus som tutsier etter å ha byttet til seg kveg, eller fått tildelt kveg i gave, og tilsvarende kunne tutsier som mistet kveg få ny identitet som hutuer. Hutuenes korn, og tutsienes melk og kjøtt, var utgangspunktet for handel, slik det også var en symbiose mellom gruppene. Men denne sameksistensen var på ingen måte likeverdig. Tutsimonarkiet beslagla hutuers avlinger for å få korn, innsanket som skatt, men hutuer måtte også bytte bort korn for å få melk fra tutsienes kyr. Tutsier kunne gjerne gi kveg i gave til hutuer i bytte mot tjenester, men hutuer ville aldri oppnå den sosialt forhøyede tutsistatusen før de eide en kvegflokk på ti kyr eller flere (Newbury 1991, Prunier 1999, Kressel 2002).

Den førkoloniale rwandiske samfunnsstrukturen var et strengt og autoritært hierarkisk monarki, der den herskende *mwami*, en posisjon oftest besatt av tutsier, kontrollerte handel, økonomisk fordeling og politisk maktbalanse mellom gruppene, og tilsvarende mellom de ulike klanene. Innad i gruppene finnes elitegrupper, eller politiske klaner, der medlemmene utelukkende er enten hutuer eller tutsier. Disse klanene har oftest geografisk tilhørighet. Geografisk opphav i den rwandiske kulturen kan være like betydningsfullt som ens gruppestatus som enten hutu eller tutsi. Eksempelvis har det i lange tider vært feider mellom nordlige og sørlige hutuklaner. Før kolonitiden var de autonome hutukongedømmene i det nordlige Rwanda ikke underlagt det sentraliserte og mektigere tutsimonarkiet. Fordi de nordlige hutuene, eller *abakiga* som de kaller seg selv, aldri underkastet seg tutsimonarkiet, er de bærere av en patriotisk stolthet som også ble forsterket av det de oppfattet som et svik da sørlige hutuer støttet tutsimonarkiet og den tyske kolonihærens felttog mot hutukongedømmene i nord (Kiernan 2007, Mushemeza 2007, Rusagara 2009).

I 1899 ble kongeriket Rwanda annektert av Tyskland og innlemmet i storkolonien Tysk Østafrika. Etter Versailles-traktaten ble Ruanda-Urundi del av Belgisk Kongo, men underlagt Folkeforbundet. Influert av samtidens europeiske raseforestillinger og sosialdarwinistiske tankegang, målte både tyskerne og belgierne lengder og tykkelser på hodeskaller, neser, panner og ører for å skape stereotypier om gruppene basert på ytre fysiske karaktertrekk. Etniske forskjeller ble skapt og kategorisert. Det ble hevdet at de såkalte høye, slanke og lysere tutsiene var et for pent og edelt folkeslag at deres opphav kunne være afrikansk. Absurde teorier hevdet tutsiene var utvandret fra både Atlantis og Tibet, men størst aksept fikk ideen om at tutsiene opprinnelig var etterkommere av en jødisk rase som hadde utvandret fra Midtøsten til Etiopia, basert på den lenge etablerte, like fullt grunnløse, hamittiske teorien. Hutuene ble motsatt betegnet som en lavtstående og primitiv afrikansk rase (Prunier 1999).

Belgiernes innføring av obligatoriske ID-kort på begynnelsen av 1930-tallet, som alle rwandere var pliktet til å bære, og hvor ens identitet som enten hutu, tutsi eller twa stod oppført, var en byråkratisering av dette falske etniske skillet. Med dette ble også *ubuhake* opphevet. Der gruppeforholdet tidligere hadde vært dynamisk, flytende og alt annet enn statisk, ble individer og familier nå fastlåst i én og samme "etniske" gruppe. Feilaktig ble en langt større andel av befolkningen kategorisert som hutuer (Prunier 1999, Rusesabagina 2006).

Rwandas uavhengighetsprosess var preget av sosial forvirring og kaos. Huturevolusjonen i 1959 styrket tutsimonarkiet og banet den hutusjåvinistiske Grégoire

Kayibandas vei til makten som landets første president da Rwanda fikk sin selvstendighet i 1962. Etter at utdrevne eksiltutsier gjennomførte et mislykket geriljaangrep, ble rundt 10 000 tutsier systematisk massakrert av Kayibandas regime mellom desember 1963 og januar 1964, i samtiden omtalt av Bertrand Russell som "the most horrible and systematic extermination of a people since the Nazi's extermination of the Jews" (Melvern 2009, 21). I perioden 1959-73 ble anslagsvis 700 000 tutsier drevet på flukt, hovedsakelig til Uganda (Prunier 1999).

Forsvarsminister Juvénal Habyarimana ledet det vellykkede kuppet mot Kayibanda i 1973. Det nye regimet var ikke mindre totalitært, men utdrivingen av landets tutsier stanset, men eksiltutsiene ble nektet retur. Under Habyarimanas første år ved makten på midten av 1970-tallet opplevde Rwanda en viss økonomisk fremgang, men neste tiår var en katastrofal nedgangsperiode for landet. Rwandas økonomi har alltid vært skjør. Landets eneste eksportgrunnlag er primitive råvarer som kaffe og te, samt beskjedne mengder av tinn. Med de synkende råvareprisene var Rwanda nærme økonomisk kollaps mot slutten av 1980-tallet. Habyarimanas kollektivjordbruksmodell, *umuganda*, var en økonomisk fiasko. De ulike politiske klanene som tidligere hadde fått andeler av eksportinntektene mistet økonomiske privilegier, med den konsekvens at Habyarimanas politiske legitimitet var svinnende (Prunier 1999).

Dette var også et tiår med internasjonalt fokus på demokrati og menneskerettigheter. Frankrike, i likhet med Belgia, hadde lyktes med å forsvare den sittende hutumakten som demokratisk av den etniske begrunnelse at det i Rwanda var en form for afrikansk demokrati siden den største etniske gruppen besatt all politisk makt. Men Frankrike fikk vanskeligheter med å forsvare sitt beskyttende samarbeid med Habyarimanas totalitære regime, og tvang omsider presidenten til å etablere et multipartisystem som så dagens lys i 1991. Den påtvungne demokratiseringsprosessen gjorde Rwanda ytterligere politisk ustabilt. Opposisjonelle hutuekstremister grupperte seg politisk med ambisjoner om maktovertakelse, mens den sittende hutueliten motsatt ønsket å forsvare makten (Prunier 1999).

I skyggen av det politiske kaoset i Rwanda etablerte ugandiske eksiltutsier i 1987 den militære organisasjonen Rwandan Patriotic Front (RPF), og derunder geriljagruppen Rwandan Patriotic Army (RPA)¹, med ambisjoner om politisk makt i moderlandet. Til å være en liten geriljagruppe mot en mye større regulær hærstyrke var angrepet en risikabel manøver, men RPF utnyttet nedgangstidene og angrep Rwanda da landet var på sitt mest sårbare i oktober 1990 som starten på en blodig borgerkrig. I august 1993 ble en maktdelingsavtale mellom

¹ For enkelthetens skyld brukes RPF i oppgaven konsekvent som betegnelse for både RPF og RPA.

RPF og Habyarimanas regjeringsparti MRND(D) undertegnet i Arusha, Tanzania. En fredso observerende FN-styrke, UNAMIR, ble utsendt for å overse den risikable Arusha-avtalen som ikke ble anerkjent av hutuopposisjonelle partier.

Den 6. april 1994 ble Habyarimanas privatfly skutt ned like før landing i Kigali. I kjølvannet av presidentens død ble folkemordets første massakrer igangsatt samme kveld. 7. april ble statsminister Agathe Uwilingiyimana og flere andre ministre drept. Da ti belgiske FN-soldater ble kidnappet og henrettet 10. april, trakk Belgia som forventet ut hele sin FN-styrke, og UNAMIR var såpass svekket at den nye hutuekstremistiske regjeringen fikk fritt spillerom til å utføre sin utryddelsespolitikk. I faglitteraturen blir organisatorene av folkemordet i Rwanda ofte utpekt å være prominente individer fra presidentens eget regjeringsparti som mistet økonomiske, militære og politiske privilegier etter Arusha-avtalen. Denne konspiratoriske klikken, angivelig under ledelse av oberst Théoneste Bagosora, skal ha gjennomført statskuppet i april 1994 og stått bak planleggingen og organiseringen av det påfølgende folkemordet (Des Forges 1999, Prunier 1999, Dallaire 2004, Melvern 2006, 2009).

I løpet av tre måneders tid ble hundretusener drept. (Antall drepte drøftes i metodekapittelet.) Selv med primitive våpen og mangel på industrielle løsninger ”oppnådde” man i Rwanda en drapseffektivitet som overgår alt hva nazistenes dødsfabrikker var kapable til under andre verdenskrig. Folkemordet ble omsider stanset da RPF tok kontroll over landet i juli 1994. Tidligere general for geriljaen, og nåværende president, Paul Kagame, blir både hyllet for utviklingen i landet etter folkemordet, men også sterkt kritisert for de brutale metoder som tas i bruk for å verne om makten. Rwanda forblir, med andre ord, like autoritært som det alltid har vært. Rwandas politiske historie viser at helt fra de tidligste kongedynastier til og med nåværende regime har landet vært styrt av tette, lukkede elitegrupper som besitter tilnærmet absolutt makt.

Befolkningspress i Rwanda før 1994

Rwanda har fra før uavhengigheten vært et tettbefolket land som i siste halvdel av det 20. århundret var åsted for rask befolkningsvekst. Prunier kaller særlig den demografiske utviklingen fra 1940-tallet for en periode kjennetegnet av ”alarmerende befolkningsvekst” (Prunier 1999, 263). Kinzer viser til en befolkningsvekst fra 2 til 3,6 millioner innbyggere med tall fra folketellingene i 1911 og 1969 – en økning på 80% på under seks tiår, og hevder Rwanda allerede på slutten av sekstitallet var preget av høyt befolkingspress: “By 1969, it was

3,6 million, which may be the limit of what an agricultural country on this size can support with traditional farming techniques” (Kinzer 2008, 248).

Befolkningsveksten fra 1969 til den neste folkeopptellingen i 1991, som talte en befolkning på 7 148 496 rwandere, var nesten en fordobling av innbyggertallet på 22 år. Med Pruniers estimerte vekstrate på 3,2% fra august 1991 til april 1994 gir det et befolkningsanslag på nesten 7,8 millioner innbyggere i Rwanda før folkemordet (Prunier 1999). Selv om det er vanskelig å estimere innbyggertallet i Rwanda i borgerkrigsperioden, forblir likevel folketellingen fra 1991 det beste utgangspunktet. Befolkningstettheten rundt tiden ved folketellingen i 1991 anslås å ha vært omkring 760 innbyggere per km² – høy, men ikke oppsiktsvekkende sammenliknet med for eksempel Storbritannia (610 per km²) og Nederland (950 per km²) (Diamond 2006). Forskjellen er at i de to sistnevnte industriland er det utviklet et intensivt, effektivt og mekanisert jordbruk, slik at bare en liten prosentandel av landets befolkning er sysselsatt i jordbruksnæringen. I Rwanda drev 9 av 10 innbyggere ekstensivt jordbruk der bønders teknologitilgang var bestående av tradisjonelle jordbruksredskaper som hakker og macheter.

Jorddyrkende hutuer overtok land etter tutsier som flyktet fra Kayibandas regime på 1960-tallet, men vedvarende rask befolkningsvekst gav økt press på tilgjengelig jordareal. Matproduksjonen økte på kort sikt, men da befolkningsveksten samtidig fortsatte, sank også mattilgangen per innbygger, som igjen økte matetterspørselen. Mer mat, men også mer mennesker, gir ingen forbedringer i mattilgangen per person. I det jordbruksavhengige Rwanda var ingen høyteknologiske løsninger introdusert. For å etterkomme den økende matetterspørselen ble jordsmonnet ytterligere presset og flere steder utpint, slik at produksjonseffektiviteten var synkende. Denne utpiningen, sammen med avskogingen som hadde pågått i flere tiår for å frigjøre plass til jordbruksarealer, medførte alvorlige erosjonstilfeller der Rwandas elver førte tonnevis av jord ut i de omliggende innsjøer (Diamond 2006).

Diamond beskriver Rwanda på midten av 1980-tallet som “an ecological disaster in the making” (Diamond 2006, 320). Jeg observerte på min gjennomreise i Rwanda at landet ser ut som en eneste stor plantasje, riktig nok et par klynger med trær her og der, men i det hele tatt er inntrykket av Rwanda et land preget av jordbruksvirksomhet anlagt i terrasser opp langs sidene av de mange bratte åser, strippet for den naturlige buskevekst som en gang vokste der. I dette landskapet som en gang var nesten totalt dekket av skog, er omtrent 7% av Rwandas areal i dag naturlig skogkledd (Homer-Dixon og Percival 1996), det vil si for det meste

nasjonalparkene i nord hvis regnskog blir spart for å verne om fjellgorillaene – Rwandas største turistinntektskilde (bilde 1).

En gjennomsnittlig rwandisk husholdning (*ingo*), hadde, ifølge Verwimp (2002) en jordtilgang på 1,2 hektar (ha) i 1984 og 0,89ha seks år senere i 1990 – en reduksjon på 25%. Den laveste mulige jordtilgang som kan etterkomme matetterspørselen til en gjennomsnittlig *ingo* er estimert til 0,7ha. Med en gjennomsnittlig jordtilgang på 0,89ha per *ingo*, betyr det at de mange husholdninger under gjennomsnittet ikke hadde mulighet til å produsere tilstrekkelig nok mat for å etterkomme husholdningens matetterspørsel. Et problem er at rwandere flest ikke har mulighet til å etterspørre mat som, for eksempel, gitt større kapitaltilgang, kunne blitt importert fra mateksporterende markeder. Den synkende matproduksjonen og økonomiske nedgangen forverret bøndenes mattilgang.

Med økt befolkningspress ble småbøndene avhengige av gunstige værforhold for best mulig utnyttelse av jordens produksjonspotensial. 1980-tallet er en dokumentert periode med uvanlig lite regn i Rwanda. Tørkeperioden i 1988-89 ødela avlinger sør i landet og medvirket til hungersnøden i Ruriganiza, som ifølge Prunier (1999) krevde 300 ofre, mens tusener ble drevet på nomadisk vandring på jakt etter matressurser. Pottier (1991) hevder 1/6 av alle rwandere led av sult etter tørken og matkrisen i 1989. Andelen av den rurale befolkningen i Rwanda som konsumerte mindre enn 1600 kalorier per dag økte fra 9% til 40% mellom 1982 og 1990 (André og Platteu 1998).

Årsakene til tørken, matkrisen og hungersnøden i sør er, i tillegg til den demografiske situasjonen, både klimatiske, økologiske og politiske. Befolkningsvekst, lite regn, avskoging og jorderosjon er nevnte faktorer. En annen viktig faktor er at det næringsfattige jordsmonnet i det sørlige Rwanda gir avlingene dårligere vekstforhold, som dermed gjør dette området særlig utsatt for lite nedbør. Regimets politikk spilte også en vesentlig rolle i forbindelse med økt befolkningspress. Habyarimanas jordbrukspatriotisme var blant annet tuftet på det førkoloniale kollektive patron-klientforholdet *ubukonde* der mektige jordeiere sørget for sine klienters jordtilgang. Kayibanda godkjente i 1961 nordvestlige hutuklaners opprettholdelse av *ubukonde*, men der dette opprinnelig var et system som sikret hutubøndene jord- og mattilgang, opplevde 2/3 av klientene underlagt *ubukonde* i Gisenyi og Ruhengeri at deres tilgang til å høste av jordbrukets matproduksjon var fraværende (Pottier 1991). Også etter matkrisen i 1989 fortsatte regimet beslagleggingen av bøndenes gode avlinger.

Habyarimanas regime later likevel til å ha forstått alvoret av landets befolkningspress. I en tale til nasjonen i 1983 sa presidenten følgende: "In the coming twenty years, the population of Rwanda will be doubled. We thus have to make sure that we have enough food" (Verwimp 2004,

13). Habyarimanas løsningsstrategi var å kommandere samtlige rwandere til hardt manuelt jordbruksarbeid, også gjennom tvangskollektivarbeidet *umuganda*, men hva Rwanda behøvde var ikke mer arbeidskraft, men heller teknologiske løsninger, kapital, industri- og servicenæringer. Verwimp (2004) skriver at å øke sysselsettinga innen jordbruksaktivitet i et land som allerede har utnyttet det fulle potensial med manuell arbeidskraft, kun ender med at den samme arbeidsmengden blir fordelt utover flere mennesker slik at hver enkelt jobber mindre for å oppnå det samme resultat. Dessuten blir det ingen rom for spesialisering, nytenking og nyskaping når staten krever at nær samtlige av nasjonens innbyggere må drive jordbruk.

Habyarimana erkjente den raske befolkningsveksten som en trussel mot landets matsikkerhet, men oppfordret likevel til at rwandiske ektepar skulle få flest mulig barn: "A Rwandan by nature wants to have a lot of children" (Verwimp 2004, 25). I et TV-intervju i 1987 fastholdt Habyarimana at løsningen på landets høye befolkningspress var *flere* mennesker:

"We believe there is a real problem. If the population grows faster than the economy, we have a problem. And nevertheless, we must reconcile two things, on the one hand, the more numerous we are, the stronger we are, because we have more arms and brains, but the more numerous we are, the more we have to produce for that population in order to have enough food (...)" (Verwimp 2004, 25).

Som et konservativt katolsk land fordømte Habyarimanas Rwanda bruk av prevensjonsmidler. Apotek og andre utsalgssteder som kunne tilby kondomer ble angrepet av politi og beordret stengte. Myndighetene brukte navnet *abanyali* ("banditter") på brukere av prevensjonsmidler, og påtok seg retten til å sende såkalte "løsslupne kvinner" (*femmes libres*) til interneringsleirer og klostre for å gi en innføring i romersk-katolsk kristenmoral (Prunier 1999, Verwimp 2004).

En annen feilslått politisk vurdering av Habyarimanas regime var å fortsette beslagleggingen av jordbruksland for å produsere kaffe og te, selvsagt motivert av eksportinntektene som ble kanalisert til regimets elitegrupper i det abakiga-dominerte nord. Homer-Dixon og Percival (1996) vektlegger skjev ressursfordeling som hovedårsaken til matmangel i Rwanda. Dette fordi Habyarimanas regime i første rekke sørget for at de nordvestlige elitegruppene ble sikret tilstrekkelig matsikkerhet. Også bistandsmidlene Habyarimana mottok ble kanalisert til nordvest for å bygge ut infrastruktur, stanse avskoging og hindre jorderosjon. Selv da hungersnøden i det sørlige Rwanda oppstod etter tørken i 1989, fortsatte Habyarimanas regime den skjeve distribueringen av matressurser, slik at årsakene til

landets sårbare matsikkerhet, ifølge Homer-Dixon og Percival, i hovedsak skyldtes ujevn distribusjonspolitik med rotfeste i regimets klantilhørighet.

Med de drastisk synkende råvareprisene på 1980-tallet mistet elitegruppene inntektene fra te- og kaffeeksport. I 1989 ble statsbudsjettet redusert med hele 40%, samtidig som småbøndernes skattenivå økte betraktelig. I denne økonomiske nedgangsperioden ble *umuganda* utnyttet av regimet for å gjøre ulønnet vedlikeholdsarbeid på regimemedlemmenes private eiendommer. Rwanda gikk ikke bare en økologisk katastrofe i møte, men også økonomisk kollaps. Prunier (1999) viser hvordan regimets politiske legitimitet sank i takt med den økonomiske nedgangen, og foreslår en sammenheng mellom økologiske, politiske og økonomiske faktorer som ledet til statskuppet og regimets undergang i 1994.

Oppsummerende kan det fastslås at Rwanda var preget av høyt befolkningspress fra midten av 1980-tallet. Både demografiske, økologiske, politiske og økonomiske faktorer bidro til bøndernes vanskeligere levevilkår i denne tidsperioden. Rask befolkningsvekst, naturmiljøforringelse og skjev ressursfordeling, alle de tre ulike ressursknappetskildene identifisert av Homer-Dixon (1999) i teorikapittelet, var tilstedeværende.

Bilde 1: Skogryddet jordbruksland møter brått jungelen i Parc des Volcanos, Musanze District, Northern Province. Foto: Anders Mellerud.

Et lite stykke om voldens brutalitet

Når man studerer folkemordet i Rwanda er det ikke til å unngå å bli påvirket av den rystende voldens brutalitet hvis beskrivelser av de menneskelige lidelser er så bestialske at de følgende eksempler ikke må oppfattes som forsøk på overdrivelse av ekstreme hendelser med agenda om å fremstille ondskaper som sensasjonell. Samme utfordring opplevde toppdiplomaten Shahryar Khan, som ikke maktet å beskrive drapenes groteske natur i Rwanda som noe annet enn hinsides all voldelig ekstremisme:

“The fact is that never in living history has such wanton brutality been inflicted by human beings on their fellow creatures. Not in the Muslim-Hindu riots in India of 1947, nor in the murderous conflict in Afghanistan, even the Killing Fields of Cambodia and Bosnia pale before the gruesome, awful depravity of massacres in Rwanda” (Khan 2000, 15).

I Rwandas folkemord ble flesteparten av ofrene hugget, hakket, kuttet, skåret eller klubbet sakte i stykker med macheter og andre primitive jordbruksredskaper i et folkelig drapsinferno der sivile var både mordere og ofre. Basert på egne observasjoner beskriver Khan (2000) hvordan *Interahamwe* hadde for vane å drepe tutsibarn foran øynene på foreldrene ved først å kutte av den ene armen, så den andre, for deretter å gi et hogg i nakken som sørget for at barnet sakte ville blø i hjel. Og mens det enda var i live, var det rutine å mutilere barnet hvorpå foreldrene kunne bli tvunget til å spise det fjernede kjønnsorganet før de selv gjennomgikk en liknende henrettelse.

Prunier (1999) forklarer hvordan spedbarn gjerne ble drept på det vis at morderen tok tak i offerets små føtter og smalt hodet i en murvegg eller trestamme til kraniet ble knust. (I Rwanda i dag finnes flere trær fargelagt røde av blod.) Andre steder ble spedbarn samlet og dumpet levende i latriner for å druknes i menneskelige ekskrementer. Andre ”metoder” omfattet å brenne mennesker levende under slektningers påsyn, eller tvinge foreldre til å drepe egne barn før de selv ble drept. I flere tilfeller forsøkte velstående foreldre å betale morderne for å se til at deres barn ble skutt og drept, og dermed skånet for de sløve machetenes hugg. En av de enkelthistorier som gjør sterkest inntrykk er beretningen om hutuhusbonden som ble tvunget til å kutte opp magen på sin gravide tutsihustru, mens hun enda levde, for deretter å grave ut fosteret og spise sitt eget avkom. Mer uforståelig er kanskje lemlestelsen av ofrene *etter* de var drept, slik det er blitt rapportert om fjerning av innvoller på allerede drepte ofre i Rwanda, og hvordan de ble spiddet på staker (Prunier 1999).

Sterke inntrykk får man ikke minst på folkemordmuseet i Kigali (også åsted for en massegrav der omkring 250 000 lik er gravlagt) gjennom videointervjuene med overlevende som forteller om hvordan de så sine kjære bli voldtatte, få øynene utstukket, korsfestet på trær, begravd eller brent levende, dumpet i septiktanker, eller kastet utfor klipper ikke høye nok til å drepe ofrene momentant. Ikke la det være tvil: Ofrene ble drept med mordernes bevisste, intenderte hensikt at døden skulle være mest mulig ydmykende og smertefull.

Rwanda er ett av flere eksempler på det 20. århundrets serie brutaliteter. Men de fleste vil med rette argumentere for at mennesket med tiden ikke er blitt ondere eller mer brutalt, men heller at det er teknologiutviklingens innovasjoner og fremskritt som har gjort det mulig å drepe flere mennesker på mest effektiv mulig måte. Høyt teknologi, avgjørende for å drepe utallige fra avstand, overskygger likevel ikke den uhyggelige nærhet vi kjenner fra massedrapene i Ponary, Babij Jar, My Lai, Tuol Sleng, Srebrenica og Rwanda. Alle disse tidsnære historiske eksempler bekrefter ettertrykkelig en mørkere og mer ubehagelig side av mennesket få kanskje er villige til å erkjenne.

Det kan gi en betryggende selvbehagenhet å skape illusjonen at torturister og mordere ikke er lik en selv. "Vi" kan lett falle for fristelsen og betrakte "den slags mennesker" som ondskapsfulle motstykker, gjerne sadister. Sannheten er heller den at de fleste mennesker har iboende et latent potensial for å bli både torturister og drapsmenn som kan trigges gitt riktige betingelser. Historien har hevet over en hver tvil det urokkelige faktum at de aller fleste av oss bevisst og tilsiktet kan påføre smerte og drepe andre mennesker. Å forstå disse betingelsene er nøkkelen til å forstå mekanismene bak den kollektive ondskap som utfolder seg i folkemord.

I sitt mesterlige trebindsverk "*Brødrene Karamasov*" skriver Dostojevskij gjennom karakteren Ivan Karamasov om de såkalte dyriske grusomheter tyrkerne utviste i massakrene av bulgarerne:

"Av og til taler vi om menneskets 'dyriske' grusomhet, men det er forferdelig urettferdig mot dyrene: et dyr kan aldri bli så grusomt som mennesket, så artistisk, så utspekulert grusomt. Tigeren bare biter og river, det er det eneste den kan. Det ville aldri falt tigeren inn å spikre fast folk i ørene, selv om den kunne gjøre det. Disse tyrkerne skjærer det ufødte barn ut av mors liv med dolken, kaster småbarn opp i luften og spidder dem på bajonetten i mødrenes påsyn. Og det som ga dem den største nytelsen, var å se på mødrene. Her har du et bilde som jeg fant særlig interessant: Et spedbarn ligger i sin skjelvende mors armer, og tyrkerne trenger seg inn i huset. Så finner de plutselig på noe morsomt: de begynner å klappe barnet, ler for å få det til å le, og det lykkes, barnet begynner å le. I det samme retter en tyrker en pistol mot ham på fire tommers hold. Gutten ler begeistret, strekker frem sine små hender for å få tak i

pistolen, og i det samme trykker artisten på ham og knuser hodet i småbiter... Stor og vakker kunst, ikke sant?” (Dostojevskij 1993, 303).

Her peker Dostojevskij på et viktig poeng: Med menneskets grenseløse fantasi, som utvilsomt må betegnes som en uovervinnelig evolusjonistisk drivkraft, følger ingen eksklusjon av den grenseløse ondskap. Opp gjennom menneskets historie har tortur og henrettelser blitt ansett som kunst og artisteri, som gjenspeiler det fantasifulle og kreative nedlagte arbeid i å finspisse tortur- og henrettelsesmetoder til det mest smertefulle og ydmykende for offeret – og motsatt til den største underholdning og fornøyelse for bødler og det skuelystne publikum. Dostojevskijs beskrivelser av tyrkernes bestialske ondskapsutfoldelse er selvsagt ikke unikt for tyrkerne: tilsvarende artistiske, samtidig så kalde og kalkulerte grusomheter med innslag av den ondskapsfulle humor, virker å være et universalt trekk ved Homo Sapiens.

Beretningene om drapenes natur i Rwanda har gitt et uforglemmelig inntrykk som bekrefter at menneskets grenseløse fantasi er nettopp det, grenseløs, og at det derfor heller ikke finnes grenser for den diabolske kreativitet. I møte med den uunngåelige døden i Rwanda opplevde ofrene først den verst tenkelige ydmykende fornedrelse som morderne bevisst påførte dem. Et undrende paradoks er hvorfor det er nødvendig å bruke tid og ressurser på å ydmyke ofrene på det groveste dersom total utslettelse er målet. Franz Stangl, kommandant i nazistenes utryddingsleir Treblinka, ble etter krigen spurt hva som var hensikten med all den ydmykelse av ofrene dersom de uansett skulle drepes. Til dette svarte Stangl: “To condition those who actually had to carry out the policies. To make it possible for them to do what they did” (Glover 2007, 343). For gjerningsmannens vedkommende kan det være ubehagelig å bli påminnet offerets menneskelighet. Det å ydmyke og frata offeret, ikke bare sin menneskelige verdighet, men hele sin menneskelighet, slik at ofrene er redusert til ikke-menneskelige objekter, gjøre det kanskje lettere for overgriperne å skade, torturere og myrde.

For overgriperne har det ofte lyktes å skape en buffer mellom selvet, som har eliminert offerets menneskelighet, og offeret som påføres smerte eller drepes. Overgriperne har lyktes med å opprette mentale forsvarsmekanismer som blokkerer utløp for de menneskelige responser Glover (2007) identifiserer som sympati, respekt og barmhjertighet. Tradisjonell militærtrening utgår på akkurat det samme, nemlig å eliminere menneskelige kvaler som oppstår når man i kampens og nærhetens drama må drepe uten å nøle. Denne type trening er hva Glover kaller for *robotpsykologi*. I et folkemord av den typen som kjennetegner Rwanda, må en hel nasjon av sivile innprentes med en tilsvarende robotpsykologi, helt essensielt for at morderne skal kunne normalisere drapsaktiviteten gjennom en mental

rutinemessig automatikk. En av de urovekkende lærdommene fra Rwanda er hvor relativt raskt og enkelt sivile ble velvillige folkemorddeltakere.

Oppsummering

I bakgrunnskapittelet er det foretatt en kort gjennomgang av Rwandas historie og situasjon av befolkningspress før folkemordet, samt en belysning av psykologiske aspekter i forbindelse med voldens brutalitet. Det fremstår klart at Rwanda gjennomgikk en omfattende kriseperiode i forkant av folkemordet, derunder økonomisk nedgang, politisk ustabilitet, høyt befolkningspress, borgerkrig og statskupp inkludert. I det følgende teorikapittelet blir først folkemordbegrepet avklart, videre etterfulgt av relevante forklaringer på folkemord, mens en teoretisk gjennomgang av debatten om knapphet og konflikt følger avslutningsvis.

Teori

Folkemord, eller *genocide*, er både et svært sammensatt globalt-historisk fenomen og et konkret juridisk begrep som navn på en internasjonal forbrytelse nedfelt i FNs folkemordkonvensjon fra 1948 (Jones 2006). Her følger et avklaringsforsøk av begge betydninger, inklusiv en kort gjennomgang av teoretiske folkemordforklaringer relevante for oppgaven. Til sist følger en gjennomgang av debatten om befolkningspress og voldelig konflikt.

Folkemord som internasjonal forbrytelse

Navnet og begrepet *genocide* ble etablert av juristen Raphael Lemkin under andre verdenskrig fra ordene *génos* (gresk: folk, rase) og *cide* (latin: drap), som navnet på det Winston Churchill beskrev som ”en navnløs forbrytelse” (Lemkin 2008, 59). Men, som Jones (2006) gjør det klart, hadde det selv uten Holocaust vært nødvendig å komme med et nytt navn og begrep for hendelsene i Namibia, Armenia og Rwanda. Genocide, skriver Lemkin, ”er altså en forbrytelse som går ut på å utrydde nasjonale, rasemessige eller religiøse grupper” (Lemkin 2008, 60).

Lemkin, selv polsk jøde som mistet flere familiemedlemmer i Holocaust, undret seg over hvordan armeneren Soghomon Tehlirian kunne bli dømt for mordet på Talaat Pasha i Berlin i 1921, mens sistnevnte var rettslig immun for sin medvirkning til massedrap mot den armenske sivilbefolkningen i Lilleasia i skyggen av første verdenskrig. Det Lemkin etterlyste var en internasjonal juridisk konvensjon med straffelover som gjorde statlige massedrap mot egen befolkning til en internasjonal forbrytelse. Det måtte enda en verdenskrig, og et historiens største folkemord, til for at Lemkins utrettelige livskamp endelig kunne resultere i folkemordkonvensjonen 27 år senere (Hagtvet 2008, 2010).

Folkemordkonvensjonen (*Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*) ble vedtatt 12. desember 1948, og ble gyldig fra og med 12. januar 1951. Siden er den blitt ratifisert flere ganger, og fra 1998 videreført gjennom opprettelsen av ICC (*International Crime Court*). De to hovedartiklene lyder følgende (Eriksen 2007):

Artikkel 2:

I nåværende konvensjon betyr folkemord en hvilken som helst av følgende handlinger som er begått i den hensikt å ødelegge helt, eller delvis, en nasjonal, etnisk, rasemessig eller religiøs gruppe som sådan:

- a) å drepe medlemmer av gruppen;
- b) å forårsake alvorlig legemlig eller sjelelig skade på medlemmer av gruppen;
- c) bevisst å la gruppen utsettes for levevilkår som tar sikte på å bevirke dens fysiske ødeleggelse helt eller delvis;
- d) å påtvinge tiltak som tar sikte på å forhindre fødsler innen gruppen;
- e) med makt å overføre barn fra gruppen til en annen gruppe.

Artikkel 3:

Følgende handlinger skal være straffbare:

- a) folkemord;
- b) sammensvergelse om å begå folkemord;
- c) direkte og offentlig oppfordring til å begå folkemord;
- d) forsøk på å begå folkemord;
- e) medvirking til folkemord.

Folkemordkonvensjonen begrenser offergruppene kun til å omfatte rase, etniske, religiøse eller nasjonale grupper, og ekskluderer dermed sosiale og politiske grupper – som ofte har vært de største offergruppene for statlig organiserte massedrap, med Stalin og Mao som de største skrekkeeksempler. Flere akademikere enes om at folkemord ikke begrenses til å omfatte kun selekterte offergrupper, hvis det er selve tanken om å utrydde en gruppe, samme hvilken kategori, som utgjør folkemordfenomenet som et altomfattende begrep.

Det kan argumenteres for at hutuer og tutsier i Rwanda ikke er to ulike etniske, nasjonale, religiøse eller rasemessige grupper, men heller to sosiale grupper med ulike sosialpolitiske funksjoner. Men som det fremkommer av den viktige Akayesu-dommen har den internasjonale straffedomstolen for Rwanda (ICTR) gjort en rettslig vurdering at det forelå en intendert hensikt om å utrydde tutsiene i betydningen etnisk gruppe, slik at massakrene av tutsigruppen må betegnes som folkemord:

“124. In the opinion of the Chamber, all this proves that it was indeed a particular group, the Tutsi ethnic group, which was targeted. Clearly, the victims were not chosen as individuals but, indeed, because they belonged to said group; and hence the victims were members of this group selected as such. (...) the Tutsi were killed solely on account of having been born Tutsi.

125. Clearly therefore, the massacres which occurred in Rwanda in 1994 had a specific

objective, namely the extermination of the Tutsi, who were targeted especially because of their Tutsi origin and not because they were RPF fighters. In any case, the Tutsi children and pregnant women would, naturally, not have been among the fighters.

126. Consequently, the Chamber concludes from all the foregoing that genocide was, indeed, committed in Rwanda in 1994 against the Tutsi as a group (...).²

Selv om det i ettertid er blitt opprettet internasjonale straffedomstoler for både Rwanda og det tidligere Jugoslavia, vil flere betegne folkemordkonvensjonen som mislykket i sitt virke da sikkerhetsrådet ikke gav mandat til intervensjonsstyrker for å forhindre folkemord med våpenmakt i de nevnte tilfeller, slik det var forpliktet etter konvensjonen.

Folkemord og akademia

Folkemordstudier er et ungt fagfelt innen samfunnsvitenskapene. Først etter Holocaust ble folkemordfenomenet viet en stor faglig akademisk interesse. Her følger en kort presentasjon av folkemordteori relevant for oppgaven.

Som historisk fenomen er ideen om å utslette eller ødelegge et helt folk som gruppe antakelig like gammel som selve krigsfenomenet. Eksempelvis betegnes både romernes gruslegging av Kartago, mongolenes herjinger i Sentral-Asia, aztekerens ekspansjon på Yucatan-halvøya, og ikke minst europeernes systematiske ødeleggelse av den amerikanske urbefolkning fra Columbus til Wounded Knee, som historiske folkemord hvis alle nevnte tilfeller er eksempler på systematiske ødeleggelser av hele folkegrupper.

Sterkt representert i denne perspektivlange skolen står Kiernan, som med sitt viktige bidrag *Blood and Soil* (2007) i søket etter generelle forklaringer på folkemord har vist en rekke gjennomgående likhetstrekk i alle historiens tilintetgjørelsesideologier fra Sparta til Darfur. I disse ideologiene mener Kiernan å ha avdekket det samme utopiske løftet om et blodsrent agrarparadis hvis forestillinger om historisk, rasemessig og territorial opphavsrett til land og jord har vist å ha en sterk appell og morderisk tiltrekningskraft. Kiernan peker også på den sentrale plass avhumaniserende diskurser har i alle folkemordideologier. Disse avhumaniserende diskursene samsvarer med ideologiens antiurbane og ruralforherligende fantasier som også innebærer jordbruksmetaforer der offergruppen settes i bås med skadedyr og sykdommer.

Andre viser til den gradvise, årelange prosessen som ofte finner sted i forkant av selve utryddelsen. Hilberg (1985) avslørte eskalerende stadier i oppbyggingen mot Holocaust på det

² <http://www.unictr.org/Portals/0/Case/English/Akayesu/judgement/akay001.pdf> (Nedlastet 28.01.2012)

vis at offergruppen først defineres, så utsettes for offentlig diskriminering og ekskludering, før den oppsamles og isoleres i gettoer, og til slutt deporteres til konsentrasjonsleirer hvor det endelige utryddelsesstadiet finner sted. I Rwanda var tutsiene etter huturevolusjonen i 1959 en definert offergruppe utsatt for diskriminering og den verst tenkelige propaganderende rasisme. Men der slutter også likhetene.

Mange holocaustforskere har undret seg over hvordan menneskehetens største barbari kunne finne sted i Europas kulturelle og industrielle høyborg Tyskland midt i det ”moderne” og ”siviliserte” Europa på 1900-tallet. Bauman (2000) snudde tvert om på problemstillingen og hevdet at den moderne sivilisasjon var en forutsetning for Holocaust. Holocaust ble forstått som et moderne og sivilisatorisk fenomen som krevde effektiv statsorganisering og et tungt byråkrati der offergruppene ble offentlig definert og diskriminert med hjemmel i juridiske lovverk, og videre samlet, gettoisert, deportert og utryddet i et mekanisk og industrielt masse mord som omfattet moderne drapsteknologi. Auschwitz-Birkenau var en rutinemessig masseproduksjon av død – en dødsfabrikk drevet av den perfektionerte drapsvitenskapen. Kontorpulter, skrivemaskiner, dokumentlister, jernbanelinjer, gasskamre og krematorier er alle eksempler på de byråkratiske og høyteknologiske rammevilkår som omkranset nazistenes sivilisatoriske utryddelsesprosess.

Med empirisk dekning fra Milgrams (1974) forsøks eksperiment, hvor vedkommende fikk ”ordinære” personer til å gi det de trodde var potensielt dødelige støt til anonyme personer etter ordre fra autoritære overordnede, legger Bauman stor vekt på avstanden til ofrene moderne teknologi skaper, med den konklusjon at det er lettere å skade og drepe et annet menneske du hverken ser, hører eller føler. Ens individuelle oppgave i Holocaust kunne være å skifte pendel på en jernbanelinje, som da svingte togtransporten med jøder på spor mot Auschwitz, eller være den som dro i gasskrana skjult bak tunge murer av betong. Slik, hevder Bauman, muliggjorde den moderne, avstandskapende teknologi den massive deltakelse i et folkemord hvis aktørene ikke direkte var masse mordere.

Men kan Milgrams eksperiment anvendes som forklaring på folkemord? Vetlesen (2005) påpeker en vesensforskjell, nemlig at i Milgrams eksperiment var ofrene anonyme, mens i et folkemord er ofrene aldri en anonym gruppe, men en definert, synlig gruppe som i en årrekke har blitt utsatt for en offentlig diskriminering med nettopp den hensikt at gruppen skal være en synlig fiende. Derfor bør ikke Milgrams eksperiment brukes som generaliserende forklaring på aktørers aktive deltakelse i folkemord.

Sett i lys av Baumans teser om Holocausts moderne rammevilkår kan Rwandas folkemord fremstå som den rake motsetning. I Rwanda fantes ingen jernbanelinjer og

gasskamre. Her var macheter, kniver, hakker og andre jordbruksredskaper foretrukne drapsvåpen i et folkemord hvor en forbløffende stor befolkningsandel var aktive deltakere uten skrupler for drapenes personlige nærhetsnatur. Naboer kunne drepe naboer, prester sin menighet, leger sine pasienter, lærere sine elever, og i mer ekstreme tilfeller finnes eksempler på myrderier av egne familiemedlemmer. Har vi her å gjøre med en annen eller ny type genocid? Eller bryter egentlig tilfellet Rwanda med Bauman?

I Rwanda var alle landets innbyggere pliktet til å bære ID-kort som viste gruppetilhørighet og bosted, der denne personinformasjonen, registrert og arkivert av staten, resulterte i drapslister som gjorde hele prosessen mer effektiv. Med utarbeidede lister over individers gruppestatus og bosted var det enkelt å plukke ut folkemordets ofre. ID-kortene ble ofte forskjellen på liv og død: å fremvise et ID-kort som viste "tutsi" var den sikre død. Og selv om ID-kortet viste "hutu" kunne man like fullt bli drept om man ikke bar stereotypiske hututrekk. Men betydningene av disse listene og ID-kortene er muligens noe overdrevent siden de kun var nyttige i Kigali og andre urbane strøk, mens de var unødvendige på landsbygda ettersom alle her kjente hverandre og morderne lett kunne skille hutuer fra tutsier. Det er derfor Hatzfeld betegner folkemordet i Rwanda som et "neighbourhood genocide" (Hatzfeld 2008b, 60).

Folkemordet i Rwanda blir i flere akademiske redegjørelser fremstilt som uhyggelig effektivt organisert og gjennomført. Rwandere kalles ikke "Afrikas tyskere" uten grunn, ikke nødvendigvis på grunn av folkemordparallellen til Nazi-Tyskland, men som følge av den disiplin og effektivitet rwandere er bemerket for å legge igjen i alt type arbeid (Fairbanks 2009). Med utgangspunkt i det etablerte estimat på 800 000 drepte på vel hundre dager, gir det en daglig gjennomsnittlig dødsrate på åtte tusen drap. Sett i forhold til egen befolkning er det kun Pol Pot som har drept en større andel av populasjonen (Jones 2006).³

Tilfellet Rwanda kan ikke betegnes som et "primitivt" folkemord. Ingen folkemord er primitive. Folkemord er heller ingen etnisk konflikt eller stammekrig. Et folkemord er en statlig forbrytelse med den hensikt å ødelegge en hel folkegruppe. Og Rwanda er kanskje det enkelttilfellet der folkemordplanleggerne i størst grad "lyktes" med intensjonen. Derfor må Rwanda aldri betraktes som et primitivt eller atavistisk tilfelle. Mangel på teknologiske

³ Var Røde Khmers (RK) systematiske massedrap i Kambodsja folkemord? Den systematiske utslettelse av thailandere, kinesere, vietnamesere, buddhistmunker og muslimer (cham) må betegnes som folkemord. På spørsmålet om de ca. 1,7 millioner kambodsjanere som ble drept er det en pågående debatt hvorvidt disse drapene kan betegnes som folkemord eller forbrytelser mot menneskeheten. Et ekspertpanel på vegne av FN gjorde i 1999 en vurdering at det var rettslig grunnlag for å opprette et internasjonalt tribunal for å straffe tidligere RK-ledere for folkemordforbrytelser også mot den kambodsjanske befolkningen: "During the Khmer Rouge years, it appears that the Government subjected the people of Cambodia to almost all of the acts enumerated in the Convention" (UN 1999, 24).

løsninger er ingen begrensing dersom viljen er sterk nok. For å si det mer direkte: i et fattig land bruker man ikke kuler hvis man kan bruke macheter.

Et generelt trekk virker å være at totalitære stater og regimer har lettere for å organisere systematiske massedrap mot egen befolkning, slik Rummels liste over 1900-tallets største masse mordere (frem til 1987) i største grad inkluderer statsledere av totalitære regimer med Stalin, Mao, Hitler, Chiang Kai Shek, Lenin, Tojo, Yaha Khan, Tito og Pol Pot som de mest fremtredende. Rummel konkluderer med at "absolute Power kills absolutely" (Jones 2006, 309). Genocidet er derfor en statlig forbrytelse, slik den betydningsfulle Lemkin tidlig påpekte. Og det er nettopp det som kjennetegner de fleste folkemord: de er statlige, systematiske, godt planlagte og organiserte, slik Hatzfeld skriver: "A genocide is not an especially murderous or cruel war. It's a planned extermination" (Hatzfeld 2008a, ix).

I studiet av folkemord ligger en søken etter å forstå hvordan dype emosjonelle tilstander kan trigges til morderisk deltakelse. Hva skal til for at "vanlige" mennesker begynner å drepe naboer og selv spedbarn? Å avdekke mekanismene bak den transformasjonsprosessen som finner sted når "vanlige" mennesker blir masse mordere er et hovedmål med folkemordforskningen. Jones (2006) fremhever fire psykologiske motivasjonsfaktorer som kan forklare individets folkemorddeltakelse: narsissisme, grådighet, frykt og ydmykelse. Men sterkest er nok de kollektive emosjoner, slik begrepet *kollektiv patologisk narsissisme* blir anvendt for å forklare en gruppes overdrevne selvfølelse av overlegenhet.

Den trygge gruppefølelsen, eller individets tilhørighetsbehov i en gruppe under samlet kollektiv identitet, har en dyp psykologisk appell. Med "tribalisme" mener Glover (2007) et fenomen, godt mulig med biologiske røtter, som oppstår når individer skaper en kollektiv identitetsfølelse som distingverer egen gruppe fra andre, ofte med fokus på språk, religion og territorial tilhørighet. Denne selvbetragtningen av distinkte trekk skaper en forestilling av overlegenhet overfor andre grupper som kan legitimere etnisk rensing eller folkemord for å danne en "tribal" nasjonalstat for et folk basert på disse distinkte trekkene, for eksempel etnisk eller religiøs tilhørighet. Glover (2007) viser hvordan folk blir manipulert av politikere (de som organiserer volden), og deres intellektuelle lakeier som forfatter ideologier, for å dyttes inn i det han betegner som en "tribal felle" der fiendskap mellom folkegrupper basert på forestillinger om dype, grunnleggende ulikheter aksepteres.

Vetlesen (2005) fastslår at folkemord er et kollektiv fenomen, utpønsket, planlagt, organisert og utført av en kollektiv gruppe mot en annen, definert kollektiv offergruppe. Ideologier fremstiller et kontrasterende og dualistisk motsetningsforhold mellom grupper,

”oss” og ”dem”, hvor den kollektive andre strippest for menneskeverd og menneskelighet, og beskyldes for å utgjøre en eksistensiell trussel mot egen gruppe – som derfor også sterkt appellerer til en kollektiv pliktfølelse som, for en hver pris, krever aggressivt forsvar mot denne fremmede, ubehagelige og umenneskelige trussel. Siden offergruppen alltid blir utpekt for å utgjøre en trussel, kan folkemordets deltakende aktører oppfatte ugjerningen som en moralsk plikt i forståelsen av individets uselviske hengivenhet til forsvar for egen gruppes overlevelse. Intensjonen her er ikke å forsvare folkemord, men forsøke å gi en innsideforståelse av tankesettet til dem som oppfatter folkemord som en dyp moralsk handling. For det er som Hagtvet skriver at ”de fleste folkemord skjer med den beste samvittighet” (Hagtvet 2008, 26).

Toppnazistene var særdeles opptatte av det tyske folks anstendighet og moralske verdiprinsipper. Eksempelvis var det i konsentrasjonsleirene forbud mot å stjele personlige eiendeler fra ofrene, forstått som en moralsk selvbetraktning at anstendige tyskere ikke er simple tjuvradder (Fure 2008). Paradokset blir da hvordan anstendige tyskere moralsk kunne legitimere utryddelse av hele menneskegrupper. Et hint til å forstå dette paradokset kan være Posen-talene 4. og 6. oktober 1943, der Heinrich Himmler erkjente til SS-offiserer at jødeutryddelsen aldri vil bli forstått, hverken i samtiden eller ettertiden, og innrømte egentlig med det at Holocaust var en hinsides historisk forbrytelse, men som likevel var av så viktig sivilisatorisk betydning at den måtte gjennomføres. Himmler omtalte jødeutryddelsen som ”det mest ærerike kapittel i tysk historie” (Fure 2008, 243), blant annet fordi gjerningsmennene uselvisk hadde påtatt seg denne historisk viktige oppgaven på vegne av det tyske folks overlevelse – vel vitende om at handlingene aldri ville bli anerkjent av historien. Himmler hyllet også aktørene for å ha ivaretatt sin anstendighet i drapsprosessene og hevdet at ”de av våre menn som har deltatt i henrettelsene, har gjennomlidd betydelig mer enn sine ofre” (Hagtvet 2008, 27). Med andre ord ble Holocaust fra dette perspektivet betraktet som et nødvendig onde kun de mest karaktersterke individene av den tyske rase var i stand til å gjennomføre, og de gjorde det, ikke av egenlyst, men som en uselvisk offerhandling.

I Rwanda var det ingen forsøk på å skjule ugjerningene fra historien, slik Himmler gav ordre om at dødsleirene i Polen skulle pulveriseres. Og det ble heller ikke betraktet som uanstendig å stjele fra ofrene (vert i mot kan tilraning av eiendeler og eiendommer ha vært sterke motivasjonsfaktorer for fattige folkemorddeltakere). Men det finnes en likhet i selvrettferdiggjøringen, eller snarere selvmedlidenheten, i prinsippet om at overgripernes ugjerninger blir forstått som en heltmodig offervilje. En 74-årgammel hutubonde tatt til fange av RPF skal ha uttalt:

”I regret what I did. I am ashamed, but what would you have done if you had been in my place? Either you took part in the massacre or else you were massacred yourself. So I took weapons and *I defended the members of my tribe against the Tutsi*” (Prunier 1999, 247).

Denne gamle mannen uttrykker først skam og anger for å ha deltatt i massakrer av uskyldige, men slår så om til en rettferdiggjøring av deltakelsen fordi det ble oppfattet som nødvendig å forsvare egen gruppe mot fiendegruppen. Mannen erkjenner umoralen ved å drepe, men hengiver seg samtidig til en annen, forhøyet moral der grusomme handlinger blir rettferdiggjort i oppnåelsen av et større mål, nemlig egen gruppes overlevelse. Denne utopiske tankegangen gjenkjenner vi også fra de totalitære kommunistregimene, med en rasjonell logikk som tilsier at dersom endemålet er det perfekte mønstersamfunn er ingen metoder på veien grusomme nok. Eller, forklart med det velkjente ordtaket: ”You can’t make an omelette without breaking eggs.”

Folkemordbegrepet blir et definisjonsspørsmål. Jeg støtter meg til definisjoner hvor folkemord er en betegnelse på en planlagt utslettelse av en hel folkegruppe, nemlig selve den intenderte ideen om å utrydde et folk ned til siste individ – sosiale og politiske grupper inkludert. Folkemordstudier handler om å forstå hvordan et samfunn, en stat, eller en sivilisasjon, kan komme til det stadiet at det begynner å utrydde egne borgere systematisk fremholdt som den største sivilisatoriske plikt og oppgave, på bekostningen av, og prioritert foran, absolutt alt annet. Folkemordstudier inviterer til en rundreise i menneskehetens største ”bragder” og ”prestasjoner” innen ondskap, voldsbruk, tortur, mishandling, og ikke minst systematiske massedrap, alt utført med en ren samvittighet fundamentert forankret i helstøpte ideologier som legitimerer utrydding og utslettelse av hele folkegrupper ned til siste individ som et nødvendig sivilisatorisk endemål.

Befolkningspress og voldelig konflikt

Det teoretiske utgangspunktet for befolkningsvekst som forklaring på sult, krig og fattigdom er Malthus’ *An Essay on the Principles of Population* (1970), først utgitt i 1798. Hans tese var at siden matproduksjonen øker aritmetisk og befolkningsveksten eksponentialt, kan det til slutt, gitt fortsettende befolkningsvekst, oppstå en situasjon der matproduksjonens tilbudskapitet overstiges av konsumetterspørselen. En pessimistisk tolkning av Malthus kan være at sult, sykdommer/epidemier og krig er uunngåelige konsekvenser av vedvarende rask befolkningsvekst innen et geografisk avgrenset område over tid.

Men Malthus (1970), som studerte befolkningsvekst fra et økonomisk perspektiv, forsøkte også å belyse betydningen av sosiale og politiske faktorer som underliggende problemkilder til de nevnte samfunnsproblemer. Fattigdomsreducerende tiltak ble fremmet av Malthus for å skape bedre økonomisk og politisk stabilitet, som han i tur mente ville begrense befolkningsveksten.

Ifølge Homer-Dixon (1999), finnes tre årsaker til ressursknapphet. Naturmiljøforringelse, forstått som ødeleggelse av naturressurskilder, kan minske ressurstilgangen, mens befolkningsvekst og/eller forbrukerendringer kan øke den totale ressursetterspørselen. Den tredje årsaken, også anerkjent av Malthus (1970), kan være skjev ressurfordeling, i forståelsen av at privilegerte institusjoner, klasser og grupper har bedre ressurstilgang. Disse tre knappetskildene er ofte i interaksjon med hverandre, og alle var tilstedet i Rwanda før folkemordet.

I oppgaven brukes "befolkningspress" som forklaringsbegrep på en situasjon som oppstår når vedvarende rask befolkningsvekst og naturmiljøforringelse legger press på matressurstilgjengeligheten og skaper matressursknapphet innen et avgrenset territorium, slik at den totale matproduksjonen ikke kan tilby tilstrekkelig nok mat for å brødfø den voksende befolkningen innen dette territoriet. Etter Alexandratos' (2005) redegjørelser er rurale områder i jordbruksavhengige utviklingsland i Sør kjennetegnet av rask befolkningsvekst mest utsatte for befolkningspress. Dette fordi disse land ofte er geografisk landlåste, har svært begrenset tilgang på mineralressurser og fossile brennstoffer, har ingen eller svakt utviklede sekundær- og tertiærnæringer, der de fleste import- og eksportvarer i hovedsak er jordbruksartikler, og hvor størstedelen av befolkningen er bosatt ruralt og driver ekstensivt selvbergingsjordbruk som gir lavt matkonsum per innbygger.

Da elitegrupper ofte har privilegert ressurstilgang i de overnevnte typer stater, ligger den store faren i disse land at man kan få en kombinasjon av tilbudsreducerende knapphet (naturmiljøforringelse), etterspørselsdrevet knapphet (rask befolkningsvekst) og strukturell knapphet (skjev ressurfordeling).

Blant kritikerne til den malthusianske tankegangen finnes de økonomiske optimistene som påstår at innovasjon og handel minsker den totale ressursetterspørselen. Mest kjent er Boserups malthusianske antitese, der det motsatt argumenteres for at befolkningsvekst og ressursknapphet er nødvendige faktorer for å skape spesialisering, innovasjon og teknologiske fremskritt som øker og effektiviserer jordbruksproduksjonen (Boserup 2005).

En annen kritisk skole av Malthus er marxistene som avviser befolkningsvekst som forklaringsfaktor på samfunnsproblemer, slik at, for eksempel, matmangel og fattigdom heller

er konsekvenser av et urettferdig økonomisk og politisk (kapitalistisk) system. Marx argumenterte i samtiden mot Malthus' at ingen av landene vedkommende utpekte for å ligge i faresonen, muligens med Irland som unntak,⁴ endte med de skrekksenarioer han advarte mot (Ogden 2005). Også dagens kritikere vil hevde at vi enda har til gode å oppleve et "malthusiansk mareritt" i fri utfoldelse. Tilhengere hevder at selv om malthusianske mareritt er sjeldne kan de inntreffe, slik tilfellet var med Påskeøya og Maya-sivilisasjonens bystater (Diamond 2006). Men disse samfunnskollapsene var også en kombinasjon av flere samvirkende faktorer. Det er tvilsomt at det malthusianske skrekksenarioet hadde inntruffet på Påskeøya uten denne sivilisasjonens fullstendige geografiske isolasjon som en fysisk faktor.

Diamond (2006) hevder også at folkemordene i Burundi og Rwanda på begynnelsen av 1990-tallet ikke kan forklares uten forståelsen av landenes økologiske katastrofer i forkant av tragediene. Disse to små, landlåste og jordbruksavhengige statene skal ha falt i den malthusianske fellen etter år med vedvarende rask befolkningsvekst og naturmiljøforringelse, slik at Diamond ser en sammenheng mellom bønders jordknapphet og folkemorddeltakelse. Dette synet sammenfaller med knapphetsskolens tankegang at naturmiljøforringelse og befolkningsvekst skaper ressursknapphet som kan lede til voldelig konflikt, forklart gjennom følgende kausale årsaksforbindelse av Homer-Dixon (1999): *Ressursknapphet → sosiale konsekvenser → voldelig konflikt*.

Denne tankegangen fikk økt fokus på 2000-tallet med Nobelkomiteens utdelinger av fredsprisen til Wangari Maathai, FNs klimapanel (IPCC) og Al Gore. Forskningsinteressen på feltet ekspanderte deretter, og begreper som "klimakrig" og "ressurskrig" er blitt introdusert. Konflikt er *per definisjon* en kamp om ressurser (Gleditsch 1998). Men det essensielle spørsmålet er hva årsaken(e) til den aktuelle konflikten er. Tyngden av konfliktforskningen har ikke fremvist noen empirisk dekning som støtter knapphetsskolens påståtte sammenheng. Tvert i mot konkluderes det oftest med at befolkningspress og naturmiljøforringelse sjeldent eller aldri er konfliktledende årsaker:

"The final results lend little support to a purported link between population density, soil degradation, deforestation, water scarcity and civil war (...). The general conclusion of this study is that scarcity of natural resources has limited explanatory power in terms of civil violence, whereas poverty and dysfunctional institutions are robustly related to conflict" (Theisen 2008, 801).

⁴ Hungersnøden i Irland på 1840-tallet forstått som et "malthusiansk tilfelle" er enda en pågående debatt. Oftest blir hungersnøden forklart som konsekvens av politiske, sosiale, økonomiske og historiske faktorer.

“Recent cross-national studies have found only moderate support for the idea that population pressure and resource scarcity may lead to political violence” (Urdal 2008, 590).

Gleditsch kritiserer utvelgelsen av caser siden disse utelukkende velges i tilfeller der både knapphet og konflikt er tilstedeværende. Hvorfor ledet ikke befolkningsvekst og ressursknapphet til voldelig konflikt i Storbritannia, Nederland og Japan? Boserup (2005) hevder for eksempel å ha påvist at ressursknapphet faktisk *minsker* konfliktrisikoen. En annen svakhet med knapphetsskolens konfliktforskning er ifølge Gleditsch (1998) at det ikke eksisterer utarbeidede og kvalitetssikre metoder for undersøkelse av den hypotetiske sammenhengen mellom ressursknapphet og voldelig konflikt. Særlig etterlyses metoder for systematisk datainnsamling.

Homer-Dixon (1999), på sin side, hevder forskning innen fagfeltet indikerer at kritisk knapphet på jordbruksland, ferskvann og skog bidrar til voldelige konflikter på flere ulike nivåer. Ressursknapphet bidrar sjeldent til krig mellom stater, men kan generere sivil ulydighet innen statens territoriale grenser, som oppildner sosiale spenninger, for eksempel mellom etniske grupper. Knapphet på brensel, ferskvann og jord i rurale strøk kan forårsake økt tilflytning til urbane områder med økt urban kriminalitet som konsekvens. Knapphet på lokalt nivå kan også fremtvinge emigrasjon som medfører sosiale konsekvenser og konflikter på regionalt nivå.

Yanagizawa mener det er en sammenheng mellom ressursdreven migrasjon, flukt og voldelig konflikt. I områder kjennetegnet av jorderosjon, forørkning og avskoging (naturmiljøforringelse), og særlig i kombinasjon med ressursknapphet og befolkningspress, bruker en større andel av befolkningen migrasjon som en overlevelsesstrategi. Disse emigrantene får ofte status som ”klimaflyktninger” (Yanagizawa 2006, 3), og er det ufrivillig da de blir drevet av jakt på nye ressurser for å dekke elementære nødvendighetsbehov som mat, vann og brensel.

Gleditsch (1998) kritiserer knapphetsskolens forenkling av det komplekse samvirke av faktorer som utgjør bakgrunnen for voldelige konflikter, og presenterer en mer kompleks årsaksforbindelse som viser hvordan krig, naturmiljøforringelse og ressurskamp forårsaker hverandre i en eviggående feedbackprosess (der krig i større grad fører til ressursknapphet enn omvendt): *Krig → naturmiljøforringelse → ressurskonflikt → videreføring av væpnet konflikt.*

De vanligste kildene til krig og konflikt er ifølge Gleditsch (1998) uenigheter om territorium og territoriale grenser. Theisen (2008) viser at korrupsjon, fattigdom og politisk ustabilitet ofte er de fremste årsakene til voldelige konflikter innen staters grenser, mens Urdal (2008) fokuserer på regimetypers rolle. Regimer i svake stater er ofte udemokratiske og sterkt korrupte, viktige faktorer Urdal beskylder knapphetsskolen for å ignorere. Regimetyper og politiske styresett er høyst relevante for voldsrisikoen i et land, og er overraskende sjeldent inkludert i forskningen på knapphetsskolens påståtte sammenheng. Demokratier kjennetegnet av stor befolkningstetthet og ressursknapphet har lav voldsrisiko, mens autoritære, totalitære og svake stater kjennetegnet av de samme karakteristikker har betraktelig høyere voldsrisiko.

Det hersker tvil om det noe uklare forholdet mellom knapphet og konflikt. Tyngden av forskningen på feltet avviser en sterk sammenheng. Kritikere påpeker også svake utviklede forskningsmetoder for å studere denne hypotetiske sammenhengen. Befolkningsvekst, naturmiljøforringelse og ressursknapphet kan være medvirkende faktorer, men for at disse skal kunne generere vold kreves ofte en rekke andre kontekstuelle faktorer slik, for eksempel, fattigdom, regimetyper og andre politiske forhold ofte har stor betydningskraft.

Oppsummering

Den benyttede folkemordlitteraturen omfatter generelle forklaringer på mekanismene bak folkemord og massevold. Det er også gjennomført en teoridrøfting konsentrert rundt debatten av tilhengere og kritikere til den påståtte sammenhengen mellom ressursknapphet og voldelig konflikt.

Forklaringer på folkemordet i Rwanda

Her presenteres etablerte forklaringer på folkemordet i Rwanda med egen vurdering av disse forklarings gyldighet. Dette gjøres delvis for å belyse det komplekse samvirke av medvirkende forklaringer, slik at egen forskning dermed får et sterkt fundament, men også fordi jeg anser noen av forklaringene som mindre viktige enn ofte fremstilt. Særlig kolonitidens påståtte påvirkning vil her bli gjenstand for kritikk. Økonomisk nedgang og politisk ustabilitet på 1980-tallet er allerede nevnt i bakgrunnskapittelet, og blir derfor utelatt, mens borgerkrig og statskupp ansees å være av så viktig betydning at det videre utdypes.

Kolonitidens påvirkning

Det foreligger en gjeldende oppfatning i faghistorien⁵ at kolonitiden hadde stor skadevirkning på det rwandiske samfunnet og var en avgjørende faktor bak folkemordet. De mest sentrale punkter om kolonitidens påvirkning i Rwandas historie, nemlig etableringen av etniske myter om gruppenes opphav (som siden ble utnyttet av folkemordets organisatorer), og innføringen av obligatoriske ID-kort på 1930-tallet (som byråkratiserte dette falske etniske skillet mellom hutuer og tutsier), er nevnt i bakgrunnskapittelet. Kolonitidens påvirkning er ikke betydningsløs, men neppe en nødvendig forutsetning for folkemordet i 1994.

Det er blitt hevdet at både tyske og belgiske koloniherrer favoriserte tutsiminoriteten til å styre over hutumajoriteten, og at den ydmykelsen hutugruppen følte etter kolonitiden ble transformert til et voldsomt hat mot tutsiene som fikk utløp under folkemordet i 1994. I sitt sammendrag om folkemordets årsaker skriver Ottmann om "kolonialismens mentalitet" som "en viktig historisk forutsetning" (Ottmann 2008, 367), og at "bakgrunnen for folkemordet er særlig arven fra kolonitiden og fra den romersk-katolske kirken" (Ottmann 2008, 376).

For det første var Rwanda relativ uinteressant for koloniherrerne grunnet ressursmangel og geografisk vanskelig tilgjengelighet. For det andre var hutuene en allerede diskriminert gruppe i det rwandiske samfunnet før kolonialismen. For det tredje var det faktisk under belgisk kolonistyre at hutuene først ble tildelt politiske og økonomiske privilegier. Det blir derfor perspektivløst å hevde at hutumaktens folkemord i 1994 hadde bakgrunn i kolonitidens påståtte ydmykelser av hutugruppen.

I Rwanda var ingen ressurser av økonomisk interesse (som da var et hovedmotiv bak europeisk kolonialisme og imperialism), og kolonien forble, også på grunn av den vanskelige

⁵ Hva som menes med faghistorien, eller faglitteraturen, forklares i metodekapittelet.

geografiske tilgjengeligheten, relativt urørt og upåvirket. Rwanda ble også skånet for belgiernes grusomme utbytting da kolonien ble innlemmet i Belgisk Kongo etter første verdenskrig. Kort oppsummert ble Rwanda viet liten oppmerksomhet av de europeiske kolonimaktene. Få førkoloniale afrikanske samfunn forble så urørt som den rwandiske kulturen. Njålsson er en av få akademikere som virker å ha notert seg dette: ”Mens nabolandet Kongo ble utbyttet på det groveste, var Rwanda uberørt av Europas kolonialisme og imperialismen” (Njålsson 2009, 23).

Derfor bør man være forsiktig med å vektlegge kolonitidens påvirkningskraft som en viktig faktor bak folkemordet i 1994. Her er det mange myter som må avkreftes. Det hevdes at belgierne favoriserte tutsigruppen for å herske og kontrollere over hutumajoriteten, men siden tutsiene, som nevnt, allerede var en privilegert og høyere sosialt ansett gruppe i det rwandiske førkoloniale samfunnet, ble ikke grunnlaget for hutuenes ydmykelse først fundamentert under kolonitiden slik enkelte gir inntrykk av.

Belgierne favoriserte tutsiene i den forstand at de fjernet de få lokale hutuhøvdingene, slik at koloniens samtlige høvdingposisjoner tilhørte tutsiene, men dette var ingen stor samfunnsendring da monarkiet tradisjonelt var kontrollert av tutsieliter. Det eksisterende makthierarkiet ble mer eller mindre bevart i sin opprinnelige form. Belgierne introduserte *ubuletwa* for å sanke inn skatt, men videreførte i realiteten kun den rwandiske tradisjonen for kollektivt tvangsarbeid. Det var brutale represalier for dem som ikke tilfredsstilte arbeidskravene til koloniherrene, men det er ingen grunn til å tro at kolonitiden var mer voldelig og brutal enn det førkoloniale Rwanda. Forholdet mellom hutuer og tutsier var ikke harmonisk og fredlig før europeernes ankomst, og systematiske voldsformer var standardiserte maktmetoder anvendt av det undertrykkende monarkiet. Leser man rwandisk historie blir man gjennom hoffets diktere gjort kjent med en voldelig førkolonial fortid. Første gang ”massakrer” nevnes er av dikteren Nyirarumaga fra kong Ruganzu Ndolis regentperiode (ca.1510-43): ”(...) at Gitarama and the horrible massacres of the royal party (...) when the battle turned into bloodbath” (Rusagara 2009, 16).

Da de belgiske kolonimyndigheter for alvor innblandet seg i interne rwandiske forhold fratok de tutsielitene maktprivilegiene og overførte heller disse til hutueliter. I 1959 støttet Belgia huturevolusjonen som veltet tutsimonarkiet og sørget for at hutumajoriteten besatt all politisk makt da landet fikk sin selvstendighet i 1962. Påstanden om at hutuene hadde en kollektiv følelse av ydmykelse etter kolonitiden, som visstnok ble transformert til hevngjerrighet og hat mot tutsier i 1994, er høyst unøyaktig fordi hutuene i århundrer var blitt undertrykt i det førkoloniale Rwanda. Tyske og belgiske koloniherrer fortsatte denne

undertrykkingen, også legitimert av fornedrende rasetenking, men skal man være historisk korrekt var det faktisk belgierne som gjorde ende på denne undertrykkingen i kolonitidens siste fase.

Hutuene fikk sin “hevn” allerede med huturevolusjonen i 1959 og forfølgelsene i 1963-64 da tutsieliter ble massakrert av Kayibandas regime. Men til forskjell fra 1994 var det ingen stor folkelig deltakelse under massakrene i 1963-64. Flesteparten av ofrene i disse massakrene var kongelige, intellektuelle og politisk fremstående tutsier, ikke alminnelige sivile (Prunier 1999).

De fleste deltakerne under folkemordet i 1994 var unge hutumenn som aldri hadde opplevd andre politiske forhold i Rwanda enn hutudiktatur. Under huturevolusjonen, og den påfølgende volden i 1963-64, hadde overgriperne selv livserfaring med tutsimonarkiet slik at hatet mot tutsielitene må ha vært sterkere da enn hva som var tilfellet i 1994. De forklaringsteorier på folkemordet i 1994 med utgangspunkt i kolonitiden kan dermed ikke forklare hvorfor det *ikke* var en stor folkelig drapsdeltakelse i 1963-64 – da Kayibanda selv med sitt åpenlyse tutsihat, og retoriske flørting med *Endlösung* hvor han advarte mot ”the total end of the tutsi race” og at ”the whole Tutsi race will be wiped out”, ikke lyktes med å organisere systematiske massedrap på stor skala med sivile som de fremste aktører slik tilfellet var i 1994 (Melvern 2006, 9). Heller ikke da Habyarimana kuppet makten i 1973 fantes en storstilt organisering av massakrer med sivile som både overgripere og ofre.

Som det er blitt redegjort for har Rwanda etter uavhengigheten hatt tre nevneverdige voldelige konflikter før borgerkrigen brøt ut i 1990. Om kolonitiden var bakgrunnen til folkemordet, er det essensielle spørsmålet hvorfor Rwandas konflikter i 1959, 1963/64 og 1973 ikke endte med folkemord kjennetegnet av en massiv sivil deltakelse i massakrer. Det er åpenbart at noen nødvendige betingelser som var tilstedet før folkemordet i 1994 manglet i landets tidligere voldelige konflikter. Etter egen vurdering er europeisk kolonialisme dermed ingen nødvendig faktor som forklaring på folkemordet i 1994. Politikere og krigsherrer utnyttet kolonitidens gamle, etniske myter både for å sette folkegrupper opp mot hverandre, men antakelig først og fremst for å holde det internasjonale samfunnet passivt. De som organiserte massakrene i 1994 ønsket at Verden skulle ha den oppfatningen at folkemordet ikke var et folkemord, men en typisk afrikansk konflikt mellom to etniske stammer. En taktikk de dessverre lyktes med.

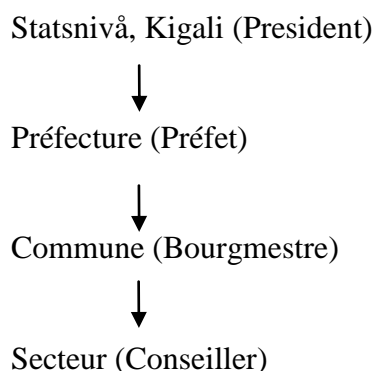
Jeg betrakter dette som et eurosentrisk problem i historieskrivingen. Europeere har, etter eget skjønn, en lei tendens til å betrakte historiens løp sett gjennom europeiske briller, som om afrikanere ikke er i stand til å skape sin egen historie. Delvis skyldes dette i dag en

skamfølelse etter den imperialistiske kolonitiden, slik det foreligger et ønske om å ta et ansvar for den europeiske ødeleggelse på det afrikanske kontinentet. Men dette er vel heller nøyaktig hva flere afrikanske politikere og krigsherrer ønsker. Det er litt stygt, at selv et folkemord kan vi ikke gi afrikanere ”æren” av å organisere på egenhånd. Folkemordet i Rwanda var en rwandisk idé og et rwandisk prosjekt. Det ble planlagt, organisert og utført av rwandere. Det er rwanderne som må bære hovedansvaret for tragedien i 1994.

Den autoritære kulturen

I Rwanda finnes et ordtak som sier noe sånt som at i Rwanda ”You don’t tell stories. You Listen” (Sebarenzi 2009, 5). I Rwandas autoritære kultur fungerer total lydighet overfor overordnede som en strukturmessig logikk i forståelsen av at den overordnede herskeren i rollen som nettopp hersker besitter absolutt makt, slik en fremtredende antropolog fra kolonitiden, Jean-Jacques Maquet, analyserte landets autoritære samfunnsstruktur: ”When the ruler gives an order, he must be obeyed, not because his order falls into the sphere over which he has authority, but simply because he is the ruler” (Prunier 1999, 57). I en kultur der tvilende spørsmål ikke rettes mot overordnede argumenteres det derfor for at rwandere relativt enkelt ble folkemorddeltakere.

Den autoritære kulturen, sammensveiset med tradisjonen for politisk absolutisme og en hierarkisk maktstruktur, gjorde det mulig for statsmakten i Kigali å organisere et folkemord fra oven helt ned på lokalnivå. Et *préfecture* tilsvarer et administrativt fylke, som mottar direkte ordre fra den overliggende statsmakten, hvor en *préfet* er det politiske overhodet og *sous-préfet* den underordnede. I 1994 før folkemordet fantes elleve *préfectures* i Rwanda, som hver hadde ti *communes*, hver administrert av en *bourgmestre*, tilsvarende en ordfører. Alle kommuner var igjen inndelt i flere sektorer hver ledet av en *conseiller*. Hver enkelt *préfet* og *bourgmestre* i Rwanda før folkemordet var medlemmer av regjeringspartiet (Fujii 2009, Prunier 1999).

Det viktige poenget er at ingen i dette hierarkiske systemet (som vist overfor) protesterer på de ordrene som kommer fra oven, men pliktoppfyllende utfører ordrene de mottar. Eksempelvis var det i Kibungu en conseiller ved navn Servilien Kambali som advarte mot propagandaens falske budskap og formante fred mellom gruppene i sin sektor. Men etter møtet med borgermesteren i Nyamata returnerte Kambali med følgende beskjed: “Well, it’s already been decided. They have already started. We must kill them all” (Hatzfeld 2008b, 170). Tilfellet Kambali viser hvor lett ordrer fra oven ble akseptert, selv for en stødig mann som i utgangspunktet hadde en sterk karakter og en dyp moralsk bevissthet.

Kun én préfet nektet å utføre ordre om å igangsette massakrer, en viss Jean Baptiste Habyarimana (ingen slektskap med presidenten), landets eneste tutsipräfet – préfet i Butare. I Butare strittet man i mot bølgene av massedrap som preget resten av Rwanda inntil ekstremisten Sylvian Ndikumona erstattet Habyarimana som préfet den 20.april. Massakrene startet umiddelbart samme dag, med hjelp fra presidentgarden, militærhelikoptre og under personlig åsyn av den nyinnsatte presidenten Théodore Sindikubwabo (Prunier 1999).

Nederst på den hierarkiske rangstigen finner vi folkemordets aktive deltakere, nemlig de alminnelige hutubøndene som aksepterte ordrene de fikk om å drepe sine naboer. Det virker fra de mange redegjørelser om folkemordet at Rwandas tradisjon for autoritetsunderkastelse spilte en fundamental, grunnleggende og essensiell rolle i forbindelse med folkemordet i 1994. Uten den autoritære kulturen ville det antakelig ha vært umulig å organisere denne type folkemord kjennetegnet av massiv sivil deltakelse.

Kirkens rolle

Underlagt punktene om autoritetsunderkastelse og kolonitidens påvirkning ligger også kirkens rolle. Den katolske kirke er i Rwanda en sterk autoritet. Under massakrene i 1959, 1963-64 og 1973 fungerte Rwandas mange kirker som trygge skjulesteder fordi morderne respekterte kirkene som urørlige herberger. Under folkemordet i 1994 var kirker tvert om åsteder for de største enkeltmassakrene.

Selv om kirkene er blitt symboler på Rwandas massakrer, har den institusjonelle kirkens rolle lenge vært omdiskutert. Prunier (1999) betegner kirken som ubrukelig i den forstand at den forholdt seg passivt og ignorerende til massakrene, men at den ikke kan betegnes som en aktiv pådriver. Pruniers påstand har blitt sterkt kritisert av særlig Mamdani (2001) som, i likhet med Gourevitch (1998), viser til en rekke konkrete eksempler på prester som varslet militsgruppene om at deres kirker var overfylte av tutsifyktninger, så vel som at det vises til flere tilfeller der prester selv deltok i massakrene. En av dem var pastor Elizaphan

Ntakirutimana, som deltok i massakren av sin egen menighet i kirken i Muginero, med følgende beskjed til ofrene: "You must be eliminated. God no longer wants you" (Gourevitch 1998, 28).

Det er her viktig å forstå at siden landets biskoper og prester i flertall var hutuer og medlemmer av regjeringspartiet følte disse også et hardt press fra hutumakten om bidragsytelse til folkemordet i frykt for selv å bli ofre. Tutsiprester og liberale hutuprester ble drept uten nåde. Det bør også nevnes at det faktisk var prester som risikerte egne liv for å redde andres, men Mamdani (2001) påminner at det ikke må herske tvil om at landets biskoper, prester og nonner både oppildnet til og deltok i massakrer. Da landets religiøse overhoder gav grønt lys for massakrene stod ingen autoritet igjen for å hindre massedrap av uskyldige sivile. Og da de samme overhoder i tillegg oppfordret, og selv deltok, fungerte det omtrentlig som en direkte ordre at aktiv folkemorddeltakelse også var en religiøs og moralsk plikt.

Kirken som en autoritær institusjon gjorde intet betydningsfullt for å forhindre eller stanse folkemordet, og mangelen på fordømmelse gjennom denne tause og passive holdningen kan i seg selv ha fungert som en oppfordring til folkemorddeltakelse. Men kirkens rolle kan neppe beskrives som en nødvendig betingelse for den store massedeltakelse: Rwandas autoritære kultur, som ikke har opphav i innføringen av kristendom i landet slik noen hevder, var en sterk nok faktor i seg selv for at morderne skulle akseptere ordre fra oven.

Borgerkrig og statskupp

Krig er kanskje den viktigste enkeltfaktoren til folkemordet i 1994. Alle historiens folkemord har funnet sted i krigens skygge (Jones 2006). Av årsaker som vil bli utdypende drøftet i analysekapittelet, er krig en *nødvendig forutsetning* for folkemord. I alle folkemordtilfeller er det en forutgående eller samtidig krig som bidrar til å oppløse et samfunns normer, lover og regler. Borgerkrigen endret politiske forhold i Rwanda til det mer kaotiske og ustabile. Borgerkrigen i Rwanda kan også forklare den eskalerende propagandaen og diskrimineringen mot landets tutsier, som bidro til økt hat og frykt blant landets hutusivile, alt organisert av en truet hutumakt i forsvarsposisjon.

Selv om RPF ble tvunget til tilbaketrekking etter det mislykkede angrepet i oktober 1990, ble geriljaen fra vinteren 1991 den utvilsomt sterkeste parten i borgerkrigen. De var bedre trent, uhyre disiplinerte, utstyrt med bedre våpen, av en analytiker beskrevet som "merciless, well trained and Stalinist in disciplin" (Krueger og Krueger 2007, 110). Dessuten

hadde de også ervervet verdifull krigserfaring fra Uganda etter å ha hjulpet rebellen Museveni til makten. Men viktigst av alt hadde de et klart mål: å oppnå all politisk makt i moderlandet.

Kagame har erkjent at RPF kunne tatt kontroll over Kigali etter stormangrepet sørover mot hovedstaden 8. februar 1993: "The (government) forces were totally defeated, and our forces were just moving. If we had wanted, we could have taken it – no question about it" (Kinzer 2008, 105). Som følge av den militære situasjonen hadde ikke Habyarimana annet valg enn å signere den upopulære og svært risikable maktdelingsavtalen med RPF i Arusha et halvt år senere. Risikabel fordi den blant annet innebar at RPF skulle integreres i regjeringshæren, som da betydde at tusener av hutuoffiserer- og soldater ville bli avskjediget. Med dette mistet Habyarimana hærens lojalitet, som skiftet side til hutuekstremistene som motsatte seg Arusha-avtalen (Dallaire 2004).

Kort oppsummert ble drapet på presidenten 6. april 1994 folkemordets utløsende enkelthendelse. En fryktbesatt befolkning lot seg diktere av hutuekstremistene som beskyldte RPF for drapet på presidenten, med etterfølgende massakrer mot landets tutsier. Som nevnt i bakgrunnskapittelet, er det stor samstemming om at hva som skjedde 6. april var begynnelsen på et statskupp organisert av en maktkonspirerende klikk innad i Habyarimanas eget regjeringsparti, der Bagosora og medsammensvorne hutupatrioter allerede hadde dannet ekstremistiske underpartier og borgerverngrupper, forfattet hutusjåvinistiske ideologier, og etablert et omfattende propagandanettverk. Men de ansvarlige for nedskytingen av flyet forblir en gåte – og så lenge gåten forblir uløst kan man ikke uten videre akseptere folkemordet som del av et planlagt statskupp. Det fantes utvilsomt hutuekstremister som ønsket utryddelse av tutsier, men RPF, som hadde det militære overtaket, hadde aldri som mantra å redde tutsisivile fra hutuekstremistenes macheter. RPFs enigmatiske nøkkelrolle gjør det uklart hvem som planla hva.

Massiv propaganda

Omfattende propaganda blir utpekt som en avgjørende faktor bak den store hutusivile deltakelsen i folkemordet. Tutsifiendtlig propaganda hadde pågått siden huturevolusjonen i 1959, da tutsier ble omtalt som undertrykkende føydalherrer som ønsket å slavebinde hutuene. I forbindelse med borgerkrigen ble propagandaen langt mer brutal. Tutsier ble beskrevet i avhumaniserende diskurser omtalt som slanger, rotter og kakkelakker. Det ble hevdet at tutsiene i Rwanda var en femtekolonne for RPF som kun ventet på klarsignal for å igangsette massedrap av hutuer, slik at alle "ekte" hutuer måtte være klare for at den dag kunne komme

da hutuene måtte utrydde tutsiene før de gjorde det samme med dem (Prunier 1999, Kiernan 2007, Hatzfeld 2008b).

Den hutupatriotiske avisen Kangura lanserte i desember 1990 *Ten commandments of the Hutu* som oppfordret til diskriminering og vold mot alle tutsier og moderate hutuer. Språket var grovt rasistisk og hatefullt anti-tutsi. Denne språkdrakten skulle de kommende årene bli normen i radiokanalene som daglig spydde ut propaganda. Mest kjent er RTLMC hvor popstjerner sang om tutsikakkellakkene, mens veltalende intellektuelle spredte myter om tutsiene som fremmede slavedrivere. I april 1994 kom den etterlengtede ordren om utryddelse av tutsiene som folk. Under hele folkemordet ble det kringkastet radiosendinger døgnet rundt som oppfordret, motiverte og ikke minst spredte nyheter om hvor tutsier søkte tilflukt.

I et land der flertallet var analfabeter og brukte radio som primærkilde for informasjon var befolkningen særlig sårbar for propagandaens budskap.⁶ Det er klart at indoktrinering og propaganda alltid vil være nødvendig for å få store folkemasser til å tenke og handle kollektivt som i Rwanda. I Rwanda ble radioen propagandaens og ideologienes talerør. For å understreke den massive propagandaens påvirkning kan det nevnes at noen RPF-soldater i det nordlige Rwanda faktisk kledde seg nakne så hutubøndene med egne øyne kunne se at de ikke hadde haler og klover som djevelske kyr (Prunier 1999).

Etter egen vurdering var radiopropagandaen, i synergi med den autoritære kulturen, nødvendig for effektiv massemobilisering av sivile til kollektive drapshandlinger.

Det internasjonale samfunnets passivitet

Faglitteraturen vektlegger hvordan det internasjonale samfunnets ignoranse for hendelsene i Rwanda skapte en konsekvensløs atmosfære der massakrer ble en akseptert samfunnsnorm for både organisatorer og deltakere. Noen eksterne aktører spilte også en aktiv rolle, slik Frankrike er blitt sterkt kritisert for sin medvirkning. Det antydes også at tidspunktet for folkemordet ikke var tilfeldig, da mange store samtidige internasjonale begivenheter, som det første frie valg i Sør-Afrika og fotball-VM i USA, stjal medienes oppmerksomhet.

At FNs sikkerhetsråd ikke valgte å forsterke UNAMIR, men lot den være en liten, ubetydelig skare uten mandat til å bruke våpen, viste at folkemordkonvensjonen og FN som organisasjon var ubrukelig når det kom til det å stanse et intendert og pågående folkemord. Henrettelsene av de ti belgiske FN-soldatene, som utvilsomt var en kalkulert handling av

⁶ Estimerer på analfabetisme i Rwanda før 1994 er unøyaktige. I 2000 ble det estimert at 48% av alle voksne rwandere var analfabeter. Antallet analfabeter før 1994 har definitivt vært høyere da det har vært en økning i lese- og skriveferdigheter etter folkemordet (GoR 2000).

folkemordplanleggerne, fremprovoserte den ønskede reaksjon at Belgia trakk ut hele sin FN-styrke. Fraværet av internasjonal oppmerksomhet skapte en stemning av konsekvensløshet: "When it came clear there would be no outside impediment, murder spread like a virus across the territories under extremist control" (Jones 2006, 239). Hutuekstremistene husket også hvordan det internasjonale samfunnet ignorerte folkemordet i Burundi i 1972: "No-one in Burundi was punished for the massacres of 1972. This was another step towards a culture of impunity. Nor did the international community take any notice of what was going on" (Watt 2008, 37).

Men verdenssamfunnet forholdt seg ikke utelukkende passivt. Kina bør nevnes med sitt aktive bidrag med masseeksport av macheter. Frankrikes finansiering av hutuekstremismen, opptrening av *Interahamwe*, og våpensupplering til regjeringshæren, er blant årsakene til at den stolte nasjonen beskyldes for å ha spilt en aktiv rolle i forkant av folkemordet. I slutten av juni 1994 igangsatte Frankrike *Opération Turquoise*, en militær intervensjon hvis mål var å beskytte flyktende hutuer fra RPFs offensiver. *Opération Turquoise* ble iverksatt på et tidspunkt da RPF virket uslåelige og hutuekstremistene motsatt var desperate (Dallaire 2004).

Rwanda blir betegnet som FNs største skamplett og et utilgivelig svik mot menneskeheten. FN har sammen med Vesten og resten av det internasjonale samfunnet rettmessig blitt refset for den manglende intervensjonsviljen for å stanse folkemordet, og at denne ignorerende holdningen skapte den konsekvensløse atmosfære det ble håpet på av folkemordets strateger. Men det må klargjøres at hutuekstremister ikke var de eneste som ikke ønsket intervensjon. Dallaire (2004) har forklart at også RPF motsatte seg en utenlandsk intervensjonsstyrke. Kritikere bør derfor minnes om at en utenlandsk intervensjon med det siktemål å stanse folkemordet ville blitt møtt med motstand fra alle væpnede parter i Rwanda.

En alternativ forklaring

De første avhandlingene om folkemordet hadde fokus på hutuekstremistenes rolle, men fra midten av 2000-tallet har det vært et lite skifte til fokus på eksiltutsienes rolle. Det er fremdeles uvisst hvem som skjøt ned Habyarimanas fly, men det fremstår åpenbart at både RPF og hutuekstremistene hadde motiver.

RPFs motiver kan forklares gjennom følgende resonnement: Deler av det internasjonale samfunnet, derunder først og fremst Frankrike og Belgia, fordømte RPF både for å ha startet borgerkrigen, som gjorde Rwanda ytterligere politisk ustabilt, og for massakrer av hutusivile i det nordlige Rwanda 1990-93. Dersom RPF hadde kuppet makten i februar 1993, ville få aktører i det internasjonale samfunnet anerkjent RPF som Rwandas nye

regjering. Trolig er det også at Frankrike, som var allierte med Habyarimanas regime, og som på dette tidspunkt hadde tropper i Rwanda, ville forsøkt å stanse en slik maktovertakelse – om nødvendig med militær makt. Men flere hevder RPF aldri var tilfredse med Arusha-avtalen, slik Dallaire beskriver situasjonen: ”Kagame wanted all of the country, not parts of it” (2004, 438).

Kritikere, som Lugand (2004, 2007), Ruzibiza og Vidal (2005), hevder RPF skjøt ned presidentflyet for å fremprovosere radikale handlinger av desperate hutuekstremister. Derfor kan drapet på Habyarimana ha vært en kalkulert handling hvis det medførte en forventet reaksjon av panikk, forvirring og frykt, som hutuekstremistene kunne utnytte til å organisere massakrer av tutsisivile – men som samtidig legitimerte geriljaens vei til makten, og som, for å si det stygt og direkte, kunne ”gjøre plass” til de ugandiske eksiltutsiene.

Det første store fokusskifte i debatten kom da Abdul Ruzibiza, tidligere offiser i RPF, anklaget sin tidligere overordnede general Kagame for å ha gitt ordren til nedskytingen av Habyarimans fly. Ruzibiza hevdet han kunne identifisere soldatene som utførte handlingen (Ruzibiza og Vidal 2005). Siden er Ruzibizas troverdighet satt i tvil, men hans historie førte til at den franske høyesterettsdommeren Jean-Louis Bruguière igangsatte en etterforskning som endte med en internasjonal arrestordre på Paul Kagame i november 2006 der det het:

“It emerges from all of the investigations conducted to date during the course of this enquiry and in particular the testimony of former A.P.R.⁷ soldiers and dissidents of the F.P.R.⁸ that the attack perpetrated on 6 April 1994 against the Falcon 50 of President Habyarimana falls within a larger scheme orchestrated by the F.P.R. under the leadership of Paul Kagame which aimed to violently seize power, a goal which they could not hope to achieve legally by compliance with institutional mechanisms implemented further to the Arusha agreements. (...) The final order to shoot down the presidential plane was personally given by Paul Kagame himself during a meeting held in Mulinidi on 31 March 1994” (Bruguière 2006, 45).

Kagames mottrekk var å kreve de franske politiske tungvektene Juppe, Balladeur, de Villepin og Mitterand utlevert for folkemordforbrytelser, følgelig etterfulgt av en diplomatisk krise mellom de to land.⁹ Frankrike har alltid vært skeptiske til de engelsktalende tutsirebellene som truet de franskallierte hutuelitene, og Bruguière har dermed også blitt beskyldt for å drive et politisk spill. Folkemordet i Rwanda er dessverre en historie med få helter. Både RPF og Frankrike deler et medansvar for den rwandiske tragedien. Oppsikt vakte også Theogene

⁷ Fransk forkortelse for RPA.

⁸ Fransk forkortelse for RPF.

⁹ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7542418.stm> Besøkt 12.03.2012.

Rudasingwa, (som tidligere har vært RPFs generalsekretær, Paul Kagames stabssjef, og Rwandas USA-ambassadør), da han i form av en pressemelding 1. oktober 2011 hevdet at Kagame var ansvarlig for nedskytingen av flyet. Den 10. januar 2012 kom en ny fransk rapport som denne gang frikjente Kagame. Jeg befant meg i Rwanda da denne siste rapporten ble publisert, og nysgjerrig på den rwandiske pressedekningen ble engelskspråklige lokalaviser innkjøpt. I The New Times beskylder en RPF-vennlig journalist, Sunny Ntayombya, kritikere av rapporten for å være ”downright evil” og ”unsavory individuals.”

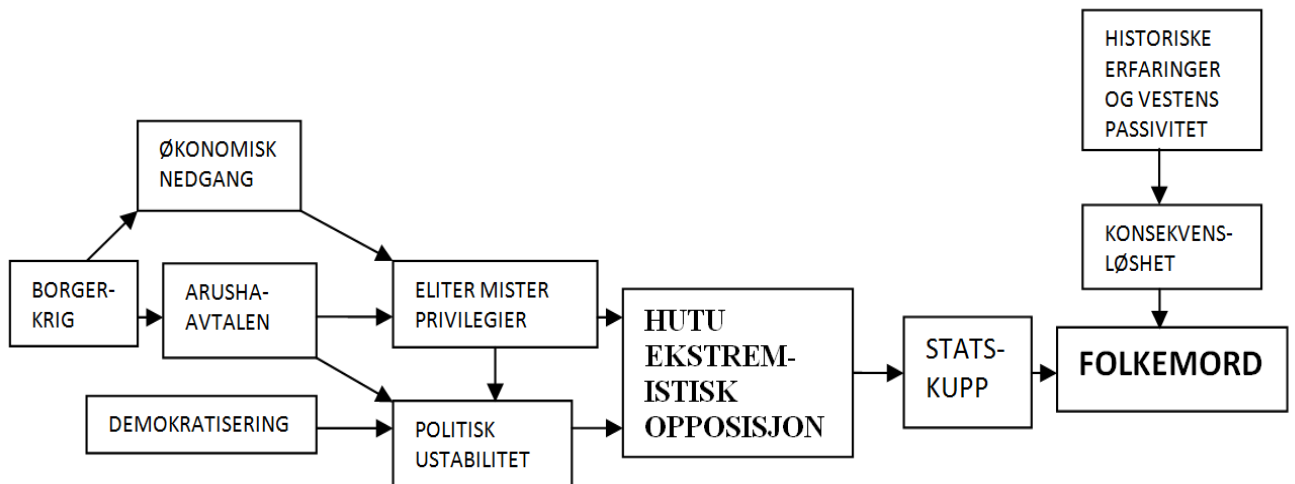
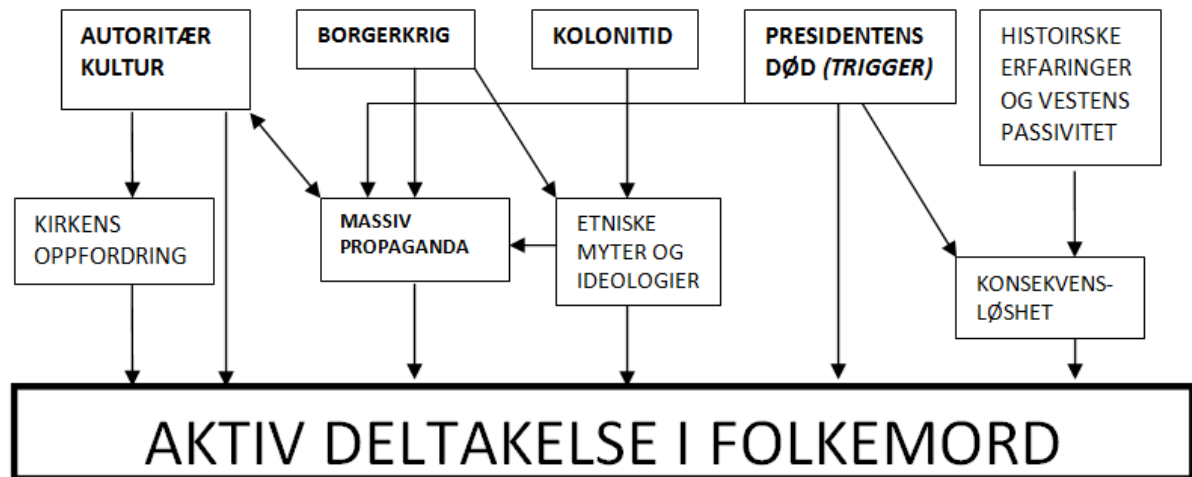
Dette er en høyaktuell og pågående debatt som forsøkes knebles og forvrenges av flere aktører med politiske agendaer. Folkemordet i Rwanda er blitt storpolitikk. Det finnes radikale forfattere i begge leirer, noen som legger all skyld på hutuekstremistene og betegner RPF som frigjørende helter, mens andre motsatt legger all skyld på eksiltutsiene og viser sympati for den påståtte maktesløse hutumakten i landet som visstnok er blitt gjort til syndebukker. Når Dallaire (2004) tenker tilbake på folkemordet uttrykker han den samme usikkerheten som har preget debatten i årevis:

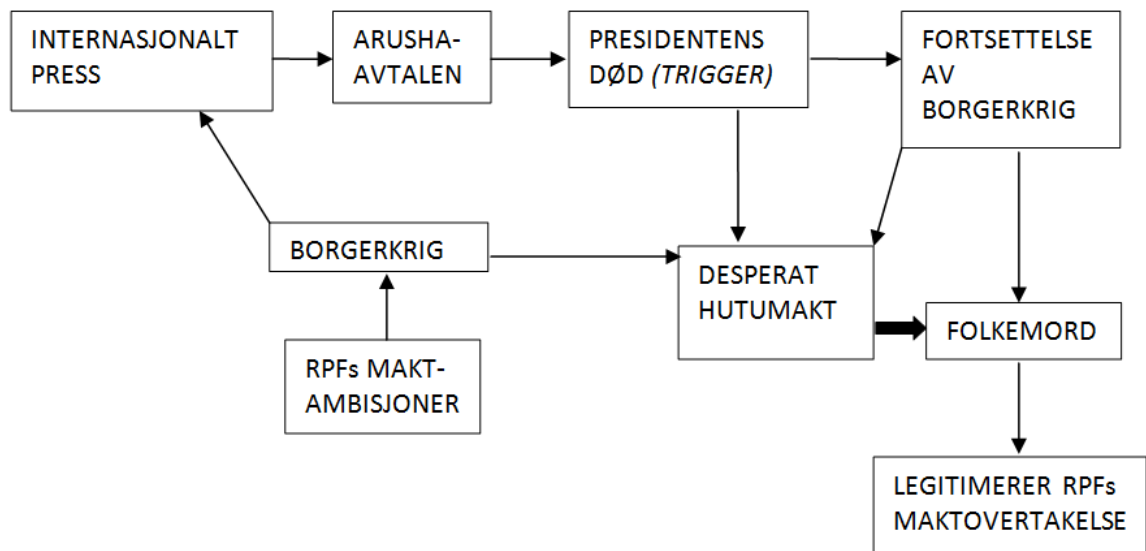
“Who exactly had been pulling his strings throughout the campaign? I found myself thinking such dire thoughts as whether the campaign and the genocide had been orchestrated to clear the way for Rwanda’s return to the pre-1959 status quo in which Tutsis had called all the shots. Had the Hutu extremists been bigger dupes than I? Ten years later, I still can’t put these troubling questions to rest, especially in light of what has happened to the region since” (Dallaire 2004, 476).

I siste del av det overnevnte sitatet refereres det til den regionale storkrigen som etterfulgte folkemordet. Folkemordet forstått som del av en regional konspirasjon mellom Kagame, Museveni og Nyerere for å styrte både Habyarimana og senere Mobuto for å ta kontroll over Zaire, og da særlig Kivu-provinsene, er en vinkling jeg ikke har plass til å utdype, men kan leses i Longman (2002), Adelman og Rao (2004), Prunier (2009a, 2009b).

Oppsummering

Av de etablerte forklaringer på folkemordet vurderes særlig kolonitidens påvirkning å være av overdreven betydning. Den autoritære kulturen, propagandaen, krigssituasjonen og presidentens død i forkant av folkemordet, vurderes som nødvendige faktorer for å mobilisere en stor befolkningsandel til deltakelse i massakrene. Det er laget to årsaksmodeller som gjenspeiler de etablerte forklaringene på folkemordet, samt en som viser en alternativ forklaring med fokus på RPF.

Modell 3: Alternativ forklaring fremsatt av RPF-kritiske forfattere, med fokus på eksiltutsienes rolle forstått at RPF drepte presidenten for å fortsette borgerkrigen og fremprovosere radikale handlinger fra hutumakten som kunne legitimere deres maktovertakelse i Rwanda.

Metode

Så langt er det redegjort for bakgrunn, teori og etablerte forklaringer på folkemordet. Nå rettes fokuset mot eget forskningsarbeid. I metodekapittelet redegjøres det for valg av primær- og sekundærkilder, datainnsamling, en vurdering av informasjonens kvalitet, samt refleksjoner rundt kulturelle og etiske utfordringer.

Metodevalg

Dette er et intensivt og kvalitativt forskningsopplegg med folkemordet i Rwanda som case, innebærende dybdeintervjuer med få utvalgte informanter som bidrar til å generere en innsiktforståelse av handlingene til noen av folkemordets aktører. Denne metoden gir ikke grunnlag for statistisk generalisering, men det er heller ikke hensikten. Folkemordet i Rwanda omfatter hundretusener av drap, og der folkemordets drapstall fort blir upersonlig statistikk, er det lett å glemme det individuelle aspektet. Det er hundretusener av *enkelt drap*, individuelle hendelser hver for seg, der alle ofrene har følt en unik, individuell smerte, både fysisk og en type agonisk smerte få levende kan forestille seg. Motsatt finnes et hav av ulike, individuelle motivasjonsfaktorer og følelser bak mordernes drapshandlinger.

Gleditschs (1998) kritiske gjennomgang viser at det ikke eksisterer gode kvantitative metoder for å forske på den hypotetiske koblingen mellom knapphet og konflikt. Slik den hypotetiske koblingen mellom befolkningspress og folkemorddeltakelse er lite studert og undersøkt, vurderes kvalitative studier som best egnet til forskning på et lite utforsket fenomen hvis foreliggende informasjon og kunnskap er begrenset. Kvalitative metoder er av disse årsaker et naturlig valg til denne oppgavens formål hvis ambisjon er å oppnå en bedre forståelse av hvorfor mennesker kan drepe medmennesker så brutalt og på så stor skala som i Rwanda. Kritikken som påpeker forenklinger av sammensatte sosiale og politiske kontekstuelle rammer og faktorer, er viktig å ta til etterretning fordi befolkningspress som medvirkende årsak skjer i samvirke med andre faktorer. Derfor må det ikke misforstås som avledninger hvis det blir gjort forsøk på å studere komplekse samfunnsforhold i dybden.

Det brukes også ideer fra komparativ metode på det vis at folkemorddeltakelse i ulike geografiske deler av Rwanda (Kigali, Bugesera og Nordvest) skal sammenliknes for å finne og avdekke eventuelle likheter og ulikheter innen samme enkeltcase. Dette gjøres fordi det er markante politiske, historiske og kulturelle provinsale forskjeller i Rwanda, slik at det kan være ulike forklaringer på siviles deltakelse i massakrer i ulike deler av landet.

Optimalt, i min søken etter forklaringer på massemobilisering av sivile til folkemorddeltakelse, burde jeg kanskje ha benyttet informanter som selv aktivt deltok som mordere i Rwanda i 1994. Men for å lykkes med å gjennomføre et slikt forskningsprosjekt kreves år med standhaftig tålmodighet, lokale kontakter, juridiske støttespillere, finansielle ressurser og gode forhandlingsevner. Det er en vrien og risikabel prosess å få tilgang til fengsler, og samtidig få innvilget tillatelse til å intervju fengselsdømte folkemorddeltakere i et strengt overvåket miljø. De folkemorddeltakere som ikke befinner seg i fengsler vil selvsagt heller aldri innrømme at de var morderiske deltakere. (Dessuten er det å lete etter mordere i et fremmed lokalsamfunn ikke annet enn håpløst og fullstendig idiotisk.) Som masterstudent har jeg ikke tid og ressurser til å gjennomføre et slikt opplegg. Men ønsket om å ha med egenskaffet empiri har likevel vært stort. Jeg anser det som et must å ha med egen empiri i en masteroppgave. Mer om det senere.

Også av rent sikkerhetsmessige årsaker gjorde jeg ikke feltarbeid i Rwanda. I Rwanda risikerer en hver som utfordrer regimets gjeldende forklaring på folkemordhendelsene i 1994 å bli dømt for enten revisjonisme, fornektelse eller deltakelse (Dowden 2009). Mitt klare inntrykk er at rwandere, i første rekke de jeg har møtt i Rwanda, men også rwandere bosatt i Europa, er redde for å snakke om folkemordet på en måte som involverer kritikk av president Kagame og RPF. Før min reise til Rwanda i januar 2012 forhørte jeg meg med rwandere i Norge om hva konsekvensene kunne bli dersom jeg stilte spørsmål om folkemordet. Repeterende ble jeg fortalt at leveregelen i Rwanda er ”be quiet, don’t talk about politics, and you’ll be safe.” Flere hevdet at studenter utenfra som graver om folkemordet kan henvises til såkalte rehabiliteringssentre der de må undertegne en erklæring for å unngå å bli dømt for folkemordrevisjonisme. En norskrwander forklarte meg uten optimisme på mine vegne:

”Hvorfor godkjenner hutuene Kagame i dag? Fordi Kagame anklager dem (hutuene) for folkemordet og de holder dermed kjeft. Er det noen som snakker om folkemordet er de enten noen som fornektet sannheten eller noen som deltok. Begge tilfeller ender med fengsel. Folk frykter han og respekterer han fordi han er smart og brutal. Det er trist – det er umulig å spørre folk om deres erfaringer fra folkemordet.”

Men mange inntrykk ble selvsagt dannet på min reise gjennom landet. Likevel følte jeg nesten ”alle” rwandere jeg snakket med fortalte den samme historien, nemlig akkurat den samme som fortelles på folkemordmuseet i Kigali – det vil si det nåværende regimes offisielle historie som blant annet portretterer RPF som heltene som stanset folkemordet. Det var et sterkt ønske å spørre informanter i Rwanda om RPF, men avstod fra fristelsen da jeg bevisst

unngikk å stille ”farlige” spørsmål som potensielt kunne gjøre informanter og andre ukomfortable. Sikkerhet, både for meg selv og informantene, var min absolutte prioritering i politistaten Rwanda.¹⁰ Og det gjelder ikke bare i Rwanda. Eksempelvis ble en ansatt ved den rwandiske ambassaden i Stockholm i mars 2012 utvist for spionasje på eksilrwandere i Skandinavia.¹¹

Valg av sekundærkilder

Fordi mye informasjon som benyttes er hentet fra sekundærkilder bør det gjøres en kort, kritisk gjennomgang av disse. Målet har hele veien vært å ha et variert kildegrunnlag. Sekundærkildene omfatter både rapporter og dokumenter fra ulike organisasjoner og myndigheter, forskningsartikler, andre akademiske avhandlinger, og publiserte bøker av ulike typer forfattere. Sekundærkildenes fremste funksjon i oppgaven er å gi forskningen et solid fundament som innebærer at den plasseres innen et sterkt faglig, teoretisk og fyldig historisk rammeverk, samtidig for å kompensere og bidra med informasjon på områder primærkildene ikke dekker. Av hensyn til begrensinger vil kun de mest benyttede og sentrale sekundærkilder bli redegjort for her.

Siden jeg av nevnte årsaker utelukker å bruke folkemorddeltakere som informanter, har jeg derfor søkt etter kildeinformasjon som gjengir mordernes egne syn. Hatzfeld (2008b) er blant de få som har hatt omfattende kontakt med folkemordets aktive deltakere. Viktigheten av Hatzfelds dybdeintervjuer med ti fengselsdømte folkemorddeltakere fra Nyamata i Bugesera-distriktet skal ikke undervurderes, siden disse gir god innsikt i motivasjonene, følelsene og tankesettet til de som tok opp machetene og drepte sine naboer. Deres åpenhjertige refleksjoner, innrømmelser og bekjennelser gjør Hatzfelds *A Time for Machetes* (2008b) til et unikt vitnesbyrd om mekanismene bak kollektiv ondskap. Å bruke Hatzfelds informanter har derfor vært et bevisst valg. For å skape en kobling mellom Hatzfeld og min egen oppgave, valgte jeg å reise til Bugesera for å intervju overlevende fra samme distrikt.

De viktigste kildene angående befolkningspress og folkemord i Rwanda er Homer-Dixon og Percival (1996), André og Platteu (1998), Diamond (2006) og Yanagizawa (2006). Kritiske gjennomganger av disse vil bli gjort underveis i oppgaven. Verwimp (2002, 2003,

¹⁰ Kagames Rwanda kan betegnes som en politistat. Med fortid som etterretningssjef i Uganda har Kagame god erfaring med overvåking, som relativt enkelt kan gjennomføres på det totalitære plan i en sterkt militarisert stat av så liten geografisk størrelse som Rwanda. Eksemplene på journalister, jurister og politiske motstandere som enten har blitt kidnappet, forsvunnet, tvunget i eksil eller likvidert, er mange. Mitt poeng er enkelt: en som studerer folkemordet i Rwanda må ta visse forhåndsregler ved besøk til landet.

¹¹ <http://www.tv2.no/nyheter/utenriks/utvist-fra-sverige-etter-spionasjemistanker-3707832.html>
Besøkt 19.03.2012

2004) har i sine feltarbeid i Rwanda anvendt Kiernans (2007) teorier om den hypotetiske sammenhengen mellom jordbruk og folkemord. Kiernans og Verwimps påstander at folkemordet i Rwanda omfattet en jordbruksdimensjon, hvis ideologier hadde en forlokkende tiltrekningskraft på hutubøndene, vil utdypes i oppgavens del om ”jordens sakrale viktighet”. Verwimp (2004) er også et bra kildeverk for tilgang til president Habyarimanas taler, da denne forskeren har tatt seg bryet med å innsamle flere av Habyarimanas taler og få de oversatt fra kinyarwanda.

Det har også vært et bevisst valg å benytte rwandisk litteratur for bedre å kunne betrakte landets historie fra rwanderes egen synsvinkel. Rusagara (2009) og Mushemeza (2007) er blant de fremste rwandiske forskere som setter folkemordet i et historisk tidslangt perspektiv. Disse vektlegger det mytiske og militæres betydning i Rwandas historie i langt større grad enn i vestlige fremstillinger.

Når det refereres til faghistorien eller faglitteraturen, menes med dette de mest fremtredende forfattere som har behandlet folkemordet i vidt anerkjente publiseringer. Disse inkluderer i første rekke Des Forges (1999), Prunier (1999), Dallaire (2004), Melvern (2006, 2009). Disse enes i hovedtrekk om de viktigste forklaringer på folkemordet. Gitt hans spesielle bakgrunn som øverstkommanderende for UNAMIR, er Dallaire (2004) den av disse som skiller seg mest ut. Etter beste evne forsøkte general Roméo Dallaire å redde flest mulig menneskeliv med en liten styrke uten mandat til å bruke våpen annet enn i selvforsvar. Diplomati og forsøk på forhandlinger, både med FN-overordnede i New York, hutuekstremister, og RPF, ble en foretrukket strategi uten at generalen lyktes med å forhindre omfattende massakrer, ei heller overbevise sikkerhetsrådet at intervensjon var nødvendig. Basert på disse erfaringer og militære innsikt, brukes Dallaire (2004) som hovedkilde til informasjon om den militære situasjonen i landet i borgerkrigsperioden og under folkemordet. Også Dallaires etterretningssjef, Amadou Deme (2010), bidrar med interessante synspunkter angående den militære situasjonen i Rwanda 1990-94.

Den viktigste kritikken av faglitteraturen kan gjøres med Prunier (1999) som eksempel, hvis *The Rwanda Crisis* er blitt et av de mest benyttede referanseverk i utgivelser om Rwanda. Prunier (1999) gir en fyldig historisk bakgrunnsforståelse av folkemordet, og brukes dermed som oppgavens primære historiske referanseverk. Men dette verket har også noen svakheter jeg mener er verdt å belyse nærmere.

For det første er det en svakhet at originalutgivelsen kom så tidlig som i 1995, alt året etter folkemordet. For salgstallenes del var det et sjakktrekk å kunne utgi det første komplette verket som presenterte Rwandas historie frem til og med folkemordet, men i et

historisk og akademisk perspektiv var det gått for kort tid til at et slikt verk kunne presenteres med en altomfattende, reflekterende presisjon. Til sammenlikning ble klassikeren om Holocaust, *The Destruction of the European Jews*, det veldige trebindsverket av historikeren Raul Hilberg (1985), først utgitt i 1961, seksten år etter andre verdenskrigs slutt. Og det var først på 1970- og 80-tallet de fleste betydningsfulle avhandlinger om Holocaust ble publisert og for alvor gav Europas største forbrytelse nødvendig oppmerksomhet. Det er vanskelig å gi oversikt over en del av historien som ligger så nært i tid. De fleste rwandere over tjue år har erindringer fra folkemordet. Erfaringene fra Holocaust viser at det gjerne tar noen tiår, og helst et par generasjoner, før man begynner å forstå omfanget av en slik kolossal tragedie.

Det vesenspoeng jeg forsøker å belyse er at mye enda er uklart angående folkemordet i Rwanda. Det finnes etablerte teorier som tar sikte på å forklare det historiske bakgrunnsteppet, hvordan folkemordet ble planlagt, organisert og iverksatt, og hvilke mekanismer som var nødvendige for den store sivile deltakelsen. Men samtidig må det påminnes at forståelsen av hendelsene i Rwanda enda befinner seg på et tidlig stadium. Derfor har det, naturligvis, i ettertid fremkommet en rekke nye forskingsopplysninger om folkemordet som setter noen av Pruniers, og resten av faghistoriens, fremstillinger i tvil.

Et eksempel er hvordan Prunier (1999) undervurderte RPFs rolle og motiver. Eksempelvis hevdes det at RPF var tilfredse med Arusha-avtalen, at de ikke hadde motiver for å skyte ned flyet til Habyarimana, og at de også førte en moralsk kamp for å stanse massakrene under folkemordet. I dag er det få som betviler at tutsigeriljaens primære strategi var å oppnå fullstendig politisk og militær kontroll over Rwanda. Å redde sivile var aldri en prioritet for RPF. Det er hevet over enhver tvil at RPF er skyldige i omfattende og systematiske massakrer i Rwanda, både før, under og etter folkemordet (Krueger og Krueger 2007). I nyere bokutgivelser som *Africa's World War* (2009a) og *From Genocide to Continental War* (2009b) tar Prunier et lite oppgjør med sin noe naive fremstilling av RPFs rolle i Rwanda:

“My only excuse is that, in a book written in the immediate aftermath of the genocide, I still wanted to believe in the relative innocence of the RPF (...)” (Prunier 2009a, 372).

“When the genocide did start, saving Tutsi civilians was not a priority” (Prunier 2009a, 19).

“RPF soldiers of course helped Tutsi civilians threatened by *Interahamwe* when they would chance upon them, but they never planned their military operations so as to try saving as many as possible” (Prunier 2009b, 15).

Mer detaljer om debatten om RPFs rolle er fremstilt i forrige kapittel. En annen kritikk av litteraturen om folkemordet i Rwanda er at betydningen av geografiske motsetninger ofte overses eller ignoreres, slik at hendelsene i 1994 ofte blir generalisert uten hensyn til disse ulikhetene – som da er en hovedårsak til at jeg ønsker å sammenlikne ulike geografiske områder i oppgaven. Men det viktigste punktet i kritikken mot Prunier (1999) er estimatet av folkemordets totale drapstall. Det etablerte anslaget på minst 800 000 drepte har nemlig rotfeste i Pruniers estimer. Dette et unøyaktig anslag, men som ukritisk er blitt akseptert av uttalige journalister, forskere, organisasjoner og andre som uten kildekritikk betrakter det nærmest som en sannhet at folkemordet krevde livene til ”minst 800 000 tutsier og moderate hutuer”. Melvern har riktig påpekt at ”The figure of 800 000 is now generally accepted, though it remains unclear why this number is so commonly used” (Melvern 2006, 252).

Som presentert i bakgrunnskapittelet talte folkeopptellingen i august 1991 en befolkning på 7 148 496 individer. Prunier (1999) forenkler befolkningsantallet til 7 150 000, og tillegger en ”sannsynlig vekstrate” på 3,2% frem mot 1994 før folkemordet. Prunier hevder nærmere 7,8 millioner mennesker levde i Rwanda i april 1994. Habyarimanas regjering hevdet tutsigruppen utgjorde 9% av landets befolkning i 1991, omkring 700 000 individer. Men Prunier hevder det reelle antallet tutsier var langt høyere, minst 12% av befolkningen, ca. 930 000, fordi myndighetenes politikk systematisk underminerte tutsigruppen.

For å estimere hvor mange tutsier som ble drept gir Prunier (1999) et anslag over tutsioverlevende etter folkemordet for å lage et enkelt regnestykke om situasjonen i juli 1994. Overlevende som har holdt seg skjult enten i fjellheimen, sumper, regnskogen, latriner eller andre steder, utgjør anslagsvis 25 000, mens internfordrevne personer i Rwanda og flyktninger i Burundi til sammen utgjør 105 000. Det gir en samlet gruppe overlevende tutsier på 130 000 etter folkemordet, som med utgangspunktet i en total populasjonsandel på 930 000 før folkemordet resulterer i 800 000 drepte: ”This figure should be taken not as a factual body-count but as the least bad possible in late 1994” (Prunier 1999, 265).

Prunier hevder dermed at *minst* 800 000, flesteparten tutsier, måtte bøde med livet i perioden 6.april til ca. midten av juli 1994. Dersom dette anslaget stemmer, betyr det at 11% av den totale populasjonen i Rwanda ble utryddet på litt over tre måneder. Men siden dette estimatet tar utgangspunkt i folketellingen fra 1991, avhenger anslaget på 800 000 av

folketellingens nøyaktighet – en folketelling som fant sted under en borgerkrig som forårsaket store strømminger av flyktende rwandere og internfordrevne personer, faktorer som definitivt vanskeliggjorde tellingen av landets innbyggere. Parallelt med de voldelige hendelsene i Rwanda under borgerkrigen, foregikk et folkemord i nabolandet Burundi i 1993. Det finnes ingen oversikt over antall tutsier fra Burundi som flyktet til Rwanda.

I ukene og månedene etter folkemordet ble The Great Lakes Region åsted for den største samling av flyktninger i verden. Over to millioner rwandiske flyktninger, flesteparten hutuer, oppholdt seg i flyktningleirer i Zaïre, Uganda, Burundi og Tanzania (Mushemeza 2009). Disse leirene krevde et stort, men ukjent antall ofre, som i hovedsak døde av kolera, mat- og vannmangel, epidemier eller vold. Alain Destexhe fra Leger Uten Grenser uttalte noe upresist, men likevel med et klart poeng: "Yesterday the genocide of the Tutsi by the Hutu milita, today the genocide of the Hutu refugees by cholera" (Kinzer 2008, 185). Poenget er at det er umulig å få en nøyaktig oversikt over den demografiske situasjonen i Rwanda og regionen for øvrig i 1990-94.

Reliabiliteten til folketellingen i 1991 er høyst tvilsom, og selv om Prunier (1999) fremholder den som et troverdig anslag og godt utgangspunkt for å kalkulere antall drapsofre i 1994, viker han samtidig vekk fra den samme folketellingens anslag på tutsipopulasjonens størrelse fordi folketellingen hevdes å være et politisk instrument for å underminere tutsigruppen. Pruniers estimat på 800 000 ofre avhenger fullstendig av at hans estimat på antall tutsier i Rwanda før folkemordet virkelig var så høyt som 12%. Dersom den offisielle folketellingen faktisk stemmer, nemlig at tutsiene utgjorde 9%, kan man etter Pruniers logikk kunne trekke antall overlevende (150 000) fra 700 000 tutsier før folkemordet, som da gir et resultat på 550 000 drepte tutsier. Des Forges (1999) tviler på at det levde så mange som 930 000 tutsier i Rwanda før folkemordet, og støtter estimer som anslår 657 000, som med 150 000 overlevende etter dette regnestykket betyr 507 000 drepte tutsier.

En som har studert den demografiske situasjonen i Rwanda før og etter folkemordet inngående er Allan Stam, som på spørsmål om Pruniers anslag svarte følgende:

"I am not in agreement with Prunier. Rather, I think the common estimates of the Tutsi population in Rwanda overstate significantly that number. The puzzle doesn't seem to be about how many Tutsi there were/are in the region (1 million +/- 25%) but how many of them were in Rwanda in early 1994."¹²

¹² E-postintervju gjennomført 14. desember 2010.

Siden Pruniers estimat på folkemordets drapstall er blitt hovedreferansen i så mange avhandlinger om folkemordet i Rwanda, bør det kreves en større kildekritikk når man ser hvor unøyaktig og usikker informasjonen er om den demografiske situasjon i Rwanda før og etter folkemordet. Siden man ikke vet hvor mange tutsier som bodde i Rwanda før folkemordet, må man nødvendigvis forholde seg skeptisk til de drapstall fra folkemordet som blir presentert.

Det eksakte, nøyaktige drapstall er ikke viktig for oppgaven, men de etablerte anslag står essensielt i min kildekritikk fordi det er så store sprik i anslagene som kompliserer forståelsen av folkemordet. Dersom, for eksempel, en langt større andel av folkemordets ofre var hutuer enn først antatt, bør forståelsen av folkemordet endres og fornyes. Selv om myriader av tutsisivile utvilsomt ble massakrerte, finnes ingen oversikt over hvor mange hutusivile RPF er ansvarlig for å ha massakrert – og så lenge RPF besitter makten i Rwanda vil det være komplisert å undersøke. Ei heller finnes oversikt over hvor mange hutusivile som ble drept av andre hutusivile.

To forskere jeg har hatt kontakt med under hele denne oppgavens forskningsprosess, er Stam og Davenport som siden 2000 systematisk har forsøkt å kartlegge omstendighetene rundt alle massakrer i Rwanda under folkemordet. Dette pågående prosjektet kan følges på internett da det jevnlig oppdateres.¹³ Basert på en rekke vitneintervjuer og fysiske undersøkelser av massegraver i Rwanda, og ved hjelp av geografiske informasjonssystemer, hevdes det å ha blitt avdekket et mønster at flere av massakrene fant sted når og hvor RPF befant seg samtidig. Derfor hevdes det at RPF kan ha vært ansvarlig for så mange som 275 000 drap under folkemordet. Stam og Davenports konklusjoner er åpenbart kontroversielle. Stam har forklart at han har mottatt en rekke trusler i forbindelse med sitt arbeid. Men det noe urovekkende med arbeidet til disse to er at det virker som om det mest kontroversielle anslaget på folkemordets drapsofre også er et av de mest grundiggjorte.

På spørsmål om hvor mange som ble drept i landsbyen Ntarama under folkemordet, demonstrerer informanten Claude den usikre informasjonen om antall ofre: “We don’t know. We are still finding bodies in the swamps, in the bush, and in pit latrines. Entire families have perished, so there are no one left to identify the victims. We are still digging out bodies.” Claudes beretning gir inntrykk av at langt flere ble drept enn oftest anslått. Dette sammenfaller også med rwandiske myndigheters anslag, som i en rapport fra 2000 estimerer antall drepte til høyere enn 800 000, bemerkelseverdig nøyaktig 951 018 individer. Ifølge denne rapporten var 93,7% av ofrene drept fordi de ble identifisert som tutsier, 1% var hutuer som hadde relasjoner til tutsier, enten gjennom giftemål eller vennskap, 0,8% fordi de så ut som tutsier,

¹³ <http://genodynamics.com/>

og 0,8% fordi de var i politisk opposisjon mot regimet. Det er verdt å merke seg at dagens regime hevder at ingen av folkemordets ofre er blitt drept av RPF. Den rwandiske regjeringen har dermed bidratt til å styrke og opprettholde synet som forklarer folkemordet som et forsøk på total utslettelse av tutsigruppen, planlagt og gjennomført av hutuer, uten at hutusivile massakrert av RPF er inkludert i regnestykket (Melvern 2006).

FNs første estimat kom via Charlies Petrie i en uttalelse 24. august 1994: "I do not think the figure of one million dead is an exaggeration" (Prunier 1999, 263). Petries utydelige estimat på én million mulige drepte ble videreført i en ny rapport, offentliggjort to måneder senere, som anslo mellom 500 000 og én million drepte. Dette store spriket viser kun et uvitende FN som helgarderte sitt anslag. ICTR følger i dag samme linje og skriver i den nevnte Akayesu-dommen at et sted mellom en halv million og én million ble drept i perioden 6. april-18. juli 1994. Oppsummerende er mitt poeng at ingen vet hvor mange menneskeliv folkemordet krevde, som gjenspeiles i det store spriket av ulike estimater. Dette kompliserer også forståelsen av folkemordet.

Valg av informanter

Informantene er valgt etter forhåndsspesifiserte kriterier der hovedfokuset som nevnt har vært geografisk tilhørighet. Jeg delte først grovt inn i nord, sør og hovedstaden Kigali. Av de fire rwandiske hovedinformantene kommer to fra hovedstaden, én fra Bugesera, og én fra Nordvest. Intensjonen har også vært å ha både hutuer og tutsier. Et annet ønskelig kriterium var å intervju rwandere bosatt både i og utenfor Rwanda. Min mistanke på forhånd var at rwandere i Europa ville være mer åpne og snakkesalige enn rwandere i Rwanda.

Årsakene til at ingen kvinner er informanter skyldes delvis at kjønn ikke ble ansett som nødvendige preferanser og kriterier for valg av informanter. Dessuten er kvinnelige informanter noe vanskeligere å oppspore. I Rwanda kan det være vrient å arrangere et intervju med en kvinne uten mannens godkjennelse og tilstedeværelse under intervjuet. Følgelig mistenker jeg at rwandiske kvinner kanskje ikke ytrer uavhengige synspunkter.

Alle de fire rwandiske informantene har anonym identitet i oppgaven, og fordi alle rwandere ved konfirmasjonen tar et nytt fransk eller bibelsk fornavn, er informantene tildelt nye, franske pseudonymnavn (i alfabetisk rekkefølge): Alphonse, Bernard, Claude og Dagobert.

Alphonse og Bernard kommer begge fra samme område i Kigali (Nyamirambo), men er henholdsvis hutu og tutsi. Slik kan historiene til to individer fra samme lokalområde, men fra hver sin folkegruppe, bidra til en dypere forståelse av folkemordets hendelsesforløp i en av

Kigalis bydeler. Begge bor i dag i Norge. Dagobert er, antakelig, hutu fra en landsby like utenfor Kinigi i Musanze-distriktet i nord. Jeg skriver han ”antakelig” er hutu av grunner jeg kommer tilbake til.

Møtet med informanten Claude var utvilsomt oppgavens største metodeutfordring. Derfor velger jeg kort å beskrive noen av inntrykkene fra dette sterke møtet som et eksempel på hvilke utfordringer en kan møte i Rwanda. Over hele Rwanda var kirker åsteder for de største enkeltmassakrene. Hva som gjør kirkene i Ntarama og Nyamata så spesielle er at de har stått nærmest uberørte siden folkemordet. I kirken i Ntarama fikk jeg en personlig omvisning av Claude, som overlevende massakren der. Tusener av hodeskaller, flere med sprukne kranier etter machetenes hugg, hauger med bein og knokler, blodige vegger og klesplagg, gjør at den lille steinkirken enda lukter av massakren. Det stinker av død. Strødd på kirkegulvet ligger drapsvåpnene i form av macheter, klubber og økser, samt flere av ofrenes personlige eiendeler. Det er utenfor min forestillingsevne å begripe frykten og dødsangsten til disse vel fem tusen mennesker som her klynget seg sammen i et siste desperat overlevelseshop. Massakrene startet i Ntarama 8.april, kun to dager etter presidentens død, men i motsetning til de fleste andre steder i Rwanda gjorde tutsiene her motstand:

“This one of the few places in Rwanda where Tutsis resisted. The government didn’t think any would resist the killings. That’s why the army came to help. And then the Tutsi at the hill fled into the bush and the marshes to hide, and thousands of men, women and children came to seek refuge in the church.”

Claude forteller at de barrikaderte dørene og vinduene i kirken for å holde mobben unna. De hørte Interahamwe fra utsiden banke i kirkens murvegger mens de sang sine dødssanger. 15.april kom hæren til unnsetning: ”The army had guns and grenades. You see the hole in the wall? That was from an army grenade.” Instinktivt åpnet folk dørene for å unnslippe den kvelende røyken. Inn kom deres hutunaboer for å drepe samtlige: “The victims were killed with machetes, clubs, axes...”

Etter en halvtimes omvisning i kirken viste Claude vei ut en bakdør til der trær og murvegger er fargelagt røde av blod etter spedbarns småhoder er blitt knust med svingende kraft: ”The babies were smashed into a wall with their heads. I can show you the wall where you can see blood, brain and baby hair.” Jeg hadde lyst å se vekk, men valgte likevel å se på murveggen der det ganske riktig kan skimtes små, svarte krøller og hjernemasse i det størknede blodet på veggen. Fra bakken tok Claude opp et av de mange trespydene som var blitt trengt inn i

kvinneres kjønnsorganer og hardt presset inn i kroppen til de satt fast bare for å la ofrene blø i hjel gjennom skrittet: "The spears were pressed into the sex of the woman."

Dette var et vitnesbyrd så sterkt at langt i fra bare de sarteste sjeler blant oss ville hvitblekes i ansiktet, miste taleevnen og bli fysiske dårlige, om så bare for noen minutter eller sekunder. Men omvisningen var ikke ferdig. Claude pekte på et lite kapell ved siden av kirken: "And in this chapel people were tied up and burned alive." Rundt trestolpen som holder taket oppe i det vesle kapellet lå en tom bensinkanne, rester av tau og rep, svartbrente jentekjoler, svidde knokler, en halvbrent madrass og flere hodeskaller så små at det ikke finnes tvil om at dette var barn.

Etter omvisningen satt vi oss ned på en mur ved siden av kirken for at jeg skulle intervju Claude, som avtalt på forhånd. Men jeg hadde mistet lysten. Det var for mange sterke inntrykk å fordøye. Hvilke spørsmål skal jeg stille etter en slik omvisning? Jeg var også redd for å stille spørsmål som kunne oppfattes respektløse eller uhøflige. Min bekymring var at Claude selv hadde barn som ble drept på samme vis han forklarte meg hvordan barn så jævlig var blitt torturert og henrettet. Jeg fikk ikke med meg alt han sa, fordi jeg ikke var mentalt kapabel til å håndtere alle de mange inntrykkene jeg følte jeg ble bombardert med. I bakhodet svirret tankene om alt det jeg hadde lest om rwandisk kultur at det ikke var skikket å vise følelser overfor fremmede. Claude fremstod kald, rolig og følelsesløs i måten han berettet om de forferdelige hendelsene han selv opplevde her. Jeg tenkte at dersom han som har opplevd dette helvetet klarer å holde sine følelser i sjakk, må da jeg også klare det samme, men halsen føltes plutselig som svøpt i betong og tungen avklippet med saks. For å gjennomføre intervjuet var jeg nødt å skape en viss avstand til informanten og settingen på det vis at jeg forsøkte å eliminere alle de levende bilder på jævelskapen Claude beskrev som dukket opp med klarhet i hodet. Jeg måtte samtidig tenke på noe helt annet og uskyldig, slik at jeg både var tilstede og vekke på samme tid.

Etter intervjuet med Claude bar turen videre til kirken i Nyamata, som ikke er et mindre gyselig syn. Her ble ti tusen mennesker massakrert på samme vis som i Ntarama. Men jeg fikk ikke det samme kvalmende inntrykk, sikkert fordi jeg nå visste hva som ventet meg. Jeg var allerede blitt gjort litt hardere og kaldere. I kirkens bakhage er en dyp kjeller i flere etasjer under jorden der stabler med hodeskaller ligger som del av et arbeid der det forsøkes å identifisere ofrene. Jeg lot det ikke gå inn på meg. Jeg så på alle hodeskallene som varer i en butikkhylle, og anerkjente ikke at de var tilhørende mennesker som meg selv. Jeg erfarte at når en oppsøker informasjon om massakrer av medmennesker, oppstår en rekke utfordringer en ikke kan foreberede seg på dersom en tidligere ikke har gjort noe tilsvarende.

Bilde 2: Kirken i Ntarama der over fem tusen mennesker ble massakrert 15-16. april 1994. Foto: Anders Mellerud.

Kulturelle utfordringer

Rwandere er bemerket for sin mistenksomhet overfor fremmede (Gourevitch 1998, Rusesebagina 2006). Rwandere er også blitt omtalt for å være reserverte og vanskelige å lese som mennesker. Det kan ofte virke som om de har en egen evne til å svare på spørsmål uten å gi uttrykk for hva de faktisk føler. I samtale med internasjonale hjelpearbeidere oppdaget Lindner at flere deler denne oppfattelsen av rwandere:

”Somalia er kanskje det mest vanskelige miljøet på hele jordkloden å jobbe i fordi atmosfæren er så ekstrem aggressiv og folk konfronterer deg uten forbehold med sin misnøye. I Rwanda og Burundi, derimot, er det kanskje enda vanskeligere fordi der smiler folk og sier `ja`, men du vet aldri hva de egentlig mener eller tenker” (Lindner 2008, 118).

Jeg oppfatter også rwandere som historisk bevisste. Få folkeslag har opplevd mer faenskap enn rwandere. At dagens Rwanda også er en politistat, slik landet i realiteten alltid har vært, bidrar til at folk ikke snakker åpent og fritt, men pakker sin misnøye inn i den hverdagslige

snakkemåten kamuflert av en uhyggelig svart og kald humor. Dette gjelder ikke bare traumatiserte tutsioverlevende etter folkemordet, men også hutumajoriteten som nå er en marginalisert gruppe nedpresset av Kagames tutsiregime. Jeg kan gi et noen eksempler. En rwander fortalte meg at dersom du som hutu er syk og blir innlagt på sykehus kommer du hjem med flere sykdommer enn du hadde før du ble innlagt. En annen fortalte meg at dersom en hutukvinne er gravid må de sykehusansatte velge hvem som skal få leve, mor eller barn. En tredje har fortalt meg om hvordan hutuer kidnappes, knebles og bindes sammen, og kjørt vekk i kolonner av lastebiler, bare for å skytes og dumpes i massegraver. Slike urovekkende historier kan bli fortalt både med et smil, eller med den største alvorlighet. Det er vanskelig å forstå hvor mye som er sant, om det overdrives for å understreke et poeng, om det bare dreier seg om rykter, eller om det er en sprø form for humor jeg ikke skjønner. Jeg spurte en av mine norskrwandiske informanter om påstanden at hutuer drepes systematisk av Kagames regime i Rwanda:

”Ja. Det er som Nazi-Tyskland. Folk blir drept. Det er et land i fred, men folk forsvinner hele tiden. De ønsker å minske hutudominansen i befolkningen. General Kajumba, som nå lever i eksil i Sør-Afrika, sier også at hutuene i Rwanda blir marginalisert. Han kan ikke si han har vært med å likvidere hutuer, men folk vet. Hva gikk galt mellom Kajumba og Kagame? Kagame så på Kajumba som en trussel.”¹⁴

Enkelte nevner også at folk kidnappes og fraktes vekk i lastebiler. Har du hørt om det?

”Ja, ja, ja. Til og med en i Oslo jeg kjenner som har bodd med Kajumba har fortalt meg det. Men det var ikke fra ham jeg hørte det første gangen. De har hemmelige steder i Rwanda hvor de likviderer folk. Det er sykt. Når lastebilen kommer, gjør sjåføren tegn ved å blinke én eller to ganger, så blir han henvist av soldater til hvor han skal kjøre. Soldater får instruksjoner om de skal skytes eller halshugges.”

Jeg vet ikke hva jeg skal tro. Et annet eksempel er en samtale jeg hadde med en lokal mann i Kigali som fortalte meg: ”In Rwanda there are many cows. Ten years ago there were almost no cows, now cows are everywhere.” En stygg måte å tolke dette utsagnet på kan være at det med kuer egentlig menes tutsier, med referanse til den store migrasjonsstrømmen av eksiltutsier fra Uganda etter folkemordet. Men det kan også enkelt tenkes at dette var et uskyldig utsagn som

¹⁴ Faustin Kayumba Nyamwasa var en høytranket RPF-offiser under borgerkrigen, som siden folkemordet ble forfremmet til etterretningssjef og general, men røk uklar med president Kagame av ukjente årsaker. Lever nå i eksil i Sør-Afrika. Beskyldes av Kagame for å ha stått bak terrorangrepene i Kigali februar 2010. Ble 19. juni 2010 forsøkt likvidert i Sør-Afrika, men overlevde skuddskadene han ble utsatt for. Flere i sirkelen rundt Kayumba er blitt utskiftet eller likvidert.

henviste til at det faktisk er mange kuer i Rwanda. Slike snakkemåter er etter mine observasjoner ikke uvanlige i Rwanda, men av den grunn ikke mindre vanskelige å tolke.

En annen, nyere kulturell, og høyst kontroversiell, komplikasjon, som også rwandere har utfordringer med å tilpasse seg, er forbudet mot å bruke betegnelsene ”hutu” og ”tutsi”. Dette forbudet er en del av Kagames forsoningspolitikk, men ikke uten betenkeligheter slik en har forklart meg:

”Kagame forces us to forget. What will happen if Kagame is followed by a weak president? It was a big mistake to force people to forget about the genocide. (...). If it will happen again, God forbid, many people will die. Tutsis will not let Hutus kill them again, and Hutus will not let Tutsis kill. I hope it will not happen again. (...). We have hated each other since 1959, how can we stop hating each other in two or three years? I think if Rwanda was a big country, it should be divided between the two groups.”

Utfordringene ved bruk av betegnelsene ”hutu” og ”tutsi” er ikke bare kulturelle, men også etiske – og vil derfor bli utdypet i avsnittene under etiske utfordringer.

Datainnsamling

Data er hentet både fra egne intervjuer og sekundærkilder. Sistnevnte type kilder er allerede redegjort for. Fokuset her vil være hvordan jeg har gått frem for å samle inn data fra primærkildene.

Siden det viste seg å bli for komplisert å få i stand intervjuer med folkemorddeltakere, spurte jeg sjåføren jeg brukte i Kigali-området om han visste om noen overlevende som var villige til å fortelle sin historie. Å bruke min lokale privatsjåfør som assistent til å finne informanter, synes jeg er både effektivt og forsvarlig fordi jeg betalte relativt godt for tjenestene. Dermed var sjåføren velvillig til å yte god service for meg. På anmodning om Bugesera, foreslo sjåføren å intervju noen som arbeidet ved minnekirkene i Ntarama og Nyamata, siden disse ofte er overlevende fra massakrene. Vi kjørte ned den vel seksti minutter lange bilturen sørover fra Kigali til kirken i Ntarama. Sjåføren snakket først med Claude på kinyarwanda om muligheten for å få en personlig omvisning og gjennomføre et intervju. Jeg forklarte at jeg studerer folkemord ved universitet i Oslo og skriver oppgave om folkemordet i Rwanda. Jeg spurte om det var greit at jeg noterte hva som ble sagt under omvisningen, og om jeg kunne gjennomføre et intervju etter omvisningen, noe som ble akseptert av Claude – gitt at hans identitet ble anonymisert. Etter besøket i kirken i Ntarama

dro jeg som nevnt videre til kirken i Nyamata, hvor jeg der hadde en lignende omvisning, men siden jeg følte Claude var mest informativ foretrekkes han som informant.

Alphonse hadde jeg personlig kjennskap til alt før dette forskningsprosjektet startet. Alphonse, som har mye kunnskap, interessante synspunkter og gode kontakter, har gitt meg innsikt i den rwandiske kulturen og tips om ulike informasjonskilder. Jeg har bevisst forsøkt å bruke Alphonse for å få den såkalte snøballeffekten, slik jeg blant annet kom jeg i kontakt med den snakkevillige Bernard takket være Alphonse.

Ingen av intervjuene i Rwanda ble gjort med båndopptaker, men gjennomført med penn og papir. Min bekymring var at i en kultur der folk kan være svært mistenksomme, kunne synet av båndopptaker skape dårlig stemning eller minkende tillitt. En annen faktor som forklarer min motvillighet til å ta med en båndopptaker inn i landet, var at jeg eventuelt måtte forklare tollere og politi om mine egentlige hensikter med besøket (en gorillaentusiast har ikke bruk for slikt utstyr). Den frykten viste seg å være rasjonell. På kjøretur fra Kigali til Gisenyi ble bilen stoppet tre ganger i politikkontroll, og under den ene ble det foretatt kontroll av min bagasje – og ved en annen anledning ble mitt pass fotografert med digitalkamera. Situasjonen var aldri på noen måte truende, skummel eller amper, men der og da var jeg glad jeg ikke hadde båndopptaker i bagasjen.

Jeg har vært mest opptatt av å finne ut hvordan massakrene ble planlagt, organisert og utført, hvem som deltok, om det var noen som nektet å delta – og hva som skjedde med disse, men viktigst hva som fikk sivile til å delta i massakrer. Med andre ord har fokuset vært informasjon som gir en forståelse av tankesettet til folkemorddeltakere og omstendighetene rundt massakrene.

Noen spørsmål ble formulert og spesifisert på forhånd, men mesteparten av tiden var intervjuene ustrukturerte på det vis at flesteparten av spørsmålene var mer spontane i form. Selvsagt lå det en basisidé som fundament om hva jeg ønsket informasjon om, men erfaringsmessig er det ikke nødvendigvis de best formulerte spørsmålene som gir best svar. Det er viktig å motivere informanten til å snakke om emner og temaer som informanten selv vektlegger som betydelig. Om mennesker oppfordres og motiveres til å berette om ting som er viktige for dem, vil informasjonen som leveres bli fortalt langt mer levende og detaljrik, i motsetning til standardiserte spørsmål som kan svares med korte, upersonlige, enkle svar. Ustrukturerte intervjuer kan også være nyttige for å skape tillitt, fordi det skapes en mer uformell og personlig relasjon.

En effektiv teknikk jeg brukte for å teste validiteten til svarene var å formulere samme type spørsmål i ulike varianter for å dobbeltsjekke at informanten gav samme type svar, og på

den måten sikre at informanten i første omgang forstod spørsmålet, samtidig som informasjonens gyldighet blir solid. Denne type intervjustil krever en høy grad av metodisk frihet og fleksibilitet, som av flere blir fremholdt som en styrke ved kvalitative studier (Bennett og George 2005). Atkinson og Hammersly (2010) påpeker det essensielle i denne sammenheng er at forskeren kjenner og forstår den data som blir innsamlet, og er bevisst på all bruk av data i hele forskningsprosessen.

Gitt ulike settinger kan det på forhånd være vanskelig å vite hvordan spørsmål best kan formuleres for å produsere informasjonsrik data. Et eksempel på betydningen av setting kan illustres med informantene Claude og Dagobert. Det er spesielt å intervju en overlevende etter en massakre på selve massedrapenes åsted. Man blir fylt med tristhet, en viss avsky og kvalme, men også med dyp respekt og en slags type ærefrykt for informanten som gravalvorlig ser deg i øynene mens han forteller om hvordan menn, kvinner og barn (kanskje flere av dem venner og slektninger) ble torturert og slaktet. Man blir også redd for å stille spørsmål som kan oppfattes respektløse, uhøflige eller ignorerende. Personlige spørsmål valgte jeg derfor ikke å stille Claude, så detaljer om hans egen overlevelseshistorie og skjebnen til hans venner og familie unngikk jeg å spørre om – men det er egentlig heller ikke særlig relevant da mitt mål er å forstå mordernes motivasjoner. Og der føler jeg at jeg fikk noen substansrike svar, selv om de kom fra en overlevendes perspektiv.

Jeg ble satt i kontakt med Dagobert via guiden jeg brukte i Parc des Volcanos. Igjen, fordi jeg betalte relativt godt for tjenestene opplevde jeg en større velvillighet av serviceytelse tilbake. Intervjuet med Dagobert ble foretatt i hyggeligere omgivelser, nemlig på en beskjeden restaurant i Musanze en solrik ettermiddag. Etter måltidet kjørte Dagobert meg den lange timen til Gisenyi på grensen til Kongo der de siste spørsmålene ble stilt ved Kivusjøens rolige bredder, med de mektige, grønnkledde vulkanene Karisimbi og Nyiragongo på hver side av grensen som et naturvakkert bakgrunnsteppe. Da ble jeg påminnet om betydningen av setting for et intervju. Det var på en måte lettere å stille spørsmål til Dagobert på grunn av avstanden til det grusomme han beskrev. På en annen måte føltes svarene fra Claude mer ekte siden det var lettere for meg som forsker å begripe det smertelige omfanget av ondskapen som ble beskrevet. Å se levningene til ofrene, deres eiendeler og mordernes drapsvåpen, gjorde intervjuet til en helhetsopplevelse der mange andre typer inntrykk ble dannet som manglet i de andre intervjuene. Under intervjuet med Claude kunne jeg fysisk lukte døden, mens et intervju gjennomført på nøytral grunn skaper både fysisk og psykologisk avstand til samtaleemnets grufulle virkelighet.

Til sist vil jeg påpeke at jeg har vært i kontakt med andre primærkilder underveis i hele oppgaveskrivingen, først og fremst andre akademikere. Disse har bidratt til kunnskap og perspektiver, uten at de brukes som informanter i oppgaven. Et telefonintervju ble gjort med Erik Møse, tidligere hoveddommer for ICTR. Dessverre var det dårlig forbindelse på telefonlinjen slik at kvaliteten på samtalen ikke var som ønsket. Møse er en mann som snakker så presist at ikke ett eneste ord i noen setning er tilfeldig. Mine transkripsjoner fra intervjuet er derfor langt fra nøyaktige nok, slik at jeg ikke våger å sitere vedkommende. Jeg kunne selvsagt forsøkt å gjennomføre et nytt intervju, men i visshet om hvor opptatt mannen er, lot jeg det være. Men intervjuet var på ingen måte bortkastet. Jeg fikk et ganske godt inntrykk av hvordan ICTR fungerer og hvilke problemstillinger som er knyttet til rettsprosessene. Møse henviste også til hvilke dommer jeg burde lese for å oppnå en bedre forståelse omkring visse aspekter ved noen spørsmål jeg stilte. Jeg setter også pris på at han gjorde meg oppmerksom på at noen forfattere, ifølge han selv, har en skjult agenda med sine utgivelser. Og, selvfølgelig, var det en riktig god øvelse å intervjuer en slik internasjonalt ansett og høyaktet jurist.

Validitet

Det er viktig å vurdere om ulike omstendigheter eller situasjoner har påvirket informantenes svar. Selv om den innhentede informasjonen vurderes å være av god kvalitet, er det muligens noen faktorer som kan påvirke dataenes reliabilitet. Språk kan være en slik faktor. De mest fruktbare intervjuene ble gjort med Alphonse og Bernard siden begge snakker flytende norsk og engelsk. Claude og Dagobert har kinyarwanda som morsmål, og har vanskeligere å forklare detaljer på engelsk – selv om de åpenbart forstod språket godt nok til å forstå spørsmålene og formulere informative svar. Men desto viktigere fikk jeg bekreftet mistanken jeg hadde på forhånd at rwandere utenfor Rwandas grenser er mer åpne og frittalende enn rwandere i Rwanda. Fordi Alphonse og Bernard er bosatte utenfor Rwanda er de følgelig mer frittalende, slik de åpenlyst kritiserte Kagame og RPF uten oppfordringer. Det ville nærmest vært utenkelig i Rwanda. Tilgjengeligheten er også lettere i Norge, slik jeg for eksempel fikk gjennomført et ekstra intervju med Alphonse da jeg i ettertid kom på flere spørsmål jeg antok var nyttige å spørre om. Alt i alt vurderer jeg kvaliteten på dataene samlet inn fra intervjuer med norskrwandere som bedre.

Setting, som nevnt, er en annen faktor som kan påvirke informantenes svar. Derfor føler jeg en forpliktelse til å opplyse om at under intervjuet med Claude var sjåføren min tilstedet, slik at det kan ha påvirket svarene i den forstand at informanten nødig ville si noe

som kunne oppfattes kontroversielt (noe jeg ikke tror han ville sagt uansett siden han jobber som guide ved et offisielt minnesmerke for folkemordet). Et intervju foretatt på et slikt sted vil neppe frembringe avvik fra den offisielle historien akseptert av nåværende regime. Claudes gjennomgang av bakgrunnen for folkemordet bød ikke på nye opplysninger om generelle forklaringer på folkemordet, men en overlevendes egne beretninger om en massakre i hans egen landsby gir historien et unikt individuelt aspekt. En annen mulig svakhet med intervjuet er, som påpekt, at det var flere viktige spørsmål jeg ikke våget å stille i frykt for å virke gravende mistenksom eller gjøre informanten ukomfortabel.

Det siste gjelder også for Dagobert. Flere av svarene jeg fikk i retur på spørsmål var ”standardsvar” man hører overalt i Rwanda. På overflaten virker det som om alle rwandere i Rwanda enes om hvordan folkemordet skjedde, og det kan være vanskelig å vite om de mener det de faktisk sier. Jeg hevder ikke at Claude og Dagobert er fjernstyrte roboter, men det er betenkelig at alle jeg snakker med i Rwanda i hovedtrekk deler forståelsen av folkemordet mes sittende regime. Likevel oppfattet jeg særlig Claude som alvorlig, ærlig, meget historisk bevisst og kunnskapsrik. Men det er nettopp det som gjør det så vanskelig å forstå om rwandere faktisk mener det de sier.

Et viktig spørsmål er om jeg har fått tilstrekkelig nok informasjon til å gjøre gode analyser av innsamlet data, og igjen kunne dra gyldige konklusjoner av analysene. Jeg kunne brukt flere informanter, men kvaliteten på intervjuene vil jeg påstå kompenserer for få enheter. Det kan nevnes at jeg har intervjuet flere rwandere, men ønsker i oppgaven kun å ta med informanter som leverer unike synspunkter, slik at samme informasjon ikke repeteres. Kombinert med sekundærkildene er det totale kildegrunnlaget rikt og variert. Jeg føler også å ha god kontroll på det jeg bruker av informasjon.

En utfordring alle forskere må være oppmerksomme på er faren for å være predisponert til å styre forskningen i retning av en ønsket konklusjon. Ingen forskere starter et forskningsprosjekt med fullstendige hvite, blanke ark. De fleste velger å forske på og skrive om et emne de har fyldig bakgrunnsinformasjon om fra før. Fra mitt ståsted er det ingen farlighet å være predisponert så lenge forskeren er åpen for å ta feil eller at eget syn må revurderes. I denne oppgaven har jeg vært åpen for det.

Etiske utfordringer

Det er viktig å påminne seg selv at de fleste over tjue år en treffer på i Rwanda, trolig har erindringer fra folkemordet. Alle rwandere har familiemedlemmer eller nære slektninger som enten ble drept eller aktivt deltok som mordere. En hel nasjon er preget og traumatisert. De

overlevende tutsiene har fått tilnavnet ”bapfuye bahagazi” – levende døde (Kinzer 2008, 182). Nasjonens største utfordring er hvordan overlevende, etterlatte og mordere må leve sammen side om side i forsonende fred. Min oppfattelse er at rwandere, hvor tøft og vanskelig det enn må være, ønsker å bygge en ny, fredlig og mer tolerant fremtid, for hvilket annet valg har de?

Kravet om rettferdighet har vært en komplisert utfordring for rwandere etter folkemordet. RPF kunne ikke sende alle folkemorddeltakere i fengsel. Derfor ble de såkalte *Gacaca*-domstolene opprettet i 2001, med sivile som vitner og dommere, med mål å dømme 100 000 hutuer som deltok i massakrer på bakkenivå. Disse domstolene blir av noen fremholdt som et historisk unikt prosjekt. Kritikere hevder tutsisivile utnytter *Gacaca* for å lure til seg erstatninger og eiendommer ved å få uskyldige hutuer dømt basert på falske vitneutsagn. Dagobert forklarer en side av denne problematikken:

”Not everyone was (killing), but it could be used against you in the Gacaca: Some could say: ‘I saw you with a machete’, even though you did not kill. It’s not easy. It’s complicated.”

De siste domstolene av dette slaget ble avviklet i 2010. Folkemordets kompleksitet har i ettertid skapt stor sosial forvirring. For eksempel finner uskyldige hutuflyktninger som returnerer fra Kongo og Tanzania ofte at deres tidligere husstander og landområder er blitt overtatt av tilflyttende ugandiske eksiltutsier (Prunier 2009a, 2009b). Bernard, som overlevde folkemordet takket være en hjelpsom hutunabo, gir et annet eksempel på urettferdig rettspraksis:

“They want to charge that Hutu for my mum being killed, but I want to protect him. They say they killed my mum, but they couldn’t protect her. In the Gacaca’s Hutus are getting punishment for something they never did. Because, not all Hutus were killers. I was so angry when they said that man killed my mum. He did a good job for us.”

Rwanda er i en overgangsfase der sårene fra folkemordet bare så vidt har begynt å leges. Med hvilken rett kan jeg reise til Rwanda for å grave i den sorgtunge fortiden til mennesker som helst ikke vil bli påminnet helvete anno 1994? Jeg var bevisst på å være påpasselig med ikke å snakke om folkemordet med mennesker jeg møtte med mindre de selv tok opp temaet. Folk flest i Rwanda har mer enn nok bekymringer fra før til å ville brette ut om sine grusomme minner til vestlige tilreisende og utenforstående. Fotball og øl er populære samtaleemner som kan bringe frem smil hos de fleste. Og har man først frembrakt et smil, hvorfor spørre om folkemord?

Ikke bare er det ulovlig, men det blir også ansett som uhøflig å spørre et individ om vedkommendes gruppeidentitet. Man bør forvente å bli møtt med skeptisisme og mistenksomhet. Flere av de hutumenn over tretti år jeg møtte i Rwanda deltok muligens som mordere i folkemordet. Å stille en voksen mann spørsmålet om han er hutu kan oppfattes som om man spør: "Did you kill?" Av alle disse årsakene hadde jeg som prinsipp i Rwanda at jeg aldri stilte spørsmål om folks gruppeidentitet. Men dette kompliserte også kommunikasjonen med enkelte rwandere, ikke minst intervjuet med Dagobert som jeg antar er hutu uten å ha fått det bekreftet. Med Dagobert var jeg meget varsom med å stille spørsmål som på noe vis kunne implisere at han selv deltok i folkemordet. Derfor omtalte jeg alltid mordere som "de andre" på et vis som aldri inkluderte han selv. Jeg anså det som nødvendig å gjøre det på denne måten, selv om jeg kanskje ikke fikk uthentet all verdifull informasjon jeg ellers kunne fått om det ikke hadde vært nødvendig med disse kulturelle og etiske hensyn.

Oppsummering

I metodekapittelet er det gjort rede for valg av metode, derunder valg av informanter og sekundærkilder. Det er gjort refleksjoner rundt datainnsamling, informasjonens validitet, samt etiske og kulturelle utfordringer. Jeg vurderer kvaliteten på innhentet informasjon som god og tilstrekkelig. Med dette utgangspunktet innledes neste fase i oppgaven – en studie av sivile aktørers deltakelse i massakrer.

Befolkningspress som delforklaring på sivil folkemorddeltakelse

Tidligere i oppgaven er etablerte forklaringsteorier på folkemordet blitt presentert og drøftet. I denne oppgavedelen vil befolkningspress undersøkes som en medvirkende forklaring i ulike geografiske deler av Rwanda. Først redegjøres det for jordbrukets betydning. Deretter presenteres og vurderes fire hypoteser fremsatt av Homer-Dixon og Percival (1996). Til sist følger en lengre undersøkelse av sivil folkemorddeltakelse i Kigali, Bugesera og Nordvest.

Jordens sakrale viktighet

Å forstå betydningen av det jeg kaller for ”jordens sakrale viktighet” i den rwandiske kulturhistorien er essensielt for å forstå hutugruppens identitetsskapende agrarnasjonalisme, ikke bare som utgangspunkt for folkemordidologiene, men også for hutubøndenes aktive deltakelse som mordere i kollektive drapslag. For å forstå denne deltakelsen, er det viktig å begripe hvordan folkemordet ble fremstilt, utformet og gjennomført som kollektivt jordbruksarbeid. Med utgangspunkt i forskningsarbeidet til særlig Verwimp (2002, 2003, 2004) og Kiernan (2007) vil det forklares hvordan jordbruk og folkemord foregikk i en synergisk parallellisme.

Habyarimanas agrarnasjonalisme

Kayibandas politiske agenda var å forene alle hutuer under én felles identitet (”Parmehutu”) med tutsigruppen som den dualistiske motpol hvis mål var å unngå konfrontasjoner med rivaliserende hutuklaner, særlig de maktbegjærende, patriotiske fra nordvest. I 1973 ble Kayibandas mareritt virkeliggjort da Habyariamana kuppet makten, og som med sin nordvestlige herkomst hadde som mål å bygge et kollektivt agrarsamfunn fundamentert på den romantiserte myten om den nordlige hutubonden som uselvisk gir Rwanda føde av markens grøde. Denne patriotiske nasjonalismen omfatter også en etnosentrisk renhetsforestilling om at nordvestlige hutuer er såkalte blodsrene hutuer, eller ”un Muhutu per sung” (Kiernan 2007, 558), visstnok fordi de har avstått fra blandingssekteskap, til forskjell fra de ”forræderske” hutuene i sør.

Den idylliske romantiseringen av hutubøndene maler et skjønnhetsbilde av et fredlig, men arbeidsomt folkeslag som levde i lykkelig harmoni med jorden de kollektivt dyrket og høstet, helt frem til de fremmede tutsinomadene kom invaderende med sitt kveg og gjorde beslag på hutuens jord til anvendelse som beitemark. Denne myten utgjorde de tyngste byggeklossene i Habyarimanas nasjonsbyggingsprosjekt. Hutubondens stereotypiske

karaktertrekk ble basis for drømmen om et agrarutopisk mønstersamfunn med bøndene som hjerte og lunger i en kollektivistisk jordbruksbasert økonomi der alt anti-ruralt og anti-agrar ble oppfattet som fiendtlige elementer. I sin politiske retorikk fastslo Habyarimana gjentakende gjennom hele sin nær tjue år lange regjeringsperiode at arbeidskraftige småbønder ("ekte" hutuer) utgjorde ryggraden i den rwandiske økonomien, her eksemplifisert gjennom utdrag fra noen av presidentens viktigste taler (Kiernan 2007, 563-565):

"Our food strategy gives absolute priority to our peasants."

"the government always takes care of the peasant families."

"(the peasants are) the essential productive forces of our country."

"It is the Rwandan peasant that makes Rwanda live."

"Rwanda is a peasant economy and should remain one."

"Man is a distinguished product of his soil."

"The Rwandans detests not only the cities, he does not even like the villages."

Etter Habyarimana i 1974 innførte kollektivjordbruksmodellen *umuganda* måtte alle rwandere obligatorisk delta i ulønnet jordbruksvirksomhet én dag per uke året rundt. Habyarimana hyllet manuelt arbeid for det kollektive gode, og skydde det urbanes moralske fordervelse. Siden mange av Rwandas tutsier led av en diskriminerende marginaliseringspolitikk, som hindret deres bruk av landareal anvendt som beiteområder, var flere av tutsiene under Habyarimana tvunget til å drive annen virksomhet. I likhet med Europas jøder, kalvinister og hugenotter fant tutsiminoriteten ofte ikke andre inntektsmuligheter enn å drive kapital- og handelsvirksomhet. Kigalis velstående tutsiforretningmenn ble uglesette og forhatte, fremstilt som den griske, snyltende motsetningen til den uselviske hutubonden. Men synet på tutsier som kyniske og pengegriske var også gjeldende før Habyarimanas regjeringsperiode. Eksempelvis snakker abakiga-hutuene en egen variant av kinyarwanda der ordet for penger er det samme som brukes for djevelen ("*amataranga*") (Smith 2007, 238).

Forenklen kan det settes opp to dualistiske diskurser slik det ble fremstilt og forsterket av den agrarnasjonale hutuideologien:

Hutu = jordbruker = rural = fastboende = urinnvåner = produsent = kollektivistisk = moralsk
= antikolonial = historisk undertrykket majoritet

vs.

Tutsi = kveg/handel = urban = nomade = fremmed = forbruker = individualistisk = umoralsk
= prokolonial = historisk herskende minoritet/føydalherre.

Folkemordideologiene forstått som agrarnasjonalisme

Enkelte har betegnet folkemordet i Rwanda som et "jordbruksfolkemord" (Hatzfeld 2008b, 64), fordi flesteparten av deltakerne, som rwandere flest, var hutubønder, som drepte ofrene med tradisjonelle jordbruksredskaper ofte på samme vis som de drev jordbruksvirksomhet.

Verwimp (2004) argumenterer for at Rwandas tutsiminoritet ble forsøkt utryddet fordi de ikke var jordbrukere som de "ekte" hutuene, og fremhever viktigheten av å forstå at diktatorisk makt legitimert av en jordbruksideologi relativt lett kan rettferdiggjøre utryddelse av anti-rurale samfunnslag. I debatten om jordens rolle i Rwandas folkemord mener Verwimp (2003) det ikke nødvendigvis er jordknapphet i seg selv som er den drivende årsaken til hutubøndenes folkemorddeltakelse, men ganske enkelt jordens status. Etter dette synet er ikke kampen om jord nødvendigvis en kamp om fysisk overlevelse, men mer enn kamp om å oppnå sosial status eller unngå ydmykelse.

Folkemordideologiene ble spredt muntlig gjennom radiokanalene som bombarderte rwanderne med historisk og antropologisk revisjonisme, etniske myter, og rasisme, designet for å appellere til hutubøndene som var folkemordets hovedaktører. Om hutuelitegrupper orkestret folkemordet, ble det utført av alminnelige hutubønder på bakkenivå. Derfor kan siviles deltakelse i massakrer sees i forbindelse med ideologienes jordbruksdimensjon.

Habyarimanas agrarnasjonalisme i forståelsen av Rwanda som et hutuagrarparadis før tutsienes ankomst, ble implementert i folkemordideologiene, slik at tutsiene ble stemplet som opphavet til bøndenes bekymringer. I årene før utryddelsen ble tutsiene utsatt for grov diskriminering og rasisme. Den hamittiske myten dannet oppfatningene om tutsiene som en høyere utviklet rase, men skapte også forestillingen om at tutsiene var et fremmed nomadefolk som hadde innvandert hutuenes land. Denne myten ble integrert i ideologiene for å fremstille tutsiene som motstykke til den fredlige, fastboende hutubonden: Rwandas eneste rette innehaver. En av de fremtredende ideologene, den intellektuelle Léon Mugesera, advarte tutsiene i en radiotale i november 1992: "I inform you that your home is Ethiopia, that we will send you there via Nyabarongo so that you can arrive there fast" (Kiernan 2008, 555). Ord skulle bli til alvor, da titusener av massakrerte tutsier ble dumpet i elvene som rant nord- og østover fra Rwanda under folkemordet. Fra Uganda ble det i mai 1994 rapportert at over 40 000 lik lå strødd ved Victoriasjøens bredder (Prunier 1999).

Et gjennomgående trekk i propagandaen var bruken av den avhumaniserende diskursen *inyenzi* – eller kakkelakk på kinyarwanda. Navnet *inyenzi* ble opprinnelig tildelt tutsirebellene (RPF) som delte flere av karakteristikkene med det forhatte insektet: de er seiglivet, vanskelige å bli kvitt, og beveger seg for det meste kun om natten. Tutsikakkelakkene ble omtalt som farlige skadedyr som måtte utryddes. Propagandaavisen Kangura skrev et stykke med tittelen ”A Cockroach Cannot Give Birth to a Butterfly” der artikkelens metaforiske konklusjon var: ”A cockroach gives birth to another cockroach” (Kiernan 2008, 558). Biologisk er kakkelakken en ekstremt robust, liten skapning, som kan spre smittsomme sykdommer med de bakterier og mikrober den bærer med seg. Dessuten legger kakkelakken egg i jorda. Kakkelakkene var med andre ord en voldsom plage for hutubøndene siden den utgjorde en evig trussel mot avlingene. Sammenlikner vi jordbruks- og folkemordideologiene var hatet mot kakkelakkene fremtredende i begge, kanskje fordi både insektet og tutsigruppen ble oppfattet å utgjøre en alvorlig trussel mot jordbruket hutuene var avhengige av.

Folkemordets symbolske jordbruksmetaforer

Det var ikke bare ideologiene og propagandaen som proklamerte en likhet mellom tutsier og skadedyr, også den selve fysiske drapsprosessen ble utført med praktiserende jordbruksmetaforer. Det å rydde skog, hogge ned trær, luke vekk busker og ugress, pløye jorda, så og høste, alt med primitive før-industrielle jordbruksredskaper, er krevende, fysisk hardt arbeid. Det kreves derfor ofte laginnsats, eller dugnad, som *umuganda*, eller *kazi* – kollektivt arbeid. Selve navnet *Interahamwe* (”de som arbeider sammen”) var et ordspill på et slagord brukt under tutsimassakrene i 1959, *Tugire gukora akazi*, som betyr noe sånt som ”la oss gjøre arbeidet ferdig” (Prunier 1999, 402). ”Skogrydding” er et annet begrep, også brukt under massakrene i 1963-64 (Prunier 1999, 248). Tilsvarende tradisjonelt manuelt arbeid, er det å jakte tutsier gjennom forræderske myrer og sumper, over daler og fjell, fra morgen til kveld, like fullt hardt arbeid som krever kollektivt samarbeid.

Verwimp forklarer i korthet at hensikten med innføringen av *umuganda* var at rwanderne skulle ”keep their mouths shut and work hard” (Verwimp 2004, 28), akkurat hva som ble forventet av dem under folkemordet. I en tale under folkemordet omtalte president Sindikubwabo deltakerne i massakrene som ”workers who want to work for their country” (Des Forges 1999, 421). *Umuganda* og massakrene under folkemordet ble organisert på samme vis etter ordre fra oven gjennom det samme hierarkiske systemet, der hogging av trær eller tutsier på grasrotnivå hadde samme betydning. I rurale områder foregikk massakrene stort sett på samme vis. Nabolagets bønder møttes til avtalt tid og sted om morgenen, delte inn i

ansvarsområder, og gikk til ”arbeid.” Boten for skulking var 2000 franc. I mer ”alvorlige” tilfeller, som å snike unna ”arbeidet” underveis i massakrene, eller la en venn eller særlig god nabo få unnslippe døden, ble straffet med å gi materielle eiendeler eller geiter til de andre i gruppen (Hatzfeld 2008b). Dette understreker igjen hutunasjonalismens dyrking av det kollektive. Gourevitch kommenterer: ”Killing Tutsis was a political tradition in postcolonial Rwanda; it brought people together” (Gourevitch 1998, 96).

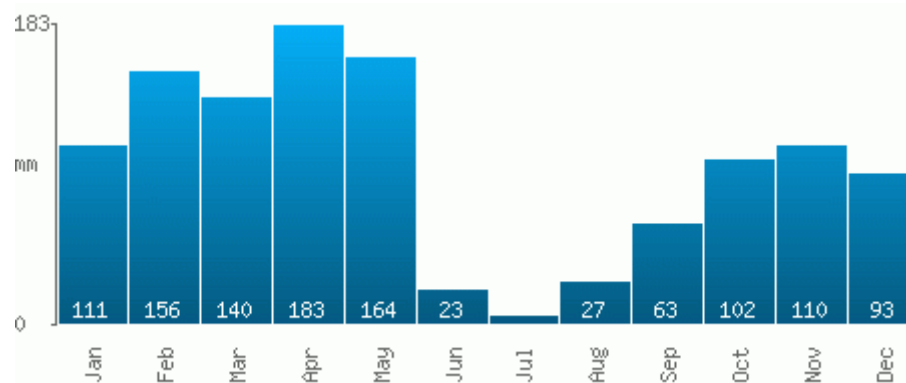
Macheten er mannens redskap. Det er husbonden som rydder skog, eller dreper tutsier. I den rwandiske kulturen oppdrar menn sønner til å bli menn, mens kvinner oppdrar døtre til å bli kvinner. I Rwanda under folkemordet var det derfor ikke uvanlig at menn lærte sine sønner å bruke macheter, enten det var på døde eller levende menneskekropper, på det vis at kroppen ble holdt nede mens guttene prøvde å hugge machetene over akillessenene til ofrene. Et overlevende vitne fra Nyamata bevitnet denne aktiviteten:

”I saw papas teaching their boys how to cut. They made them imitate the machete blows. They displayed their skill on dead people, or on living people they had captured during the day. These boys usually tried it out on children, because of their similar size. But most people did not want to involve the children directly in these bloody doings, except for watching, of course” (Hatzfeld 2008b, 35).

Dette kan forstås som en kald, grufull parallellisme mellom det tradisjonelle *umuganda* og utryddelse av tutsier. Denne parallellismen kan ha bidratt til å styrke hutunasjonalismen, hvis den kollektive deltakelsen gav følelsen av å gjøre et godt arbeid for lokalsamfunnet, samtidig som den bidro til å skape en rutinemessighet for deltakerne som gjorde det lettere å drepe i fellesskap. Å hugge ofrene over akillessenen er en annen uhyggelig og umiskjennelig parallell: når man hugger trær med macheter hugger man nederst på stammen så treet faller over ende. Under folkemordet var betydningen av *umuganda* fremdeles skogrydding, nå med den metaforiske betydning at de høyreiste tutsiene var de høye trærne som skulle hogges ned.

Slik Verwimp (2002, 2004) analyserer massakrene gikk jordbruk og folkemord hånd i hånd. De var speilbilder av hverandre, to sider av samme sak – siamesiske tvillinger. Et slående utsagn som underbygger påstanden kommer fra en folkemorddeltaker, som beretter om massakrene av tutsier som rutinemessig sesongarbeid underlagt jordbrukssyklusen: “We hurried things up, because the killing season was coming to a close. It promised to spare us the labour of one harvest, but not two. We knew that for the next season, we would have to take up our machetes again for other, more traditional jobs” (Hatzfeld 2008b, 63).

For å illustrere denne folkemorddeltakerens utsagn er det verdifult å se en oversikt over årstidenes nedbørsmengder i Rwanda. Det er verdt å notere at april og mai er de mest regntunge månedene, som brått etterfølges av årets to tørreste, slik at flere bønder kan ha vært innstilte på å fullføre massakrene før tørketiden.

Figur: Gjennomsnittlig nedbørsmengde i Rwanda 2010.¹⁵

Jordbruksparallellismen normaliserte godt mulig drapsrutinene, men et sted fortrenget i deres sinn må morderne ha vært bevisste på at ofrene de hugde ned og kuttet opp var virkelige mennesker, og ikke banantrær, særlig da morderne i flere tilfeller kjente ofrene personlig. Ofrene var naboer, tilhørende samme menighet, og deres barn gikk på samme skoler. Tilfellet Rwanda er for mange uforenlig med Baumans teorier om at byråkrati og høyteknologi skaper den avstandsskapning nødvendig for masseutryddelse av mennesker. Men Njålsson (2009) belyser i denne debatten et interessant poeng, nemlig at det i Rwanda, tross den fysiske nærheten mellom mordere og ofre, faktisk var en psykologisk avstandskapning implementert i mordernes sinn i den forstand at drapene tilsvarte tradisjonell slakting av dyr eller hogging av trær.

Oppsummering

Folkemordets ideologier og propaganda tok delvis utgangspunkt i en romantisk agraridyllisering av den nordvestlige hutubonden, fremstilt som Rwandas urinnvåner med den fremmede innvandrer, tutsinomaden, som et dualistisk motstykke ofte omtalt som skadedyr. Flere av massakrene i rurale områder ble organisert og utført med klare likhetstrekk til tradisjonelle former for kollektivt jordbruksarbeid. Dette jordbruksaspektet kan bidra til å gi en bedre forståelse av hutubøndenes folkemorddeltakelse. Med en bedre forståelse av

¹⁵ Figur hentet fra: http://www.travelhappy.com/travelhappy_climate_charts.php?city_code=KGL

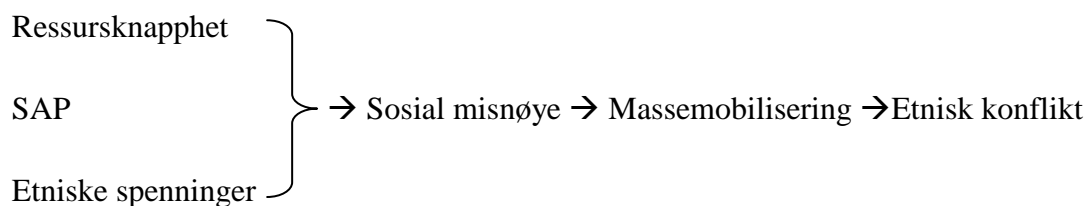
jordbrukets betydning som fundament, følger videre en gjennomgang av fire hypoteser som forsøker å forklare befolkningspress som årsak til bønders deltakelse i massakrer.

Homer-Dixon og Percivals fire hypoteser

Dersom befolkningspress var en viktig faktor bak sivil folkemorddeltakelse i Rwanda, bør det ifølge Homer-Dixon og Percival (1996) finnes en logisk sammenheng at der det var størst befolkningspress, var det også størst sivil deltakelse. I alt ble fire hypoteser utarbeidet og testet. Den første testet om årsaken til massemobiliseringen av sivile var sosial misnøye forårsaket av befolkningspress. Den andre testet om tørke, matmangel og befolkningspress førte til at staten mistet tillitt og autoritær maktkontroll over den rurale befolkningen. Den tredje fokuserer på elitegruppers ressurskonkurranse, mens den fjerde kombinerer de tre første. En presentasjon av disse følger, samt min egen vurdering. Særlig den første vil bli drøftet inngående, fordi jeg mener Homer-Dixon og Percival gjør noen feilvurderinger i analysen.

Hypotese 1: Sosial misnøye

Konkurranse og rivalisering mellom naboer om dyrkbar jord, sentralmyndighetenes skjeve ressursfordeling og strukturtilpasningsprogrammer (SAP), som økte importprisene på matvarer, var medvirkende faktorer til økt befolkningspress medførende sosial misnøye hos den rurale befolkningen, som endevist økte spenningene mellom gruppene. Denne misnøyen ble så utnyttet av regimet for å anklage tutsiene for knapphetsproblemet gjennom propaganda. Regimet skapte ytterligere frykt ved å hevde at dersom RPF overtok makten ville hutuene bli fratatt sine landområder, og dermed også selve eksistensgrunnlaget. Denne sosiale misnøyen, med myndighetens fryktskapende propaganda som brensel, førte til massemobilisering av hutusivile til voldelig deltakelse mot tutsigruppen som ofre.

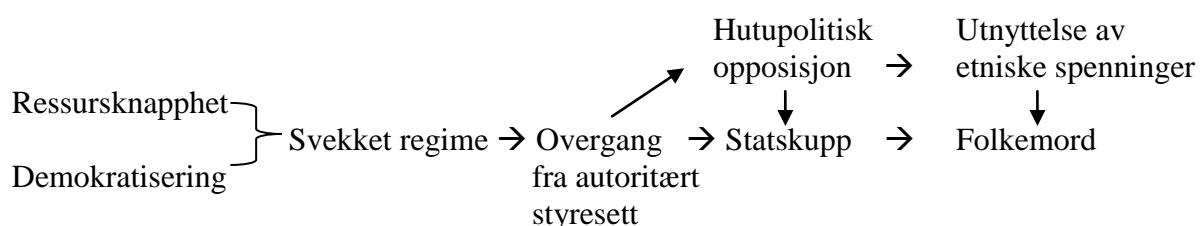
Denne hypotesen avhenger, ifølge Homer-Dixon og Percival (1996), av tre betingelser:

- 1) At nedgangen faktisk var økende.
- 2) At nedgangen økte i takt med misnøyen.
- 3) At de som opplevde nedgang og misnøye deltok i massakrene.

Etter analysene til Homer-Dixon og Percival (1996) oppfylles de to første betingelsene, mens den tredje og siste uteblir. De sørvestlige deler av Rwanda skal ha vært åsted for størst befolkningspress og fattigdom i landet, men, som det blir hevdet, forholdt befolkningen seg her relativt rolige i ukevis etter Habyariamans død. Den dødbringende volden startet først etter at de ulike militsgruppene ankom området og iverksatte massakrer av tutsier. Siden den store folkelige deltakelsen som oppstod i sørvest først kom etter ordre fra militsgrupper, lokale myndigheter og andre autoriteter (som forøvrig var hovedmønsteret i massakrenes organisering over hele Rwanda), konkluderes det at politiske faktorer og den autoritære kulturen er gyldige forklaringer på den sivile deltakelsen, mens: "There is no conclusive evidence that large numbers of Rwandans – especially those experiencing the most severe effects of environmental scarcity – participated in the killings" (Homer-Dixon og Percival 1996, 282). Hypotesen som sier at ressursknapphet medførte sosial misnøye som videre ledet til sivil folkemorddeltakelse blir dermed avvist.

Hypotese 2: Svekkende statsmakt

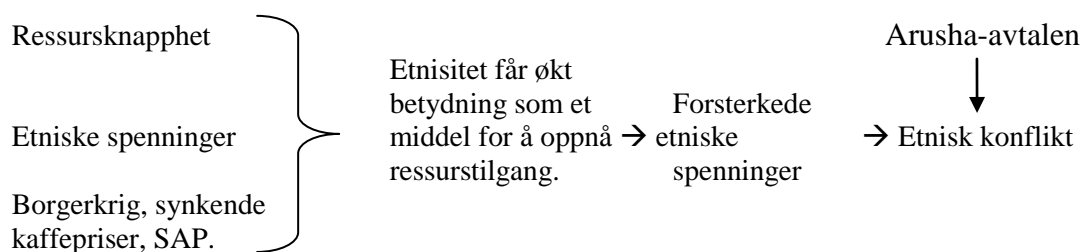
Regimets legitimitet svekkes av en rekke faktorer, som naturmiljøforringelse og tørken i 1989, matmangelen som toppet seg i 1994, den generelle manglende evne til å møte den rurale etterspørselen av nødvendighetsgoder, og ikke minst demokratiseringsprosessen som underminerte Habyariamans autoritære regime da Arusha-avtalen innebar et upopulært maktfordelingsprinsipp. Den rurale matkrisen, myndighetens inkompetanse og demokratiseringsprosessen medførte at Habyarimanas regime mistet tillitt og autoritet. Dette ble demonstrert da bønder nektet å delta i sentralmyndighetenes obligatoriske kollektivarbeidsprogrammer. Det nye hutuekstremistiske regimet, som etter denne forståelsen drepte Habyarimana under statskuppet i april 1994, fikk ny tillitt ved å forkaste Arusha-avtalen og identifisere alle tutsier med fienden RPF.

Denne hypotesen tar utgangspunkt i flere av de etablerte forklaringer på folkemordet, men blir av Homer-Dixon og Percival (1996) karakterisert som ufullstendig da den ikke viser klare koblinger mellom ressursknapphet, minkende statsautoritet og folkemord. Her blir Habyarimans beslutning om å demokratisere Rwanda forstått som en reaksjon på RPFs invasjon og den pågående borgerkrigen, ikke nødvendigvis på grunn av minkende legitimitet og autoritet. Det er mulig RPF invaderte på det tidspunktet de gjorde fordi staten var svak, og staten kan også ha blitt svekket på grunn av ressursknapphet, men det er mer trolig at borgerkrigen og Arusha-avtalen truet maktinnflytelsen til noen medlemmer av Habyarimans regime. Dermed avvises en sammenheng mellom ressursknapphet, dalende tillitt til myndighetene og voldelig konflikt, mens interne politiske forhold spilte en monumental rolle.

Hypotese 3: Manipulering av etniske identiteter

Befolkningspress, økonomisk nedgang, og borgerkrig fører til økte spenninger mellom hutuer og tutsier. Etniske identiteter er avgjørende for hutuelitenes tilgang til knappe ressurser, men denne privilegerte tilgangen trues av Arusha-avtalen. Etniske stereotypier og identiteter blir viktigere og får utløp i voldelig konflikt.

Også denne hypotesen avvises. Det hevdes at hatet og motstanden mot tutsiene var langt større blant den utdannede og intellektuelle hutuandelen, enn hos de “alminnelige” hutubøndene. Forsterking av hutuidentiteten var et våpen hutuelitene brukte for å kontrollere jord, land og ressurser. Etniske identiteter var av betydning kun for elitegruppene som hadde klare interesser av opprettholdelse av det (falske) etniske skillet. Det var for de som opplevde minst fattigdom og knapphet det etniske skille var viktigst. Fattigdom og jordknapphet kan derfor ikke ha ført til økte etniske spenninger mellom rwandere. For den alminnelige rwander er geografisk tilhørighet vel så viktig som etnisk gruppetilhørighet: for å være del av de privilegerte elitegrupper måtte man ikke bare være hutu, men også, i likhet med presidenten,

ha nordvestlig opphav. En hypotese sentrert rundt elitegruppens eksistensielle usikkerhet tilbyr derfor en sterkere forklaring på folkemordet.

Hypotese 4: Elitegruppens usikkerhet

Den fjerde hypotesen er en kombinasjon av de tre første, på det vis at elitegruppens usikkerhet ble trigget av borgerkrigen og Arusha-avtalen som truet elitenes maktpolitiske, militære og økonomiske innflytelse og privilegier. Det konkluderes med at befolkningspress var en medvirkende faktor til Rwandas nedgangstider, men ingen viktig årsak til sivil folkemorddeltakelse. Det konkluderes med at elitegruppens usikkerhet var den fremste årsaken til folkemordet i 1994. Angående befolkningspress som medvirkende forklaring, konkluderer Homer-Dixon og Percival (1996) basert på analysene av disse hypotesene med følgende:

“Closer study reveals, (...), that environmental factors do not provide an adequate explanation of the genocide in Rwanda. Environmental degradation and high population levels contributed to migrations, declining agricultural productivity, and the weakening of the legitimacy of President Juvenal Habyarimana’s regime. Still, a correlation between the scarcities of renewable resources and the outbreak of violence is not adequate proof that the violence was caused primarily by resource scarcity” (Homer-Dixon og Percival 1996, 271).

Vurdering av hypotesene

Som forklart vil særlig den første hypotesen bli gjenstand for nærmere vurdering. Den andre analysen er tilnærmet identisk med de etablerte forklaringsteoriene på bakgrunnen til den hutuekestremistiske opposisjonen allerede presentert tidligere i oppgaven, og vil derfor ikke vies ny oppmerksomhet her.

I analysen av den første hypotesen hevdes det at det sørlige Rwanda ”remained relatively quiet for the first few weeks after the death of Habyarimana” (Homer-Dixon og Percival 1996, 282). Hvis det refereres til Butare, som om det er mulig å generalisere hele det sørlige Rwanda, der opposisjonen mot nordlige hutuekestremister riktig stod sterkest, er det tilfelle at landets eneste tutsipréfet nektet å utføre ordre om å organisere massakrer inntil han ble drept av ekstremister 20.april. Den sterke politiske opposisjonen i Butare skyldes antakelig at Butare som landets eneste universitetsby var hjemby for landets utdannede, intellektuelle elite. Det er blitt rapportert at intellektuelle hutuer forsøkte å stanse hutubøndenes massakrer i Butare ved å forklare dem at de ble brukt som et politisk redskap av elitegrupper (African Rights 1994). Men Butare er ikke relevant i det store bildet da voldsmotstanden her ble utgjort

av en liten gruppe intellektuelle som ikke er representative for store deler av befolkningen (hvis rwandere flest var analfabeter og/eller manglet utdanning).

Ifølge Homer-Dixon og Percival (1996) var det størst befolkningspress og utbredt fattigdom i det sørvestlige Rwanda før folkemordet, men det var likevel, i motsetning til resten av Rwanda, ikke massakrer her før flere uker etter presidentens død. Det hevdes også, som allerede sitert, at det ikke finnes bevis for at en stor andel av sivile rwandere deltok i massakrene, og særlig ikke i sørvest der befolkningspresset var størst. På dette grunnlaget avvises hypotesens tredje og viktigste betingelse. André og Platteu (1998) og Pottier (2002) hevder landets klareste tilfeller av befolkningspress var i nordvest, ikke i sør, men Homer-Dixon- og Percivals (1996) poeng er at selv om befolkningstettheten og jordknappheten var størst i nordvest, var området sikret relativt god mattilgang som følge av Habyarimanas distribusjonspolitikk. Den skjeve ressursfordelingen førte derimot til økt befolkningspress i andre deler av landet. Mens det er uenigheter om hvor i Rwanda det var størst befolkningspress, er det sikkert at det sørlige Rwanda, både sørøst og sørvest, var scene for noen av de største og mest omfattende massakrene under hele folkemordet.

I Cyangugu, en havneby ved Kivusjøen som ligger så langt sørvest som det er mulig å komme i Rwanda, var det tilfeller av tutsimassakrer allerede i 1991. Emmanuel Bagambiki, préfet i Bugesera under tutsimassakrene der i 1992, var préfet i Cyangugu da tutsimassakrer på ny ble organisert i 1993 og februar 1994 (Jefremovas 1997, Melvern 2006). Cyangugu er med andre ord et sted med ”tradisjon” for tutsimassakrer, og det er definitivt ikke riktig at man her ventet i ukevis før massakrene startet. I Nchamihigo-dommen fastslår ICTR at *Impuzamugambe* satte opp veisperringer inn og ut av Cyangugu allerede 8. april,¹⁶ også bekreftet av Dallaire (2004) og Melvern (2006).

Jefremovas skriver at ”Cyangugu was the site of terrible attacks on Tutsi immediately after the airplane of the president was shot down” (Jefremovas 1997, 99) og at ”The West of Cyangugu, near the Zaïrian border, was the worst area of killing outside Kigali” (Jefremovas 1997, 101). Melvern viser til massakrer flere steder i sør like i kjølvannet av presidentens død: ”In the prefectures of (...) Kibungu in the south-east, Cyangugu in the south-west¹⁷, and Gikondo in the south, there was killing that first day, Thursday, 7 April” (Melvern 2006, 171).

¹⁶ http://www.unict.org/Portals/0/Case/English/Nchamihigo/081112_judgement&sentence.pdf
Nedlastet 01.03.2012

¹⁷ I den opprinnelige teksten refererer Melvern til Cyangugu som ”south-east”, men jeg antar forfatteren ved en ærlig feil har blandet øst og vest da Cyangugu åpenbart ligger vest i Rwanda, ikke øst. Derfor har jeg endret denne delen av originalsitatet til ”south-west”.

Det er ikke vanskelig å oppdrive eksempler på omfattende massakrer i sør allerede fra folkemordets første dag, og de massakrene som skjedde få ukere senere var i flere tilfeller store massakrer som omfatter apokalyptiske dimensjoner. Fra 22. april og utover ble det i kirken i Cyahinda drept omtrent 20 000 mennesker i løpet av tre døgn. I kommunen Runyinya ble anslagsvis 40 000 massakrert, og i Gikongoro-massakrene i området rundt Butare ble et sted mellom 50 og 70 000 mennesker massakrert før april var omme (Melvern 2009). Påstanden om at det var rolige tilstander i det sørlige Rwanda de første ukene etter Habyarimanas død, og at det ikke var stor sivil folkemorddeltakelse her, blir gjennom disse få av mange eksempler tilbakevist. Men om befolkningspress var en medvirkende årsak til denne deltakelsen er uvisst.

Om det er tilfelle at det var størst befolkningspress sørvest i Rwanda, slik Homer-Dixon og Percival (1996) hevder, er hypotesens premisser gyldige, men analysen ugyldig fordi den tredje betingelsen oppfylles. I hele sør var en storstilt og omfattende sivil folkemorddeltakelse, og flere av deltakerne har gitt uttrykk for at de opplevde noe sånt som "severe effects of environmental scarcity". Studier av motivasjonene til folkemorddeltakerne i Bugesera, som senere vil presenteres, viser at sosial misnøye og dystre fremtidsutsikter med rotfeste i befolkningspress var sterke motivasjoner for deltakelse i distriktets massakrer. Dersom det er riktig at det var størst utbredelse av fattigdom og befolkningspress i sørvest, er det grunn til å anta at hutubønder også her følte noe av den samme frustrasjonen som bøndene i Bugesera og andre steder.

Den tredje hypotesen, der det konkluderes etter analysen at motstanden mot tutsiene var langt større blant den utdannede og intellektuelle hutuandelen enn hos de "alminnelige" hutubøndene, strider med de presenterte funnene til blant andre African Rights (1994), Prunier (1999), Melvern (2006, 2009) som viser at intellektuelle hutuer i første rekke var ofre. Intellektuelle hutuer er ofte de som har fått karakteristikken "moderate hutuer", slik det repeterende blir hevdet at folkemordet krevde livene til "800 000 tutsier og moderate hutuer". Dessuten er det en selvmotsigende slutning av Homer-Dixon og Percival (1996), fordi i den første hypotesen fremholdes den intellektuelle hutuopposisjonen i sør (Butare) som en forklarende årsak på at det ikke var stor drapsaktivitet der de første ukene etter presidentens død. Det er tilfelle at de herskende hutuelitene fra nordvest vurderte situasjonen riktig at RPF utgjorde en reell trussel mot deres maktmonopol, og at disse hadde størst motiver for å utslette tutsigruppen, men det blir feil å hevde at "Environmental scarcity therefore clearly did not increase the salience of ethnicity among the majority of Rwanda's population, or even among those who were most severely affected by the scarcity" (Homer-Dixon og Percival 1996, 285). Denne påstanden

stemmer ikke overens med, for eksempel, tilfellet Bugesera der ulike studier viser at befolkningspress var en viktig årsak til økende sosiale spenninger mellom gruppene.

Det er mulig, som det hevdes, at befolkningspress var av mindre betydning, men Homer-Dixon og Percival (1996) forenkler samtidig svært kompliserte samfunnsforhold, blant annet sammensatte forskjeller i ulike provinser. Dessuten fokuseres det utelukkende på nordvestlige elitegruppers roller og motiver uten å gi seg i forsøk på å forstå hutubøndernes motivasjoner for deltakelse i massakrene. Homer-Dixon (1999) har siden fastholdt det samme synet at befolkningspress bør utelukkes som forklaringsfaktor, heller med et hovedfokus på hutuelitenes roller:

”Close analysis shows that the genocide arose mainly from a conventional struggle among elites for control of the Rwandan state. Land scarcity played at most a peripheral role by reducing regime legitimacy in the countryside and restricting alternatives for elite enrichment outside of government” (Homer-Dixon 1999, 17).

Få vil stille seg uenige til fremhevingen av hutuelitenes motiver, som lite sannsynlig ble motivert av befolkningspress for å planlegge og organisere folkemord. Men de ”alminnelige” hutubøndene som utførte drapene har gjerne vært drevet av andre mekanismer og motiver enn organisatorene (viser til kapittelet om etablerte forklaringer på folkemordet).

Oppsummering

Homer-Dixon og Percivals fire hypoteser om befolkningspress og folkemorddeltakelse avvises av forskerne selv. Men jeg er uenig i analysene som avviser den første hypotesen. Dersom premissene for den første hypotesen er gyldige, viser den at i noen av de områdene i Rwanda det var størst befolkningspress, var det også størst sivil folkemorddeltakelse. Mens gjennomgangen av disse hypotesene i hovedsak hadde fokus på sørvest, rettes videre fokus mot folkemorddeltakelse i Kigali, Bugesera og Nordvest.

Massakrer i Kigali

Av de tre hovedområdene i Rwanda som skal studeres inngående, velger jeg å begynne med Kigali av den grunn at folkemordets første massakrer startet her like etter president Habyarimana ble drept i flystyrten kvelden 6. april 1994.

Befolkningspress i Kigali?

Av årsaker spesifisert i teorikapittelet, hevder Alexandratos (2005) at befolkningspress har størst sannsynlighet for å inntreffe i rurale områder, og som redegjort for har rurale områder i Rwanda vært mer preget av befolkningspress enn urbane områder som Kigali. Selv om flere husholdninger i Kigali, hvis plassmulighet, dyrker frukter og grønnsaker i bakhagene, er det lite tilgjengelig jordareal til å kunne leve av jordbruk alene i Rwandas største urbane område. Men i motsetning til rurale husholdninger er det lettere for husholdninger i Kigali å finne andre levebrødstrategier for å skaffe andre inntektskilder. Alphonse og Bernard, samt de mange jeg konverserte med i Kigali, forklarte at arbeidstakere flest i hovedstaden driver lavtlønnet arbeid for staten, mens andre kjører taxi, taximopeder, driver kiosker eller selger varer på lokale markeder.

Det har vært vanskelig å oppdrive statistikk om arbeid og sysselsetting i Kigali før 1994. Men i en rapport utarbeidet av statistisk sentralbyrå i Rwanda (NISR) i 2006 blir det anslått at mens 90% av den rurale befolkningen fremdeles driver jordbruk som hovedinntektskilde, hevdes det at kun 15% av innbyggerne i Kigali er sysselsatte i jordbruksnæringen (GoR 2006). Før folkemordet kan ikke antallet ha vært så lavt som 15%, fordi den økonomiske utviklingen i Kigali på 2000-tallet har skapt større etterspørsel på arbeidskraft innen byggevirksomhet, bank- og finans, kommunikasjonsteknologi og turisme. Men tallene gir et klart hint om at flesteparten av Kigalis innbyggere før folkemordet ikke drev jordbruk som primære inntektskilde. Siden hutuer flest i Kigali ikke var bønder, og tutsier ikke kvegholdere, i tradisjonell forstand, har jordens betydning trolig ikke vært like sentral i Kigali som i resten av Rwanda.

Den klare majoriteten av de siste ti prosentene av Rwandas arbeidsføre befolkning som ikke drev jordbruk i 1994 var hovedsakelig bosatte i Kigali. Flere av disse var nordvestlige hutuer med tilknytning til regimets elitegrupper, som arbeidet for enten staten eller hæren, det til tross for at den nordvestlige hutuideologien hyller det kollektive jordbruket og samtidig forakter det moralsk fordervende bylivet. Andre arbeidstakere var kvegløse tutsier som drev handelsvirksomhet, eller var sysselsatte i den svakt utviklede private sektoren.

Derfor har en større andel av befolkningen i Kigali hatt bedre kapitaltilgang enn rurale rwandere, slik at det har vært lettere muligheter for å etterspørre matvarer, både fra det rwandiske markedet, men også fra utenlandske markeder i omliggende naboland. Likevel har massefattigdom, matmangel og underernæring også i Kigali vært et omfattende problem, særlig etter de synkende eksportinntektene av kaffe- og teproduksjonen, samt borgerkrigens raserende utgifter på begynnelsen av 1990-tallet (GoR 2000, Melvern 2009).

Fattigdomssituasjonen kan være en forklaringsfaktor på sivil folkemorddeltakelse både i Kigali og resten av Rwanda, men befolkningspress var og er i størst grad en rural bekymring. Derfor er befolkningspress som forklaring på sivil folkemorddeltakelse i Kigali mindre sannsynlig enn i rurale områder. Men for å være i stand til å sammenlikne Kigali med andre geografiske områder, må mekanismene bak sivil deltakelse i hovedstadens massakrer nødvendigvis studeres nærmere. Diskusjoner av andre situasjoner og omstendigheter enn befolkningspress i dette kapittelet må derfor ikke misoppfattes som avsporinger.

Angående Interahamwe

Siden Interahamwe ofte blir utpekt for å ha organisert gjennomføringen av de fleste massakrene i Rwanda under folkemordet vies bevegelsen et nærmere fokus. Mens hæren bestod av yrkessoldater, var Interahamwe, Impuzamugambi, Inkuba og Abakombozi de fire fremtredende organiserte borgerverngrupper opprettet av landets politiske hutupartier, påtenkt som sivile selvforsvarsenheter mot RPF, men som under folkemordet ble synonyme med massakrer av tutsisivile. ”It is these armed groups, commonly grouped as Interahamwe that executed the genocide in 1994”, skriver Mushemeza (2007, 139). Et essensielt spørsmål blir hvorfor disse gruppene ikke deltok i kampene mot RPF, som de tilsynelatende ble opprettet for å gjøre, men heller begynte å massakrere tutsisivile på stor skala. Mushemeza (2007) hevder interessant at hutuene innså krigen var tapt alt før 6. april, og at de derfor ønsket å utrydde alle tutsier slik at RPF ikke ville ha noen å herske over. Men i faglitteraturen blir det ofte hevdet at borgerverngruppenes fremste tiltenkte funksjon nettopp var massakrer av sivile, ikke direkte involvering i kampene mot RPF.

Interahamwe, eller ”de som arbeider sammen” på kinyarwanda, ble grunnlagt i 1990 av skolelæreren og fotballtreneren Robert Kajuga (som forøvrig var tutsi), underlagt regjeringspartiet MRND(D) med nære forbindelser til hæren, men også opptrent og våpensupplert av Frankrike (Melvern 2006, 2009). Siden Interahamwe ofte brukes som et altomfattende navn på drapslystne gjenger som herjet over hele Rwanda, er det viktig å presisere hvilken betydning som menes med Interahamwe i hvilken kontekstuell setting, om

man mener en paramilitær organisasjon, militsgruppe, eller snarere bander av voldelige gategjenger. Borgerverngruppe er etter min oppfatning det mest presise ord å bruke om Interhamwe fordi det var det organisasjonen først var tiltenkt å være. Og siden medlemmene var sivile betyr det at bevegelsen ikke hadde den samme disiplinære struktur som en militær organisasjon. Alphonse er også opptatt av å presisere det han mener er unøyaktig bruk av ”begrepet” Interahamwe:

”Interahamwe er et begrep som er overdrevent. De fantes, de var opptrente og tilhørte Habyarimanas parti, men disse gjengene som drepte over hele landet tilhørte ikke Habyarimanas parti. Interahamwe blir brukt på alle sivile som deltok, eller som fikk våpen. (...). Når folk prater om Interahamwe prater de om dem som om de var en organisert milits med grader osv. Det var jo bare kaos. De gikk rundt og stjal og drepte. Min onkel følte seg høyt oppe, gikk rundt med pistol og våpen og trodde sikkert det var kult. Han stjal biler, men drepte ingen. Noen hadde fått militær opptrening, ikke for å drepe, men for å supplere regjeringshæren i tilfelle RPF invaderte.”

Alphonse beskriver Interahamwe som ”et urbant fenomen i Kigali” bestående av ”en gjeng med ungdommer som fikk mulighet til å berike seg ”og som ”drepte for å stjele”. Interahamwe var mest fremtredende i sin organiserte form i Kigali og andre MRND(D)-dominerte urbane områder som Gisenyi, Ruhengeri og Cyangugu, og bestod for det meste av unge hutumenn, flere av dem analfabeter og arbeidsløse, sinte og frustrerte over dårlige fremtidsutsikter, slik Interahamwe rekrutterte ungdom fra Kigalis slumområder Gitega, Gikondo og Nyakabanda (African Rights 1994). Alphonse hevder tilstandene i hans nabolag Nyamirambo var relativt rolige sammenliknet med de fattigere nabobydelene i Kigalis sørvestlige områder:

”(...) i Kigalis slumområder var det helt annerledes, der var det kaos. Som Gitega og Gikondo. Der var det anarki. Det er der mange Interahamwe kommer fra egentlig. Dette var MRND(D)-sterke områder. Mange av disse var med på Hutu-Power. Hvem var de mest ekstreme? De fattige, hvis du tenker på hvor lette de er å påvirke.”

En voldsom tutsirasisme hadde preget Rwanda helt siden huturevolusjonen i 1959. Rwandas tutsier ble i likhet med Nazi-Tysklands jøder på 1930-tallet gradvis ekskludert fra samfunnet og offentlig diskriminert, i begge tilfeller rasjonelle steg på veien mot masseutryddelse av en definert offergruppe. Bernard gir uttrykk for skammen det innebar å være tutsi, inkludert offentlig ekskludering og diskriminering:

“In the classroom, in the street, everywhere, it was a sin to be a Tutsi. Teachers would ask every Tutsi to stand up and they called us rebels. It was a shame for me as a child to walk on the street. (...). Before the genocide you were not allowed to get a job if you were a Tutsi. If you finished school, even if you were the best student, you couldn't get a job.”

Under borgerkrigen, og særlig etter opprettelsen av Interahamwe, ble tilværelsen stadig tøffere for Kigalis tutsier:

”When you passed them (Interahamwe), you looked down. They would punch you and beat you, or just stop you to tell you something stupid. They were not soldiers or policemen, but you were scared. And then they started walking with machetes...”

Presidentens plutselige død 6. april ble den utløsende årsaken som fikk Interahamwe-medlemmene til å bruke machetene de hadde viftet med i måneder og år, slik Bernard forklarer:

“Before Habyarimana died they could beat you, but let you go, but after Habyarimana died they would kill you.”

“Interahamwe killed people – it was their job. (...). They did everything: kill, steal, rob, take women by force. They could do everything they wanted to. They were sick.”

Oppsummerende var Interahamwe en borgerverngruppe hovedsakelig bestående av unge hutumenn, flere rekruttert fra Kigalis fattigste områder, som etter 6. april var sterkt delaktige i utførelsen av massakrer i både hovedstaden og andre byer. Massakrene i perioden fra 6. april frem til midten av juli er hva som blir betegnet som folkemord. Men flere har poengtert at sider av voldens natur var spontan, og som i flere tilfeller virker å ha rammet vilkårlige ofre. Hvis folkemord, må volden nødvendigvis være systematisk og ramme en ikke-vilkårlig utvalgt offergruppe. I hvilket omfang massakrene etter 6. april i Kigali var systematiske skal drøftes videre.

Voldens todelte form

Massakrene startet i Kigali nærmest umiddelbart etter presidentens død ble gjort kjent. De først ofrene var prominente individer av begge folkegrupper, slik det allerede er nevnt hvordan flere ministre og statspersoner var drept før utgangen av 7. april. Det er dette som indikerer at massakrene etter 6. april var del av et pågående statskupp. Hæren opererte etter

ferdig utarbeidede drapslister, og sammen med Interahamwe og Impuzamugambi kontrollerte de veiene inn og ut av Kigali der samtlige passerende var nødt å fremvise ID-kort. I de fleste redegjørelser antas det at flesteparten av Kigalis ofre ble drept ved disse veisperringene. ”Resten” ble drept i husstander som systematisk ble gjennom søkt av mordere som arbeidet etter disse listene som viste bostedsadresser til dødsdømte personer. Disse svært systematiske massakrene ble organisert i et samarbeid mellom hæren, presidentgarden, borgerverngrupper og politikere. De aller fleste tutsier i Kigali antas å ha blitt drept før utgangen av april. Flesteparten av massakrene i hovedstaden virker derfor å ha vært systematiske, effektive og velorganiserte.

Alphonse forklarer at ”de fleste tutsiene i Kigali døde i løpet av de tre-fire første dagene. De hadde lister, det er den delen som kan kalles folkemord.” Den ”andre delen” Alphonse refererer til er den tilsynelatende spontane voldsbruken. Det er en utfordring å avklare hvilke drap og massakrer som var systematiske, organiserte og planlagte, og hvilke som var mer spontane og kaotiske i form – hvis noen overhodet kan betegnes som det. Mer kontroversielt kan spørsmålet stilles i hvilken grad alle massakrer i Kigali og resten av Rwanda var del av et intendert folkemord. Alphonse poengterer voldens todelte ansikt i Kigali etter presidentens død:

”Massakrene var mer en reaksjon på presidentens død. Det var ikke et folkemord, bare fullt kaos. En kjeltring kunne gjøre hva han ville. Det er slik jeg ser det. Men i tillegg er det noe som var organisert. Jeg tenker alltid på han soldaten som banket på døra vår 7. eller 8. april: ’Hva gjør han her?’ (...). Min fetter var en helt vanlig person, midt i tjuårene som hadde vanlig jobb. Da folkemordet begynte, det vil si 7.-8. april, hadde han uniform og våpen. Det er mye som skjedde i det skjulte. I ettertid tenker jeg: Hvor fikk han den uniformen fra? Hvor var det han egentlig reiste til de dagene?”

Selv om flesteparten av massakrene virker å ha vært systematiske, blir det i flere redegjørelser fremtrukket at lite virket organisert i kaoset som utbredte seg i Kigali etter 6. april – slik Prunier poengterer med den vanlige observasjonen at “In the hysteria of Rwanda in April 1994, almost anybody might turn into a killer” (1999, 248). Etter 6. april kunne hvem som helst i realiteten gjøre hva som helst. Flere av drapslagene, mobben eller ranerne, kan ha kalt seg for Interahamwe, eller blitt karakterisert som det av reportere, vitner eller overlevende, uten at de nødvendigvis var under direkte styring av organisasjonens ledelse. Deme skriver at grupperinger som ofte ble tatt for å være Interahamwe egentlig var lokale amatører av ungdommer som ”organzied themselves in so-called committees of defence” (Deme 2010, s.30). Deme observerte at lederne for borgerverngruppene som følge av de kaotiske tilstandene i

realiteten ikke hadde kontroll over egne rekker, og mener derfor at enhver som studerer folkemordet i Rwanda må være forsiktige med tolkningen av borgerverngruppens roller i Rwanda etter 6. april.

Jean Kambanda, innsatt som ny statsminister 9. april, og som siden erklærte seg skyldig i folkemordforbrytelser for ICTR, forklarte retten at veisperringene var preget av kaotiske omstendigheter der normen etter beste evne var å rane hutuer og drepe tutsier. Kambanda forklarte også at han mottok klager fra andre ministre om at tilstandene ved veisperringene var ”anarkistiske” og at det derfor ble foreslått at kun hæren skulle betjene disse, men Interahamwe ble videre brukt som følge av soldatmangel (Melvern 2006).

Dallaire (2004) hevder flere av hærens offiserer var forferdede og sjokkerte over voldens brutale form under folkemordet, og flere av disse som forsøkte å opprettholde en viss disiplin og anstendighet i Kigalis brutale galskap, anklaget general Bizimungu for manglende kontroll over situasjonen. Om det er tilfelle som Bernard hevder at ”Interahamwe had more power than soldiers, they decided almost everything”, er det ikke vanskelig å forstå hvorfor hærens stolte offiserer, som alle var abakigaer fra nord, foraktet de udisiplinerte ”klovnene” fra Interahamwe. For det hersker liten tvil om at det var en pågående maktkamp mellom regjeringshæren og borgerverngruppene under hele folkemordet.

Det må huskes at det nye huturegimet var i krig med RPF parallelt som folkemordet pågikk. Noen vil derfor hevde at flere av ofrene, inkludert sivile fra begge folkegrupper, var del av borgerkrigens tragiske forløp slik Alphonse enkelt konkluderer: ”Det er krig: folk dør.” Dallaire (2004) bemerket seg at oppløsningen av hærens interne struktur, som blant annet omfattet soldaters delaktighet i massakrer, men også deserteringer og mytteri, først skjedde på stor skala mot slutten av mai da RPF seiret på alle fronter. Slik kan hærens eskalerende delaktighet i massakrer forklares av krigens motgang. Dette er gjennkjennelig også fra Holocaust, slik jødeutryddelsen ble intensivert mot slutten av krigen da tyske tropper gikk på store tap og nazistenes nederlag virket gradvis mer uunngåelig (Hillberg 1985).

Men, som ICTR har klargjort i Akayesu-dommen, kan ikke regelrette massakrer av sivile, derunder gravide kvinner, barn, spedbarn, og selv fostre, med landsdekkende rekkevidde, på noen måte betegnes som del av en borgerkrig. Det dreier seg ganske enkelt om en annen type forbrytelse: folkemord. Men flere rwandere, Bernard inkludert, har vanskelig for å tro at myndighetenes plan var å drepe samtlige tutsier, da intensjonen etter hans oppfatning var å drepe velstående og intellektuelle tutsier – og at det var disse som var oppført på drapslistene:

“Some Tutsis were rich, and they were the first to be killed during the genocide. Tutsis clever at school and with money were the first to be killed, they were on the list. (...)”

So not every Tutsi was on a list?

“I think they were planning to kill Tutsis, but not in that way. They were trying to kill many Tutsis, but they didn’t have a plan to kill *every* Tutsi. For me, I don’t think every Tutsi was on a list. The plan was to kill all those against the government, but what started after 6th of April was not easy to stop.”

Men det var likevel trolig i de fleste tilfeller, som Rusesebagina beskriver ”a method to the madness” (Rusesebagina 2006, 69), og som ICTR har fastslått, en nær og samkjørt forbindelse mellom borgerverngruppene, hæren, politikere og propagandaradiostasjonene, slik at koordineringen mellom disse utgjorde en effektiv og velorganisert, dødelig kombinasjon, og at, for eksempel, Interahamwes ledere derfor på ingen måte kan ansvarsfraskrives for volden og de mange massakrene – tvert imot.¹⁸ Poenget til flere analytikere er at kaoset som oppstod etter presidentens død nettopp var folkemordplanleggenes intensjon. Det bemerkelsesverdige med Interahamwe, hevder noen, er at Interahamwes tilsynelatende spontane massakrer var alt annet enn akkurat det:

”What is most significant about the existence of the Interahamwe is that it demonstrated that the genocide was far from spontaneous; indeed, it was a carefully planned campaign of extermination that had its executioners prepared and waiting to go into action long before the trigger on the night of April 6, 1994” (Bartrop og Totten 2008, 215).

En av utfordringene er å forklare deltakelsen til dem som ikke var underlagt direkte ordre fra borgerverngruppene, hæren eller lokale politikere, men som deltok på tilsynelatende eget initiativ. Noen av disses motivasjoner kan forklares gjennom de etablerte forklaringsteorier på sivil folkemorddeltakelse tidligere presentert. De mest fremtredende, den autoritære kulturen og radiopropagandaen, spilte selvsagt en rolle, men det er også grunn til å anta at det var lettere å unnslippe deltakelse i Kigali enn på landsbygda. I Bugesera var det nærmest fullstendig umulig å nekte deltakelse fordi alle kjente alle, og ikke minst fordi det var straffer og bøter for ”unnasluntrere” (Hatzfeld 2008b). Claude forteller at i hele Bugesera var det *ingen* hutuer som nektet deltakelse. I Dagoberts landsby utenfor Kinigi forklarer han at de

¹⁸ For mer detaljert informasjon anbefales å lese dommene til oberst Bagosora, Georges Rutaganda, visepresident i Interahamwe, og general Bizimungu, alle tilgjengelige for nedlastning på ICTRs hjemmesider www.unictr.org.

som nektet å drepe var de første som ble drept. Men i den mer kaotiske storbyen hadde ingen fullstendig oversikt over alle tutsier og moderate hutuer i nabolaget, som antakelig er hovedårsaken til at organisatorene var nødt å lage lister over hvem som skulle drepes. Men siden det var hæren, Interahamwe og Impuzamugambi som trolig gjennomførte flesteparten av Kigalis systematiske massakrer, kan dette bety at majoriteten av sivile hutuer utenom den typiske aldersgruppen for borgerverngruppene (15-30) ikke var fremtredende folkemorddeltakere i Kigali i samme grad som i rurale områder.

Hutuer med godtatte ID-kort, og som ikke stod oppførte på noen lister, var i de fleste tilfeller trygge om de holdt lav profil, med andre ord kan sivil deltakelse å ha vært forventet, men ikke påkrevd, og dermed uten represalier for dem som ikke ønsket å delta. Jefremovas (1995) hevder flesteparten av Kigalis hutuer *ikke* deltok i folkemordet, og viser til flere tilfeller der tutsier, først og fremst i Butare og Kigali, ble reddet av modige hutuer. Videre hevder denne forskeren at "bare" 1-2% av Rwandas sivile deltok i folkemordet, men som likevel er et relativt stort antall: 75 000 – 150 000. Alphonse forklarer at i hans nabolag var det *ingen* sivile som drepte, men at alle oppholdt seg utendørs fordi det å stenge seg inne ble oppfattet som mistenkelig. Alphonse hevder hærens utvalgte ofre i nabolaget var både hutuer og tutsier som hadde det til felles at de var i politisk opposisjon eller ble mistenkte for å sympatisere med RPF.

De sivile som deltok, utenom innvervede sivile i borgerverngrupper, var ifølge Jefremovas (1997) gjenger med unge hutumenn fra Kigalis fattigste strøk som drepte i byens mer velstående nabolag, slik at disse morderne ikke var drevet av et etnisk hat, men heller var motivert av den plutselige muligheten til å stjele og berike seg selv. Derfor foreslår Jefremovas (1997) at fattigdom og sosial misnøye er gyldige forklaringsfaktorer på sivil folkemorddeltakelse i Kigali, selvsagt med presidentens død som en nødvendig, utløsende årsak til de anarkistiske tilstandene som krevdes for at ran, plyndring, voldtekter og drap kunne utføres uten frykt for konsekvenser.

Et nabolagsfolkemord?

Gourevitch har gitt et av de mest refererte sitater i litteraturen om folkemordet i Rwanda: "Neighbours hacked neighbours to death in their homes, and colleagues hacked colleagues to death in the workplaces. Doctors killed their patients and school teachers killed their pupils" (Gourevitch 1998, 115). Denne forestillingen er blitt en etablert oppfatning. Men kan betegnelsen "neighbourhood genocide", brukt av Hazfeld i en rural kontekst for å understreke et av dette folkemordets kjennemerker at naboer massakrerte hverandre, også brukes om det mer urbane

og uoversiktlige Kigali? Bernard tror at det var lettere å overleve i Kigali nettopp fordi folk i hovedstaden ikke kjente alle naboer i lokalområdet, og forklarer her hvordan han overlevde takket være en altruistisk hutunabo som tok han i skjul:

“We hid at the place of a Hutu friend in the neighborhood. My father said to him: ‘Please take my wife and children.’ When they army came to my father’s place they asked him: ‘Where is your family?’ He said that we were hiding somewhere because we were scared, but he said he didn’t know where. The army told him: ‘If your family is not back tomorrow we will kill you!’ But nothing happened. I survived because of a Hutu.”

Tilsvarende reddet Alphonses familie tutsinaboer, men understreker samtidig at dette var normalt i Nyamirambo:

”I nabolaget var det ingen sivile som drepte noen. Vi hadde en nabo, både mann og kone var tutsi. Alle visste om det, alle i nabolaget. Ingen drepte. Vi gav de mat, dattera fikk sove hos oss. Det var mange tutsier som ble reddet av hutuer. Når du ser på TV hører du om at alle naboer drepte hverandre, og at alle tutsier ble drept. Men sånn var det ikke. (...). Det er veldig få eksempler på at naboer drepte naboer. Veldig få.”

De som ble drept i Nyamirambo ble, ifølge Alphonse, drept av hæren og var ”naboer som hadde linker til RPF” og at ”disse som var RPF-sympatisører ble drept”. Slike drap er utvilsomt politisk motivert, ikke etnisk. Men Alphonse påpeker igjen at i visse andre områder var det annerledes, for eksempel i Gitega og Gikondo der det ikke var uvanlig at ”sivile drepte andre sivile”, og at ”Nyakabanda var en annen verden under folkemordet, (...) nesten like ille som Gitega. Det var veldig farlig der.” At tilstandene var verre i enkelte bydeler enn andre sammenfaller med påstandene til African Rights (1994) og Jefremovas (1997). Ikke bare på landsbasis var det geografiske forskjeller, men også innad i Kigali virker det å ha vært ulik grad av sivil folkemorddeltakelse i ulike bydeler, og som nevnt hevder Jefremovas (1997) å ha avdekket en sammenheng at de som opplevde størst fattigdom lettest ble folkemorddeltakere, slik også Alphonse hevder.

Drap av familiemedlemmer og slektninger er et annet fremhevet karakteristisk trekk ved dette folkemordet. En folkemorddeltaker forklarte en fransk journalist: ”(...) a relation’s house was a trap rather than a place of safety” (Prunier 1999, 255). Det finnes også flere historier om ektefeller i blandede ekteskap som drepte ektefellen med ”feil” gruppeidentitet, ofte sammen med barna. Siden Alphonse er barn av blandet ekteskap spurte jeg om det bydde på komplikasjoner for hans familie under folkemordet, noe det ikke gjorde fordi hans mor, som

var tutsi, hadde et forfalsket ID-kort der det stod at hun var hutu født i Gisenyi og at ”det var alt som betydde noe.” Mer generelt om familier av blandete ekteskap forteller Alphonse:

”Familiemedlemmer som drepte andre i familien, det har skjedd, men det dreier seg heller om få tilfeller. Det var vanskelig for noen å være gift med tutsier på den tiden, for du var et mål for hutuekstremister. På den andre siden var det mange som klarte å redde ektefeller og hele familier – men du hører kun om de som drepte sine ektefeller. Av det jeg har hørt var det langt flere som reddet sine ektefeller og familiemedlemmer, i det minste i Kigali. Jeg vet ikke hvordan det var på landsbygda.”

At enkelte naboer og familiemedlemmer redder livene til hverandre på tvers av gruppestatus er ikke oppsiktsvekkende. Det vil aldri lykkes en hvilken som helst statsmakt å indoktrinere, skremme eller tvinge samtlige borgere av en nasjon til å handle kollektivt. Det finnes alltid individuelle unntak. Det er ikke unikt ved noe folkemord at enkelte medlemmer av overgripergruppen altruistisk beskytter sårbare individer av offergruppen med egne liv som innsats. Men til forskjell fra andre folkemord, var flere individer av den utpekte offergruppen i Rwanda også folkemordforbrytere. Tilsvarende finnes ingen tilfeller av, så vidt meg bekjent, for eksempel, jøder i nazistiske topp-posisjoner som aktivt deltok i planleggingen og organiseringen av Holocaust. Men i Rwanda finnes flere slike tilfeller, som kompliserer forståelsen av folkemordet betraktelig.

Voldens komplekse motsetninger

Campbell (2010) har studert avviksmønstre i den sivile folkemorddeltakelsen i Rwanda, og skriver at selv om mange hutusivile definitivt drepte, var flere også altruistiske livreddere. Det er også eksempler på hutuer som både drepte og reddet tutsier parallelt under hele folkemordet, noe som kan høres merkelig ut, men Fujii (2006) hevder det var et logisk mønster bak disse handlingene fordi tutsiene som ble reddet ofte var naboer, venner, familier og andre bekjente, som ble reddet nettopp fordi livredderen unnlot å vekke mistanke gjennom deltakelse i massakrer av andre tutsier. Tilsvarende er det eksempler på tutsier som berget egne liv gjennom deltakelse i massakrer. Også på toppen av den hierarkiske rangstigen bedrev folkemordplanleggerne livreddende aktiviteter parallelt.

Tilfellet Robert Kajuga kompliserer forståelsen av folkemordet, hvis faktum er at grunnleggeren av Interahamwe, den hutuekstremistiske bevegelsen som nærmest er blitt selve symbolet på folkemordets omfattende massakrer av tutsigruppen, selv var tutsi. Siden tilfellet Kajuga bryter med de generelle oppfatninger om folkemordet i Rwanda forstått som et

tilintetgjørelsesprosjekt der alle tutsier måtte utryddes, alle som én, anses det som relevant for oppgaven å studere paradokset Kajuga litt dypere.

Det foreligger få tilgjengelige kilder om Kajugas liv. Kanskje var Kajuga en etnisk marionett folkemordplanleggerne kunne skjule seg bak, slik noen forsvarere i ICTR har fremtrukket Kajuga som eksempel på at hendelsene i Rwanda ikke var et folkemord, men en kaotisk borgerkrig, uten at retten har tatt hensyn til dette. Noen kilder hevder Kajuga rømte landet i 1996, men siden ble arrestert av RPF og dømt til livstidsfengsel i Kigali (Totten og Bartrop 2008). Alphonse, derimot, virker å ha detaljerte opplysninger om Kajugas skjebne: ”Kajuga var syk under hele folkemordet. Han hadde trolig AIDS og lå syk på Hôtel Ibis i Butare. Om han døde der vet jeg ikke, men han var død før folkemordet var slutt.” Sikkert er det at da ICTR startet etterforskningen ble Kajuga konstatert død (Cruvellier og Voss 2006). At Kajuga er et sammensatt tilfelle hersker det ingen tvil om. Dallaire (2004) beskriver et møte med Kajuga 1. mai 1994 som et ektefølt møte med djevelen i ren inkarnasjon, mens hans underordnede etterretningssjef tvert om beskriver Kajuga med superlativer:

”(...) the longtime president of Interahamwe whom I knew very well and who had helped me accomplish many things, especially in saving lives was Robert Kajuga, a Tutsi. He was a middle-aged young man, very handsome and a kind of soft-spoken gentleman who really had respect from many people in the city. He had a very good reputation of being a nice man” (Deme 2010, 29).

Deme (2010) er det eneste kildeverket om folkemordet i Rwanda jeg har oppdrevet der et individ ansvarlig for organiseringen av utallige massakrer i en av vår histories mest ødeleggende og brutale hendelser blir beskrevet som både livredder, gentleman, kjekk og ydmyk. Men i posisjon som etterretningssjef for UNAMIR kan ikke Demes historie ignoreres. Flere i sirkelen rundt Kajuga var tutsier, og selv om flere av disse kan ha deltatt i massakrer av andre tutsier, reddet de også sine nærmeste, slik Alphonse beretter om sin onkel: ”Min onkel, som var halvt tutsi, var gift og så skilt med ei tutsidame. Han var venn av Robert Kajuga og kjørte rundt i hutumilitsuniform for å redde ekskona til Hotel des Milles Collines.”¹⁹ Også Kajuga gjemte familiemedlemmer på Hotel des Milles Collines, nå bedre kjent under navnet ”Hotel Rwanda” etter spillefilmen basert på historien om hotelldirektøren Paul Rusesebagina (2006) som angivelig skal ha reddet 1268 individer med hjelp av sin naturlige sjarme, god whisky og

¹⁹ Jeg gjør oppmerksom på at informanten hevder denne aktuelle personen ikke deltok i massakrer.

dyktige forhandlingsevner.²⁰ En annen, og mer sannsynlig, årsak til at Interhamwe aldri angrep hotellet, er kanskje fordi flere av lederne gjemte tutsislektninger der.²¹

Tilfellet Kajuga gir hint om at et genuint, såkalt ”etnisk” hat mellom hutuer og tutsier ikke var så fremtredende som flere hevder. En av Interahamwes fremste økonomiske bidragsytere var forretningsmannen Froduald Karamira, en tutsi, også nestleder i MDR, den ekstremistiske fløyen av MRND(D), og mannen bak det populistiske slagordet ”Hutu Power”. Under folkemordet var Karamira en av de mest ekstremistiske agitatorer av propaganderende tutsirasisme, og som etter folkemordet ble dømt til døden av RPF blant annet for drapene på tretten familiemedlemmer – alle tutsier (Bartrop og Totten 2008). Et annet merkelig tilfelle er Alexis Kanyarengwe, tidligere hutuoffiser i RPF som sloss med tutsirebellene mot Habyarimanas regime, men som deserterte tidlig i 1991, for deretter å bli et grunnleggende medlem av det hutuekstremistiske partiet CDR blant annet ansvarlig for opprettelsen av RTLMC (Prunier 1999).

Det er vanskelig å spekulere i disses motiver, annet enn at politisk og økonomisk opportunisme kanskje var faktorer av større betydning for noen av folkemordplanleggerne enn et ektefølt etnisk gruppehat. Dette er til dels blitt bemerket av ICTR, som i dommen av Georges Rutaganda, visepresident i Interahamwe, legger til grunn at massakrene var like mye politisk som etnisk motivert.²² Mitt poeng er å belyse at det kan være en felle å betrakte volden og massakrene i Rwanda 1994 utelukkende som et hutustyrt utryddingsprosjekt av tutsier.

Internfordrevne personer og sivil folkemorddeltakelse

På spørsmål om hva Alphonse mener er de viktigste faktorene som kan forklare sivil folkemorddeltakelse har informanten i denne sammenheng gjort en interessant observasjon som videre trigget min nysgjerrighet:

”Den autoritære kulturen spilte en rolle, men du må legge til mangel på jord og fire år med borgerkrig. Og en viktig årsak vi ikke har snakket om er at IDPs spilte en stor rolle. Rett før folkemordet var det ca. 900 000 IDPs utenfor Kigalis grenser som hadde rømt fra frontlinja i nord og hadde historier om hva RPF hadde gjort. De bygde opp frykten, de deltok veldig intenst i folkemordet. Det var for dem revansje mot RPF. De hadde hatt

²⁰ Angående Paul Rusesebagina hevder flere å ha tilbakevist hans historie som fabrikkert. For mer informasjon se Deme (2010), Ndahiro og Rutazibwa (2008).

²¹ Artikkel om Wyclif Kajuga, bror til Robert, som ble gjemt på hotellet under folkemordet kan leses her: <http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/16/rwanda.film> Besøkt 15.03.2012.

²² <http://www.unict.org/Portals/0/Case/English/Rutaganda/judgement/991206.pdf>
Nedlastet 16.03.2012

fire år med krig før vi i Kigali visste noe særlig om RPF. De ivrigste folkemorddeltakerne hadde opplevd krigen først. Disse flyktingene visste mer enn hvem som helst om hva RPF hadde gjort.”

Alphonse påstand at de ivrigste folkemorddeltakerne i Kigali var internfordrevne personer som hadde flyktet fra borgerkrigens grusomheter i nord, forstått at disse deltakerne oppfattet RPF og tutsier som ett og samme onde, hvis motivasjon var drevet av hevnaktighet og sinne, er lite studert. Yanagizawas (2006) hypotese om sivil folkemorddeltakelse i Rwanda forklart av krig, befolkningspress, flukt og migrasjon, er et unntak som vil bli drøftet senere. Andre ledetråder som kan utdype Alphonse påstand finnes hos Prunier (1999) og Melvern (2009).

Prunier hevder 300 000 internfordrevne rwandere rømte fra nord til Kigali i borgerkrigsperioden 1990-92. Etter RPFs nye offensiver på nyåret i 1993, var antallet internfordrevne økt til 600 000 i februar, mens det estimeres hele 860 000 i begynnelsen av mars (Prunier 1999). Alphonse anslag på 900 000 internfordrevne rwandere fra nord på vei til Kigali virker dermed ikke som en overdrivelse. I jakten på å forstå tankesettet til disse internfordrevne hutuene som flyktet fra nord leder sporet videre til et sårbart tema, nemlig massakrer utført av RPF før og under folkemordet. I februar 1993 ble det rapportert om RPF-massakrer både i Ruhengeri, Bagogwe og Byumba (Prunier 1999). Enkelte kilder hevder så mange som 40 000 ble drept i disse februarmassakrene (Gasana 2002). Dallaire forklarer at RPF hindret UNAMIR i å nå visse nordlige områder av Rwanda, antakelig for å skjule massakrer av hutusivile, slik det het i en etterretningsrapport: ”It has been established that the restrictions imposed on us are done to conceal their (RPF) activities, especially massacres” (Dallaire 2004, 378).

Flyktninger i Burundi, Tanzania og Zaïre, så vel som internfordrevne personer i Rwanda, ble mot slutten av folkemordet intervjuet av Robert Gersony og hans team på vegne av UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees) for å kartlegge flyktningssituasjonen i regionen. I Gersony-rapporten ble det anslått at RPF hadde massakrert mellom 25 000 og 45 000 sivile rwandere, både hutuer og tutsier, slik Prunier beskriver hvordan Gersony ”ended up having to face a terrible reality: the RPF was carrying out a massive campaign of killings” (Prunier 2009b, 15). Rapporten understreket at det ikke var trygt for flyktninger å returnere til Rwanda før RPF stanset massakrene av sivile (UNHCR 1994).

Det er begrunnelig å anta at massakrer utført av RPF helst fant sted i nord, der frontlinjen under borgerkrigen var, men i Gersony-rapporten blir det fastslått at RPF var ansvarlige for massakrer over hele Rwanda under folkemordet, og faktisk særlig i sør: ”(...) significant areas of Butare Prefecture, Kibungu Prefecture, and the southern and eastern areas of

Kigali Prefecture have been (...) the scene of systematic and sustained killing and persecution of their civilian Hutu populations by the RPA" (UNHCR 1994, 4).

Også USAs daværende Burundi-ambassadør, Robert Krueger, registrerte rwandiske flyktingers historier i de overfylte flyktningleirene, og noterte samme type svar som Gersony: "Over and over, whenever my translator asked them the question, 'When will you return to Rwanda?' their response had been, 'When the RPA stops killing our people' " (Krueger og Krueger 2007, 105). Hutuflyktingene Krueger intervjuet samsvarer med Gersony-rapportens påstander at flyktinger på vei sørover mot Burundi av RPF ble "systematically intercepted, ambushed and killed in significant numbers" (UNHCR 1994, 5).

Gersony-rapporten er kontroversiell. Årsakene til at rapportens troverdighet ble neddysses av FN, til blant andre Kruegers store frustrasjon, kan delvis skyldes at internasjonale medier konsekvent omtalte RPF som frigjørere som gjorde ende på hutuekstremistenes folkemord av tutsigruppen. Dermed kan det virke forståelig at FN og resten av det internasjonale samfunnet valgte å støtte RPF i den vanskelige gjenoppbyggingsfasen av Rwanda for å unngå umiddelbare nye kontroverser like etter folkemordet. Krueger kommenterer:

"The Report was squelched and buried because it conveyed truths that the United Nations in particular and the international community in general did not wish to be known. (...). What we have, in simple terms, is guilt and cover-up. The United Nations and the United States bear the majority responsibility for burying the Gersony report and hiding the horrors committed by RPA" (Krueger og Krueger 2007, 111).

Etter RPF kom til makten etter folkemordet har det vært nærmest umulig å undersøke mulige systematiske massakrer utført av tutsigeriljaen. Men at RPF gjennomførte massakrer av sivile er det ingen tvil om. Spørsmålet her blir i hvilket omfang, og om deres brutale fremferd kan ha motivert hutusivile til å massakrere tutsisivile slik Alphonse hevder. Men siden flere av folkemorddeltakerne var hutuflyktinger fra Burundi, som først hadde opplevd voldens brutale virkelighet i hjemlandet, slik Mamdani (2001) hevder, er det ikke utenkelig at RPF-massakrer av hutusivile i Rwanda tilsvarende kan ha motivert hutuer til å massakrere tutsisivile. Disse massakrene kan forklares enten som hevnaksjoner, eller gjennom en oppfattelse av at tutsier var en femtekolonne for RPF slik propagandaen proklamerte. At det kan ha virket reelt for hutubøndene at alle tutsier var en femtekolonne for RPF, og at dette kan ha motivert folkemorddeltakelse, vil drøftes inngående senere.

Melvern (2009) foreslår at flere av de 300 000 internfordrevne rwanderne fra nord i 1990-92 var de som led mest av den synkende matproduksjonen og økonomiske nedgangen. Etter borgerkrigen startet falt matproduksjonen i nord drastisk, derunder kaffe- og teproduksjonen som før krigen utgjorde 75% av Rwandas eksportinntekter. I et desperat forsøk på å redde landets økonomi signerte Habyarimana i november 1990 den første av flere nye devaluering- og strukturtilpasningsavtaler med IMF, med den konsekvens at Rwandas valutaenhet ble såpass svekket at de stadig voksende inflasjonsratene medførte astronomiske priser på nødvendighetsgoder få rwandere hadde kapital til å etterspørre. Som en desperat reaksjon ødela hutubønder i 1992 kaffeplantasjer som omfattet 300 000 kaffebusker, med ambisjoner å ødelegge den herskende elitegruppens siste inntektskilder.

Jefremovas (1995, 1997), Homer-Dixon og Percival (1996), André og Platteu (1998) og Pottier (2002) hevder alle at flere av de internfordrevne personene i Rwanda på begynnelsen av 1990-tallet var jordløse hutubønder fra nord som ble tvunget til utflytting på grunn av befolkningspress. Dersom disse også var ”intens” delaktige i folkemordets massakrer, slik noen hevder, sammenfaller dette med Homer-Dixons (1999) påstander at befolkningspress i rurale områder kan fremtvinge økt tilflytting til urbane områder med sosiale og voldelige konflikter som konsekvenser. Yanagizawas (2006) påstander at det finnes en sammenheng mellom ressursdreven migrasjon og voldelig konflikt, vil bli drøftet i forbindelse med massakrer i Bugesera.

Oppsummering

I Kigali var flesteparten av massakrene planlagte, svært systematiske og organiserte, men flere virker samtidig å ha vært mer kaotiske i form. De først ofrene var både tutsier og hutuer, enten i politisk opposisjon, velstående og/eller intellektuelle. Dette var den primære målgruppen utsatt for den mest systematiske volden, i første rekke utført av hæren, presidentgarden og borgerverngrupper. Den andre målgruppen var tutsier forstått som utrydding av en folkegruppe. I disse massakrene av ”alminnelige” tutsisivile deltok i størst grad borgerverngrupper og andre sivile, hovedsakelig unge hutumenn, som kan ha vært drevet av kollektiv massesuggesjon, sosial misnøye (for eksempel fattigdom), sinne, frykt for RPF, og selvsagt også et ektefølt hat mot tutsier, alt forsterket av den propaganderende oppildningen etter presidents død. Til sist har vi en gruppe overgripere, igjen av unge hutumenn, som virker å ha utnyttet den konsekvensløse situasjonen til enkelt å stjele, voldta og drepe, primært tutsier, men også hutuer, med mål om å berike seg selv.

Mobiliseringen av sivile til folkemorddeltakelse i Kigali er sammensatt, og deltakerne har hatt ulike motivasjoner. Det er uklart hvor stor andel av byens hutusivile som faktisk deltok, selv om det er begrunnelig å tro at flere unge hutumenn i alderen 15-30 var aktive deltakere. Men, flere andre avstod fra deltagelse, slik det også registreres at flere tutsier overlevde etter å ha blitt skjult av vennlige hutunaboer. Befolkningspress som motivasjonsfaktor er antakelig av mindre betydning i Kigali. Men tilflyttende rwandere fra andre deler av landet kan ha ankommet Kigali som følge av befolkningspress i hjemprovinsen. Både krig, økonomisk kollaps og befolkningspress var hovedårsaker til utvandringen fra nord til Kigali og andre områder sør i landet. Men det er vanskelig å vite om disse internfordrevne personene var mer delaktige i folkemorddeltakelse enn andre borgere i Kigali.

Massakrer i Bugesera

Fra hovedstaden flyttes fokuset få mil sørover til distriktet Bugesera. Av årsaker som skal klargjøres, er Bugesera et interessant område å studere fordi distriktet etter uavhengigheten har vært kjennetegnet av store spenninger mellom hutuer og tutsier. Og finnes det likheter og ulikheter i organiseringen og utføringen av massakrer i urbane og rurale områder?

Sosiale spenninger

I Bugesera-distriktet sør for Kigali var tutsiandelen av populasjonen før folkemordet større enn noe annet sted i Rwanda. I 1994 antas det at halvparten av innbyggerne her var tutsier. Årsakene til den høye tutsiandelen skyldes at flere av disse var flyktinger fra Burundi, mens andre var internfordrevne rwandiske tutsier som søkte tilflukt i Bugesera etter forfølgelsene i 1959 siden tutsigeriljagrupeer hadde baser i området (Jefremovas 1997, Prunier 1999, Hatzfeld 2008a). Siden Bugesera tradisjonelt har hatt lav befolkningstetthet, sammenliknet med resten av Rwanda, har det vært mye tilflytting til distriktet. Først tutsier, av nevnte årsaker, deretter unge, ugifte hutumenn fra nord på søk etter ledig, dyrkbar jord. Men fra midten av 1980-tallet var det i Bugesera, som i resten av Rwanda, lite tilgjengelig jordareal å oppdrive for jordløse hutuer uten at tilflyttingen til distriktet stanset. Jefremovas (1997) og Pottier (2002) hevder de store spenningene som vokste frem i Bugesera på 1990-tallet var mellom tutsier og stadig tilflyttende hutuer uten tilgang på land og jord, slik en folkemorddeltaker forklarer at: "Hatred flourished in the fields because the plots of land were not large enough for two ethnic groups" (Hatzfeld 2008b, 205).

At Bugesera har vært en smeltedigel av tilflyttende rwandere av begge grupper fra ulike deler av landet, kan være årsaken til at sosiale, og i den grad vi kan snakke om ”etniske”, spenninger mellom hutuer og tutsier trolig har vært sterkere i Bugesera enn andre steder i Rwanda. Derfor vil konsekvenser av migrasjon og tilflytning i sammenheng med befolkningspress og folkemorddeltakelse studeres nærmere i dette tilfellet. Påstanden om at det har vært større spenninger mellom folkegruppene i Bugesera underbygges også av tutsimassakrene der i mars 1992, av Prunier (1999) omtalt som ”øvelsesmassakrer” på apokalypsen to år senere. Pottiers (2002) undersøkelser viser at de som deltok i disse massakrene, var jordløse hutuer fra nordvest hvis bakgrunnen for deres sosiale misnøye var befolkningspress i hjemprovinsen som tvang emigrasjon til sørøst der de oppdaget at tilflyttende tutsier hadde kommet i ”forkjøpet”. Bugeseras tutsier ble anklaget for å være kilden til distriktets jordknapphet, slik en beskriver hutubøndernes årlange frustrasjon: “During the dry seasons of early childhood, the Hutu hears grown-ups repeating that Tutsis take up too many plots of land, that we cannot fight poverty in this situation, that those people are too in the way” (Hatzfeld 2008b, 206).

Nær samtlige av Bugeseras tutsier antas å ha blitt drept under folkemordet. En overlevende kommenterer at “If the RPF liberators had delayed one more week on the road, there would not be a single Bugesera Tutsi left (...)” (Hatzfeld 2008a, 55). Den sivile deltakelsen her virker å ha vært omfattende:

Were there any in Ntarama who refused to kill?

Claude: “You mean Hutus?”

Yes.

Claude: “No, not in Bugesera. Not here. Everyone killed.”

Den store sivile deltakelsen i Bugesera er også interssant å studere fordi folkemordideologiene som oppfordret til utryddelse av tutsigruppen, var av et nordvestlig opphav som også foraktet sørlige hutuer. En forklaring kan være at nordlige hutuer på vandring etter ledig jord (ressursdrevet migrasjon) var blant de ivrigste deltakerne i Bugesera, slik blant andre Pottier (2002) hevder. På spørsmål om paradokset at tutsier flest ble drept av sørlige hutuer som også var i opposisjon mot de hutuekstremistiske folkemordplanleggerne fra nordvest, svarte Claude følgende: “You see, in this ideology you are Hutu. That is more important than being man, woman or child. You kill family members who are Tutsi because in this ideology everyone must be Hutu.”

Informanten forklarer litt utydelig, men essensen av innholdets mening er tydelig nok: I folkemordideologiene var alle individer av hutugruppen som hutuer å regne – nordlige som sørlige. En måte å tolke dette på er at gjennom folkemordet ble alle Rwandas hutuer forente, som kanskje også var Claudes poeng med uttalelsen at ”Habyarimana even said on public radio that Rwanda cannot be united before all Rwandans are Hutus.”

Planlegging og organisering

Claude var opptatt av å presisere at massakrene i Bugesera var godt planlagte, og påpekte flere ganger Frankrikes direkte involvering – også på det vis at franske soldater systematisk delte ut økser til hutusivile i hans nabolag allerede i 1992. Fra kirkegulvet i Ntarama tok Claude opp en moderne øks med gummiskaft og svartstivnet blod på bladet, med følgende replikk: “This axe is French!” Ifølge Claude fikk sivile opptrening med skytevåpen og macheter både av franske soldater, så vel som av tilreisende Interahamwe fra Kigali – opptrening som inkluderte ”øvelsesmassakrene” i 1992. Til stadighet gjentok Claude at ”It was all very well prepared” og brukte et konkret eksempel for å understreke sitt poeng:

“I will use this example: I remember one episode, a little girl, seven years old, met an old Tutsi man on the road and she did this (*viser tegnet med strak håndflate som skjærer over strupen*). She, that little girl, did that to that old man already before the genocide had started, like she knew what was going to happen.”

Everybody knew?

“Every *Hutu* knew. They had closed meetings long before the genocide where they planned the massacres.”

When was this?

“Several months before the genocide, in January or February 1994.”

At Frankrike kan ha utlevert drapsvåpen til sivile hutubønder i Ntarama, som Claude hevder, er ikke usannsynlig da Melvern (2009) redegjør for at Frankrike etablerte treningsleirer for Interahamwe i Bugesera i 1992. Det franske militæret opprettet også en spesialenhet, COS, med oppgave å gi sivile hutuer opplæring i våpentrening, propagandaspredning og psykologisk krigføring.

Hvis 1992-massakrenes ofre ble drept av jordløse hutubønder opprinnelig fra nordvest, slik Pottier (2002) hevder, har andre hevdet å avsløre at massakrene ble organisert av offiserer fra hæren og presidentgarden tilhørende den hutuekstremistiske grupperingen Network Zero

med direkte tilknytning til oberst Bagosora (Melvern 2009). Melvern påpeker også hvilke verdifulle erfaringer hutuekstremistene lærte av organiseringen av 1992-massakrene i Bugesera, ikke minst den kraftige effekten propagandaen hadde på hutubøndene som overraskende lett ble velvillige mordere i tutsimassakrer etter oppfordringer til deltakelse i ”kollektiv skogrydding”.

Oppfordringer til massakreringer av kvinner og barn ble for eksempel kalt ”pulling out the roots of the bad weeds” (Melvern 2009, 54). Forklaringsteoriene som foreslår en parallellisme mellom jordbruk og folkemorddeltakelse virker dermed å være gyldig i tilfellet Bugesera. Daværende generalsekretær i MRND(D), Joseph Nzirodera, som blir utpekt for å ha organisert transporten av Interahamwe til Bugesera i 1992-93 (da det var streng bensinrasjonering i Rwanda under borgerkrigen), har i ettertid forklart at det var planer om å sende Interahamwe også til andre deler av landet, men at befolkningen utenfor Bugesera viste seg å være bedre rustet mot ”this sort of manipulation” (Melvern 2009, 50).

Hvorfor var befolkningen i Bugesera mer sårbare for propaganda og politisk manipulasjon? Den faktoren Claude identifiserer som hovedårsaken bak hutuenes deltakelse i Ntarama er manglende utdanning som gjorde folk ekstra sårbare for propaganda og autoritære ordre. Et annet viktig punkt identifisert av Claude, som kan forklare den massive sivile folkemorddeltakelsen, er at massakrene i 1992 viste både myndighetene og sivilbefolkningen at massakrer ikke medførte straff, som gjorde det enklere å forberede og utføre folkemordet i 1994.

“OK, understand: People had no education. People without education – you can make them do anything. At the time of the genocide we had one (1) University in Rwanda, in Butare, now we have forty. If everyone here in Ntarama had a bachelor’s degree they would not all do it. Schools back then were very low standard. Very few knew how to read. The perpetrators only knew what they’ve been told. At school they told us that Tutsis used to rule over Hutus, that Tutsis used to kill Hutus. When they told all Tutsis must be killed, they believed that was the right thing to do. They listened to the radio and believed everything. If the radio told them: ‘go kill’, even children or family, they did it. (...). And remember: they started killing people here already in 1992 without being punished. That showed how easy it could be done. So, in 1994 it was like: let’s kill them all.”

Som nevnt i metodekapittelet intervjuet Hatzfeld (2008b) folkemorddeltakere fra Nyamata i Bugesera. En måned før folkemordets drapsinferno anslås 119 000 innbyggere i Nyamata, fordelt på 60 000 hutuer og 59 000 tutsier. Mellom 11. april og 14. mai ble anslagsvis 50 000

tutsier myrdet av naboer, kollegaer og venner av hutugruppen – mer enn 5/6 av Nyamatas totale tutsipopulasjon utrensket på knappe fem uker (Hatzfeld 2008a, vii, 2008b, 7).

Hatzfeld (2008a, 2008b) får frem klar tale fra sine informanter om forholdet mellom hutuer og tutsier i sine respektive landsbyer før folkemordet, om bakgrunnen for det hatet som oppstod, hvordan massakrene ble organisert, hvordan det føltes å drepe for første gang, om samholdet og spenningene innad i drapslagene, hvordan deres sterke kristendomstro ikke var noen hindring for djevelsk ondskap, og selvsagt om ettertidens skyldfølelse, anger og selvforakt, eller som i noen tilfeller: likegyldighet, manglende empati, og selvmedlidenhet. Fokuset her vil være deres refleksjoner og betraktninger om forholdet mellom jordbruksland, befolkningspress og folkemord. Det kommer klart frem av Hatzfelds informanter at et voldsomt hat mellom gruppene i Bugesera i årevis hadde brygget før folkemordet, basert på forestillinger om opphavsrett til land og jord. Det kan virke som om de fleste deltakerne kun ventet på et ”klarsignal” eller et ”grønt lys” om at massakrene omsider kunne starte, her eksemplifisert gjennom utsagn gitt av to folkemorddeltakere om tiden før folkemordet:

“We even said we did not want them anywhere around us anymore, and that we had to clear them from our land” (Hatzfeld 2008b, 206).

”Ever since independence, the intimidators were always fiddling around with the idea of killing, taking care never to say it outright. For example, when they announced, ‘There’s not enough land in this country for two ethnic groups, and neither one will leave, so it is up to the Hutus to solve the problem’, that meant what could not be said” (Hatzfeld 2008b, 214).

Fra Kigali spredte massakrene seg til resten av landet etter presidentens død. I flere byer, som Gisenyi, Ruhengeri, Kibuye, Kibungu, Gikongoro og Cyangugu startet massakrene allerede 7. april, men til distriktene i rurale områder ble Interhamwe-medlemmer ofte transportert fra byene, for deretter å koordinere med lokale myndigheter for å igangsette massakrene (Melvern 2009). Alphonse erindrer fra tiden i Kigali under folkemordet: ”Jeg husker jeg synes det var litt rart: mange Interahamwe dro til fronten på dagtid og kom hjem på kvelden. Jeg husker på kvelden masse biler med Interahamwe som kom kjørende hjem fra fronten.”

Det virker å stemme i de fleste tilfeller at massakrene på landsbygda startet så snart lokale eller tilreisende myndigheter gav tillatelse. 11. april ble det gitt ”klarsignal” av Nyamatas borgermester at massakrene kunne starte, med bidrag fra tilreisende Interahamwe-medlemmer fra Kigali. Flere av hutubøndene var ikke vant med å drepe, slik at Interhamwes fremste funksjon i flere tilfeller var å instruere i menneskeslakting med macheter. De som

brukte lengre tid med å drepe ble instruert til å kutte av akillessenene på ofrene, så ofrene ikke kunne rømme, slik de kunne ”ferdiggjøre” dem senere. Igjen, avkutting av akillessenene var også en symbolsk fremstilling av massakrene som tradisjonell skogrydding.

Da den ene åsen i Ntarama var åsted for et av få sivile tutsiopprør i landet under folkemordet, som forklart av Claude i metodekapittelet, bistod både Interahamwe og hæren for å knuse befestningen, og massakrerte siden alle som rømte for å søke tilflukt i kirken. Men siden drapsviljen i Bugesera var så overveldende stor, reiste flere Interahamwe-ledere raskt videre til andre distrikter få dager senere (Hatzfeld 2008b).

Krig, befolkningspress og migrasjon

Bugesera er på mange måter en miniatyrtutgave av The Great Lakes Region hvis krig, befolkningspress og migrasjon har medført signifikante demografiske, sosiale og politiske konsekvenser. Yanagizawa (2006) studerte en hypotetisk sammenheng mellom ressursknapphet, migrasjon og voldelig konflikt i Rwanda, der landets voldelige konflikter i 1959-1964 og 1973 ble sammenliknet med folkemordet i 1994. I de to første konfliktene var det åpne landegrenser mellom Rwanda og alle landets fire naboland (Burundi, Tanzania, Zaïre og Uganda). Under Kayibanda var emigrasjon en mulig overlevelsesstrategi for Rwandas forfulgte tutsier. Det ble nevnt i bakgrunnskapittelet at totalt 700 000 tutsier emigrerte fra Rwanda i Kayibandas regjeringsperiode, men også under kolonitiden utvandret totalt 264 000 tutsier fra Rwanda til Kivu-provinsen i dagens Kongo hvor befolkningstettheten var lav og jordtilgangen dermed større. Mushemeza (2002) hevder ønsket om større beiteområder var hovedmotivasjonen for kolonitidens tutsiemigrasjon.

Yanagizawa (2006) foreslår at disse store flyktning- og migrasjonsstrømmingene hindret befolkningspress i Rwanda. Derfor hevdes det at årsakene til at det ikke var folkemord i 1963-64 og 1973 muligens kommer av det faktum at befolkningspresset ikke var høyt nok: “In sum, the reason there was not a genocide in the earlier clashes were *possibly* that the resource scarcity was not sufficiently high (...)” (Yanagizawa 2006, 20).

Diamond (2006) viste med de ekstreme samfunnskollapsene Påskeøya og Mayabystatene at geografisk isolasjon kan være en betingelse for at et såkalt malthusiansk skrekksenario skal bli en realitet. Rwanda har som kjent en geografisk vanskelig tilgjengelighet. Men i 1990-94 var Rwanda også isolert som følge av krig. Frontlinja mellom regjeringshæren og RPF var i nordøst mot Uganda og nordvest mot Zaïre. I sør herjet en samtidig borgerkrig og et pågående folkemord i Burundi, mens grensen til Tanzania var blitt stengt i 1989 etter en avtale som innebar at samtlige tutsifyktninger i Tanzania skulle

returnere til moderlandet, og som med det bidro til ytterligere befolkningspress i Rwanda (Yanagizawa 2006). Ifølge Melvern (2009) ble de eneste kjørbare veiene ut av Rwanda bevisst ødelagte av RPF under borgerkrigen, mens Interahamwe før folkemordet ble observert å senke eller ødelegge båter langs elvene som renner til Burundi og Tanzania for å hindre tutsier å flykte (Brouwer og Hon Chu 2009).

Det var ingen gode flukt- eller rømningsveier ut av Rwanda i den kritiske tidsperioden. Dette kan være en av forklaringene på den store tilflyttingen av internfordrevne hutuer fra nord til sør under borgerkrigen. Den rwandiske borgerkrigen medførte store strømminger av internfordrevne personer, men virkningen og konsekvensene av disse sett i kobling med folkemordet er lite studert og utforsket. Beskyldningene om at rwandiske tutsier var en femtekolonne for RPF var selvsagt overdreven propaganda, men heller ikke uten snev av sannhet. Noen faktorer som gjør at det for hutusivile kunne fremstå reelt at alle tutsier i Rwanda tilhørte RPF, er i arbeidet med denne oppgaven blitt bekreftet. Fire punkter er her verdt å nevne: burundiske hutuflyktningers beretninger, RPFs rekruttering av tutsisivile i Rwanda, frykten for tilbakevendingen av tutsienes føydale undertrykkelse, og mest relevant, forestillinger om økt befolkningspress ved eksiltutsienes retur fra Uganda.

Historiske erfaringer fra folkemordene i Burundi i 1972 og 1993 bidro til å skape en økt mistenksomhet overfor tutsier. I det første tilfellet flyktet hundretusener av hutuer til Rwanda med skrekkehistorier om hvordan deres kjære var blitt massakrerte av tutsiregimet i hjemlandet, og etter at president Ndadaye ble likvidert i oktober 1993 kom en andre bølge med omtrent 200 000 burundiske hutuflyktninger til Rwanda som på ny spredte historier og rykter om tutsienes voldsomheter i hjemlandet (Kressel 2002). Mamdani (2001) hevder at flyktende burundiske hutuer utgjorde en større andel av folkemorddeltakerne enn rwandiske hutuer.

Rusagara (2009) hevder RPF i perioden 1992-94 etter Arusha-avtalen og før folkemordet rekrutterte et stort antall rwandiske tutsisivile. Dallaire (2004) skriver at RPF drev omfattende rekruttering av tutsisivile i Rwanda under folkemordet, men da flere av disse ble rapportert å snakke swahili er det grunn til å tro at flere var eksiltutsier fra Uganda og Tanzania. Det er likevel lite tilgjengelig informasjon om tutsisivile rekruttert av RPF under folkemordet deltok i massakrer av andre sivile, men det er sannsynlig at denne rekrutteringen forsterket forestillingen om rwandiske tutsisivile som en femtekolonne for RPF.

Hutuekstremistenes propaganda talte om eksiltutsiene som de gamle undertrykkende føydalherrene, hvis fremstilling var at RPFs formål med borgerkrigen var å returnere for å slavebinde hutuene på ny. Da general Kagame, som tilhører en mytisk tutsiklan med

tilknytninger til det gamle tutsimonarkiet, ledet eksiltutsiene i kamp mot hutumakten i Rwanda ble det av flere oppfattet som om de bevitnet tilbakevendingen av en føydal tutsielite som ville gjenopprette tutsimonarkiet. Lindner (2006) forklarer at selv om tutsiene hadde mistet all politisk makt i Rwanda, hadde fremdeles hutuene et kollektivt mindreverdighetskompleks overfor de tidligere herskerne. Ifølge Lindner var frykten for tutsieliters tilbakevending en meget sterk motivasjonsfaktor bak hutuers folkemorddeltakelse. Lindner viser hvordan overgriperne i folkemord ikke alltid ser ned på ofrene, men i noen tilfeller opp, slik tutsigruppen historisk er blitt ansett som en velstående, intelligent og overlegen samfunnselite. Ifølge Lindners analyser ble folkemordet i Rwanda utført av en misunnelig, svak og ydmyket majoritetsgruppe med store komplekser hengende igjen fra den traumatiske førkoloniale fortiden.

I denne sammenheng må enda en faktor tillegges, nemlig den okkulte, mytiske dimensjonen som er så fremtredende i flere afrikanske kulturer (Ellis og Ter Haar 2004). Prominente individer, for eksempel politikere, klanledere eller kongelige, kan bli oppfattet eller mistenkt for å ha visse overnaturlige krefter, som kan være en av årsakene til at flere fryktet Kagame, ikke bare for hans militære briljans, men også i kraft av at han tilhørte den mytiske Abega-klanen hvis tutsieliter ble oppfattet slik noen har beskrevet som "(...) a mystical, warrior-priest elite, like the Druids in Celtic society" (Kressel 2002, 79). Mushemeza (2007) hevder disse mytene ble skapt av de gamle tutsiherskerne selv for å rasjonalisere maktmonopol, undertrykkelse og ulikhet, fordi, som Ellis og Ter Haar skriver, at "political power, like spiritual power, is regarded as ambivalent since it can be used to do good or to inflict harm. Hence, successful politicians are both admired and feared" (Ellis og Ter Haar 2004, 92).

Eksiltutsiens begrensede jordtilgang i Uganda kan forklare RPFs krigsmotiver, så vel som hutubøndernes frykt for at tutsiene ville overta deres jord med våpenmakt. Under Obotes første regjeringsperiode i Uganda var det ambisjoner om å finne en løsning på det såkalte "tutsiproblemet" siden tutsifyktingene skapte sosial misnøye blant lokalbefolkningen i Ankole-regionen med det store arealet okkupert av tutsienes kvegdrift. Tilstrømmende flyktinger fra Zaïre og Sudan i samme tidsperiode bidro til ytterligere press på jordressurser i Ankole. Som følge av økt jordknapphet endret flere eksiltutsier livsstil fra å være pastoralister til å lære åkerbruk, men flesteparten fortsatte likevel det tradisjonelle kvegholdet. Da Idi Amin ble styrtet i 1979, ønsket Milton Obote, som overtok makten for andre gang, å gjennomføre de lenge utsatte planene om utdrivning av landets tutsifyktinger. Massakrene av tutsier i Ankole, Masaka og Rakai i oktober 1982 omfattet også ødeleggelse av 16 000

husstander, mens 45 000 drepte kyr blir beregnet å være et konservativt anslag (Mushemeza 2002, 94).

Da Habyarimana stengte hele den nordlige grensen i november 1982, for å hindre tutsiflyktningens retur, anså eksiltutsiene krig som eneste utvei. Etter å ha deltatt i krigene mot Obote og Okello, som til slutt førte Museveni til makten i 1986, ble RPF/RPA opprettet året etter for å invadere Rwanda – antakelig med Musevenis finansielle støtte og våpensupplering hvis Uganda ble kvitt tutsiflyktingene samtidig som Museveni i Kagame fikk en ny alliert i nabolandet (Prunier 1999, Mushemeza 2002). Men i Rwanda var befolkningspresset så høyt at det ikke var tilstrekkelig med beiteområder til de hjemvendende tutsiflyktingenes kveg. Alphonse representerer et syn som deles av mange rwandere, og som er redegjort for tidligere oppgaven, nemlig oppfatningen at RPF ”lot” hutuekstremistene utrydde rwandiske tutsier for å frigjøre plass til returnerende tutsiflyktninger:

”Kagame var så kynisk at han tenkte: Jeg må fylle plass til én million.”

Fylle plass til eksiltutsier fra Uganda?

”Ja, fra Uganda, Burundi og Kongo. (...). Kagame er kynisk og arrogant, jeg tror du kan si slem. I en tale sa Kagame at han angret på at noen av hutuene klarte å rømme til Kongo. Kagame kunne stanset folkemordet på én uke, men valgte å vente, å vente og vente. Hvorfor det? Hvis noen planla noe var det han som planla. Han måtte finne plass til eksiltutsiene sine. Hutuene gjorde jobben for ham.”

Befolkningspress var blant årsakene til at både nordvestlige hutuer og eksiltutsier kom tilflyttende til Bugesera på leting etter tilgjengelig jordareal. Den raske befolkningstilveksten i Bugesera skapte en bekymring at det ikke ville være nok jord og land for begge gruppene i fremtiden. Frykten for at RPF med seier i borgerkrigen ville medføre massiv migrasjon av kvegholdende eksiltutsier fra Uganda, som ville gjøre beslag på hutuenes jord, eller verre, fordrive eller utrydde hutugruppen, var en rasjonell frykt som preget hutubøndene under hele borgerkrigen (Hatzfeld 2008b). Særlig etter presidentens død, da alle radiomeldinger forklarte at RPF hadde skutt ned flyet, ble alle tutsisivile anklaget for å være en femtekolonne for RPF.

Flere hutubønder fra Bugesera virker å være opptatt av hvordan det stadig økende befolkningspresset ville tvinge deres barn og kommende generasjoner til utflytting og emigrasjon for å finne tilgjengelig jordbruksland, slik de selv hadde sett unge hutuer komme nordfra på søken etter ledig jord. En av dem sier at:

”Evil spells much worse than stubborn hatred meddled in this ethnic rivalry and sent us into those marshes. Lack of land, for example – we spoke seriously about that among ourselves. We could clearly see we would soon run out of fertile fields. We told ourselves that our children would have to leave one by one, seeking land over by Gitarama or farther away, towards Tanzania. Otherwise they would come under obligation to the Tutsis on their own hill, and we might see the confiscation of crops we ourselves had sown” (Hatzfeld 2008b, 205).

Tutsigruppen ble beskyldt for å ta i bruk hutuens åkrer anvendt som beitegress for kveget, en stor irritasjonskilde også fordi kveghold krever langt større landareal enn åkerbruk. Hatzfeld gjorde en interessant observasjon, at de første ofrene i Bugesera ikke var tutsier, men deres kveg. De første dagene etter presidentens død kom Interahamwe til landsbyene for å massakrere kveget foran øynene til tutsiene. Hatzfeld (2008a) anslår at 2/3 av alle husdyr ble drept i Bugesera under folkemordet. En motivasjonsfaktor for å drepe tutsienes kveg var selvsagt å ydmyke eierne, samtidig som det fungerte som en sterk symbolsk handling å utslette selve symbolet på det gamle tutsimonarkiets velstand. Men Hatzfeld foreslår også at dette var handlinger som bunnet i sosial misnøye, fattigdomsdesperasjon og misunnelse, akkurat som var tilfelle i Ankole: ”Farmers at heart, Hutus consider cattle rearing an unjustifiable luxury in an overpopulated country of arid slopes” (Hatzfeld 2008a, 40).

Misunnelse og grådighet

Det fremgår av Hatzfelds intervjuer at kamp og konkurranse om tilgang til land og jord, og materiell eiendom, kombinert med dystre fremtidsutsikter (om RPF skulle vinne krigen), var sterke motivasjoner for å massakrere tutsier. Krigen og folkemordets konsekvensløse unntakstilstand la forholdene til rette for at enkeltindivider kunne berike seg selv av andres eiendom gjennom kollektiv deltakelse i massakrene. Alle Hatzfelds informanter erkjenner at de utnyttet den drapstillatte situasjonen til å beslaglegge eiendom, materielle eiendeler, jord og land. Dette sammenfaller også med Pruniers analyse at “Villageres also probably had a vague hope that if things settled down after the massacres they could obtain pieces of land belonging to the victims, a strong lure in such a land-starved country as Rwanda” (Prunier 1999, 248).

Fattigdom, og ydmykelsen, misunnelsen og grådigheten deretter, later til å ha spilt en stor rolle i Nyamata. Det støttes også av generelle forklaringer på folkemorddeltakelse, med henvisning til Jones’ (2006) psykologiske forklaringsmekanismer på individers deltakelse i folkemord. Det beskrives av folkemorddeltakerne hvordan de som drepte mest, også fikk førsterett på tilgang til beslaglagt eiendom da drapslagene delte opp ”byttet” ved endt ”arbeidsdag”. Da det også var bøter for dem som ”skulket” eller ikke var ”ivrige” nok, hadde

flere av de fattigste rett og slett ikke økonomi til annet enn ivrig deltakelse da de opparbeidet seg stor gjeld ved ”dårlig innsats” – på nøyaktig samme vis som *umuganda* ble organisert og gjennomført. Derfor kan massakrene i Nyamata sees i sammenheng med den rurale tradisjonen for kollektivt tvangsarbeid, men folkemorddeltakelse var antakelig også attraktivt fordi aktørene fikk ”belønning” i form av tilgang til jord, husdyr og materiell eiendom tidligere tilhørende de drepte. En av deltakerne beretter om hvordan morderne etter hvert kun brydde seg om hva de drepte ville gi i gevinst: ”(...) We no longer counted up what we had killed but what it would bring us. The killings had made us gossipy and greedy” (Hatzfeld 2008b, 76). Joseph-Désiré Bitero, den lokale Interahamwe-lederen i Nyamata, observerte hvordan deltakerne ble motivert av grådighet:

“The keenest ones, when they killed, grabbed the possessions of the dead – they wanted everything, right away, not even stopping to finish off their victims. (...) Their greed spread to those who followed, who went crazy in turn. (...) Everyone supported these profitable killings” (Hatzfeld 2008b, 7).

En rapport om kvinners rolle i folkemordet viser eksempler på at de deltok i massakrer, og drepte med både macheter, spyd og klubber, som regel på det vis at de ferdiggjorde grovarbeidet mennene først hadde gjort ved å drepe skadde ofre som enda hadde pust og puls. Men oftest var kvinners funksjon å stjele fra ofrene, enten det var penger, smykker, klokker, sko eller klær: “In every single massacre investigated by *African Rights* in 1994 and 1995, every survivor – women, men and children – has commented on the fact that women and girls played a prominent role in looting the dead and the barely living” (African Rights 1995, 43). At ofrene skal ha blitt strippet for klær og eiendeler underbygges også av at likene funnet i massegraver ofte har vært nakne. Beretninger om rutinene ved veisperringene i byene viser at ofrene, før de gjennomgikk de torturistiske drapsmetodene, ble ranet for eiendeler, og i flere tilfeller forsøkte ofrene å bestikke morderne for å få en mest mulig smerteløs død (Prunier 1999, Melvern 2009). African Rights (1995) viser at massakrene var et kollektivt samarbeid mellom familiemedlemmer og husholdninger, arbeidsfordelt ved at mennene drepte, og kvinnene og barna plyndret de dreptes verdisaker og eiendeler.

Denne arbeidsfordelingen kan også ha bidratt til å skape en rutinemessighet der massakrenes primære formål var plyndring, ikke dreping, slik at avstanden til drapenes grufulle virkelighet ble fjernere. Dette mønsteret gjenkjenner vi også fra Nyamata. Léopold Twagirayezu forklarer at “We began the day by killing, we ended the day by looting. It was the rule to kill going out and to loot going back” (Hatzfeld 2008b, 80). En annen supplerer: “At bottom, we

didn't care about what we accomplished in the marshes, only about what was important to us for our comfort: the stocks of sheet metal, the rounded-up cows, the piles of windows and other such goods" (Hatzfeld 2008b, 77).

Flere forklarer hvordan det oppstod ampre situasjoner mellom folkemorddeltakerne etter endt "arbeidsdag" da de dreptes landareal skulle deles opp: "We now only argued over sharing, especially plots of land and particularly banana groves" (Hatzfeld 2008b, 76). Siden morderne kjente til ofrenes økonomiske status forsøkte de konsekvent å finne tutsier med tilgang til store landområder under massakrene. Så fort en slik tutsi av betydning ble drept startet diskusjonene om hvem som skulle overta tomten. Regelen lød at de som hadde drept flest, fikk førsterett på konfiskert eiendom, men da flere overdrev antall drapsofre skal det ofte ha blitt tumult. En forklarer at bøndene viste mer hat i disse diskusjonene enn da de massakrerte tutsier. Det endte ofte med at Interahamwe-ledere og lokale myndighetspersoner måtte godkjenne større eiendommer og beslag, men også dette vakte sinne fordi disse i flere tilfeller tok de mest fruktbare tomtene selv. Som en fremtredende politiker i Nyamata maktet Léopold Twagirayezu å forhandle seg frem til en god avtale: "As district leader, I had got a huge fertile plot, which I counted on planting when it was all over" (Hatzfeld 2008b, 80).

Et nabolagsfolkemord?

I Kigali har vi eksempler på at det ikke var uvanlig at tutsier overlevde etter å ha blitt reddet av hutunaboer. I landsbyene finnes få slike eksempler. I Bugesera var det konkurranse mellom hutubøndene om å være de første til å drepe mer velstående tutsinaboer. Hatzfelds informanter forklarer at det ikke var uvanlig at hutuer holdt tutsinaboer som gisler i dager og ukevis før de ble drept slik at de fikk tilgang på alt av penger og verdier de måtte ha gjemt. En overlevende tutsikvinne fra Bugesera, François Mukeshimana, forteller hvordan hennes familie forsøkte å søke tilflukt hos en hutunabo som før folkemordet hadde fått et par kuer av Mukeshimanas far. Denne hutunaboen tok familien inn bare for å tipse Interahamwe om hvor de var. Hennes far ble hakket til døden med macheter, mens brødrene ble begravd levende. Selv overlevde hun fordi hun ble voldtatt av flere Interahamwe-medlemmer. African Rights (1994) og Aegis Trust (2004) forklarer det var vanlig at HIV-smittede Interahamwe-medlemmer voldtok tutsikvinner for å overføre viruset med den hensikt at ofrene skulle få AIDS, og dermed gjennomgå en fæl, langdrøyd, sakte død. Akayesu-dommen er historisk siden folkemordforbrytelser etter Rwanda nå også kan omfatte systematiske voldtekter og seksuell vold. Selv forklarer Mukeshimana at voldtektsmennene fortalte henne at de voldtok

for å kunne skryte og fortelle andre at de hadde gjort dagens ”arbeid” (Brouwer og Hon Chu 2009, 101).

Oppsummering

Tilfellet Bugesera sammenfaller med de fleste fremstillinger av folkemordet om at samtlige tutsier måtte utryddes og at ”alle” hutuer måtte delta i massakrene av tutsigruppen. Autoritetslydighet og massiv propaganda er viktige forklaringer på sivil folkemorddeltakelse i Bugesera. Utbredt analfabetisme og statlig indoktrinering gjorde befolkningen ekstra mottakelige for propaganda. Flere hutuer bar på et ektefølt hat mot tutsigruppen, med bakgrunn i jordknapphet og en foraktende misunnelse rettet mot tutsienes ”luksuriøse” kveghold, ytterligere forsterket av frykten for RPF som betydde eksiltutsiers retur.

Forestillinger om økt befolkningspress kan ha vært en motiverende faktor hvis deltakelse ble oppfattet som aggressivt selvforsvar. I Bugesera var de ivrigste deltakerne gjerne de aller fattigste som kunne oppnå belønning i form av materielle eiendeler, husdyr, og tilgang til jord. Ambisjoner og forhåpninger om å overta eiendommer etter de drepte virker å ha vært sterke motivasjonsfaktorer for aktørenes deltakelse. Befolkningspress må derfor i stor grad ha vært en medvirkende årsak bak sivil folkemorddeltakelse i Bugesera. Og slik noen har redegjort for var jordløse hutuer fra nord de første som begynte å massakrere tutsier i Bugesera alt to år før folkemordet startet.

Massakrer i Nordvest

I Nyamata og Ntarama massakrerte hutuer landsbyenes tutsier i hopetall. Hatzfeldts feltarbeid, samt Claudes redegjørelse, sammenfaller i så måte i hovedtrekk med faglitteraturens forestillinger om folkemordet i Rwanda som et nabolagsfolkemord der hutuer utryddet tutsinaboer. Men kan organiseringen og utføringen av massakrer i Bugesera anvendes for å forklare folkemorddeltakelsen i Nordvest, der befolkningen før folkemordet nærmest utelukkende bestod av hutuer?

Nordlige og sørlige hutuer

I områdene rundt Gisenyi og Ruhengeri var hutuer både overgripere og ofre. I denne delen av Rwanda var det under folkemordet ikke sikkert liv ble spart selv med identitetskort som viste ”hutu” hvis fødested ikke var nordvest i Rwanda. Det er blitt dokumentert at flere sørlige hutuer ble massakrert ved veisperringer i denne landsdelens to største byer (Prunier 1999).

Bernard forklarte uoppfordret om hatet nordlige hutuer under folkemordet viste mot hutuer fra andre deler av Rwanda, i dette tilfellet Gitarama:

”They were not only killing Tutsis, but if Hutus from Gitarama went to Ruhengeri they would kill them. (...). Hutus from Kigali had a better chance to pass thru a roadblock to Ruhengeri than a Hutu from Gitarama. They hated them.”

At hutuer fra Gitarama ble møtt med hat i Ruhengeri er ingen overraskelse gitt nærliggende historiske årsaker. Kayibanda, som regjerte Rwanda i den første uavhengighetsperioden, hadde klanopphav fra Gitarama, og var i konstant maktkamp med klaner og eliter fra nordvest. Smith (1998) hevder flere abakigaer så sent som på 1970-tallet fremdeles oppfattet det som en fornærmelse å bli kalt for hutuer. Denne maktkampen mellom klaner sentrert rundt Gitarama og Gisenyi/Ruhengeri endte med statskuppet i 1973 anført av nordvestlige hutuer. Årsakene til at flere hutuer fra Gitarama, eller andre sørlige provinser, systematisk ble massakrerte av nordvestlige hutuer under folkemordet, kan forklares av slike politiske og historiske faktorer. Men hvordan forklare tilfeller der nordvestlige hutuer massakrerte hverandre?

Tilfellet Kanama

I nordlige rurale strøk finnes eksempler at nordlige hutuer massakrerte hverandre, som da gir hint om at et såkalt etnisk hat mellom hutuer og tutsier, eller nordlige og sørlige hutuer, ikke var en motivasjon for flere av deltakerne. Dette blir overraskende ofte ignorert i store deler av litteraturen om folkemordet i Rwanda. Derfor er det av særlig interesse å inkludere et casetilfelle fra en landsby i nord. Feltarbeidet til André og Platteu (1998) i landsbyen Kanama utenfor Gisenyi er av særlig verdifull betydning i jakten på forståelsen av hutubøndenes folkemorddeltakelse. Disse studerte jordbruksvirksomhet i Kanama i de kritiske årene 1988-1993 like i forkant av folkemordet. Høsten 1994 returnerte forskerparet til Kanama for å fortsette undersøkelsene i landsbyen. Deres feltarbeid gir dermed god innsikt i forholdene i en rwandisk landsby før og etter folkemordet hva angår befolkningspress og voldelig konflikt.

På grunn av den gunstige beliggenheten ved foten til Virungafjellene, gir det vulkanske jordsmonnet i området i og rundt Kanama den mest fruktbare jorden i hele Rwanda. Men som følge av det høye befolkningspresset maktet ikke bøndene å produsere tilstrekkelig mat til å kunne forsyne husholdningene med tilstrekkelig matføde. Denne utviklingen var ikke unik for Kanama. Som tidligere påpekt var en stor andel av Rwandas

befolkning enten underernærte eller feilernærte i denne tidsperioden som følge av begrenset tilgang på matressurser. Da feltarbeidet startet i 1988 ble befolkningstettheten i Kanama estimert til å være 1740 innbyggere per km². Fem år senere i 1993 ble tettheten beregnet til 2040 innbyggere per km². I 1988 utgjorde en mellomstor gård et jordareal på 0,356ha, som i 1993 var blitt redusert til 0,288ha. Gårdene ble delt mellom husholdninger, oftest i ti deler, slik at hver husholdning i snitt hadde utilstrekkelige 0,036ha i 1988, og så lite som 0,028ha tilgjengelig jordbruksareal i 1993 (André og Platteu 1998).

Det ble oppdaget hvordan det høye befolkningspresset medførte sosiale konsekvenser i lokalsamfunnet. 226 konflikter i Kanama før folkemordet ble undersøkt. I 40% av tilfellene dreide konfliktene seg om uenigheter om jordbruksareal. Andre konflikter, derunder pengegjeld, tyveri og skading av husdyr, utgjorde et mindretall av konfliktene, men var ofte relatert til jordbruksvirksomhet. Ingen konflikter gikk på gruppestatus eller etnisitet.

Da André og Platteu (1998) returnerte til Kanama høsten 1994 etter folkemordet ble det forsøkt å danne en oversikt over landsbyens demografiske situasjon. Selv om det selvsagt var umulig å danne en fullstendig oversikt, ble det anslått at 5,4% av landsbyens innbyggere var blitt drept mellom april og juli. Dette anslaget ble likevel antatt å være for lavt.

Basert på nye intervjuer ble drapsofrene inndelt i seks ulike kategorier som omfattet 1) relativt velstående jordeiere i aldersgruppen over femti, 2) de som var blitt utsatt for hat og misunnelse grunnet økonomisk suksess, 3) tutsier, 4) personer direkte involvert i jordkonflikter, 5) fattige og underernærte, og 6) ungdom involvert i militær virksomhet (André og Platteu 1998).

Kategorien med flest ofre var gruppen med de aller fattigste (5), nemlig de med liten eller ingen tilgang på jordbruksland. Disse var ofte underernærte, uten inntekt og kapital til å etterspørre matvarer, som enten døde av sult eller fordi de ikke hadde penger til å bestikke drapslagene som utførte massakrene. Flesteparten av ofre i denne kategorien var barn. Den kategorien av ofre som utgjorde høyest prosentandel var gruppen av krangete personer som var involvert i tvister om jord (4). Det anslås at omtrent halvparten av disse ble drept under folkemordet, mens 1/3 er drapsanslaget for kategori nummer 2.

I gruppen av mennesker over femti (1) var flesteparten av ofre velstående menn som eide relativt store landområder med dyrkbar jord. Disse var involvert i familiekrangler, gjerne mellom far og sønner, om hvem som skulle overta gården. Kategorien med unge som lot seg verve til ulike militsgrupper under folkemordet (6), endte ofte opp med å drepe hverandre. Tallene for denne kategorien er unøyaktige og antakelig sterkt underestimerte, ettersom det var problematisk å spørre unge om hvilke militsgrupper de hadde vært medlemmer av. Derfor

ble utspørringen stanset etter å ha kommet frem til kun fem drepte, som antakelig er et alt for lavt anslag. Den ene tutsien André og Platteu (1998) kjente til i Kanama (3) ble også drept, men ikke nødvendigvis fordi hun var tutsi – det kan like godt tenkes fordi hennes husbonde hadde relativ stor jordtilgang (tilhørende kategori 1). Siden Kanamas befolkning på dette tidspunktet mer eller mindre utelukkende bestod av abakiga-hutuer, kan en gruppekonflikt mellom hutuer og tutsier utelukkes som forklaringsfaktor på massakrene. Ei heller kan en nord-sør konflikt mellom hutuer forklare massakrene i Kanama. Basert på disse data ble følgende konkludert:

“The 1994 events provided a unique opportunity to settle forces, or to reshuffle land properties, even among Hutu villagers, a well-known but ugly feature of all civil wars” (André og Platteu 1998, 48).

“It is not rare, even today, to hear Rwandans argue that a war is necessary to wipe out an excess of population and to bring numbers into line with the available land resources” (André og Platteu 1998, 68).

Det første sitatet foreslår at krigens konsekvensløse atmosfære bidro til å skape en ”unik mulighet” for hutubøndene å ekspandere eller tilskaffe jordbruksland, som også virker å være tilfellet i Bugesera – og godt mulig også i resten av Rwanda. Det andre sitatet er det mest urovekkende, men finnes i flere varianter, slik også Dr. Cassing Hammond har uttalt: “Rwandans in general view the genocide as related to overpopulation” (Kinzer 2008, 248). Dette er ikke et inntrykk jeg innehar etter min gjennomreise i Rwanda. De fleste rwandere jeg kom i samtale med virket å avfeie at demografiske faktorer spilte en rolle i forbindelse med folkemordet, men var nøye med å fremheve andre forklaringer som samstemmer med nåværende regimes egne.

Dataene fra André og Platteu (1998) viser at befolkningspress medførte sosiale konsekvenser som fikk utløp i voldelige konflikter. En annen sosial konsekvens som ikke bør undervurderes er hvordan unge hutumenn på 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet gikk en jordløs framtid i møte, der fedrene gav det lille de hadde av land til førstefødte sønn. De yngste sønnene fikk dermed i flere tilfeller ingen tilgang på jord, og ble derfor heller ikke gifte – siden ingen gifter vekk døtre til jordløse menn (siden en jordløs ektemann ikke kan forsørge dattera og deres fremtidige barn). Det er grunn til å tro at den økende andel av jordløse hutuer (som følge av rask befolkningsvekst) skapte en kollektiv frustrasjon hos den unge hutugenerasjonen i Rwanda. Flere av disse jordløse hutuene ble tvunget på vandring

etter ledig jord, og flere trakk mot områder som Bugesera der de senere ble aktive folkemorddeltakere. Skamfølelsen og ydmykelsen ble ikke bare rettet mot kvegholdende tutsier som ble oppfattet for å gjøre beslag på store landområder, men også mot ”rivaliserende” hutuer – selv familier og venner.

De sosiale konsekvensene av den store populasjonsandelen av unge, ugifte hutumenn er også blitt notert av Homer-Dixon og Percival:

“The majority of the population was young, and a strong social norm existed that couples needed access to wealth-for example, a plot of land-before they married. The lack of land, combined with few nonagricultural employment opportunities, created resentment and frustration within the large agricultural segment of Rwandan society. In addition, there were reports of increased rivalry and conflict among neighbors over land” (Homer-Dixon og Percival 1996, 281).

Autoritetsfrykt

Massakrene i det nordvestlige Rwanda stemmer ikke overens med det etablerte inntrykket av folkemordet i Rwanda forstått som et hutustyrt utryddelsesprosjekt av tutsier, siden sørlige hutuer systematisk ble massakrert. Kanama er et enda mer interessant tilfelle siden nordvestlige hutuer der massakrerte hverandre. Er Kanama et unntakstilfelle, eller massakrerte abakiga-hutuer hverandre også i andre landsbyer i denne landsdelen? Dagobert kommer fra en landsby utenfor Kinigi, sammenliknbart med Kanama. Jeg ønsket blant annet å vite om hans syn stemte overens med funnene til André og Platteu (1998). Da det kan oppfattes mistenksomt og kontroversielt, og kanskje også ubehagelig for Dagobert som jeg antar selv er hutu, å spørre om hutuer drepte hutuer, måtte jeg forsøke å formulere spørsmålet på en uskyldig måte, men som likevel fikk frem klarheten i hva jeg spurte om:

I have read that in this region many Hutus killed other Hutus. Is that true? And if so, why did Hutus kill Hutus?

“They were killed because they didn’t kill.”

Those who did not kill were killed themselves?

“Yes.”

Is that the only reason Hutus killed Hutus?

“Yes.”

Dagobert bekrefter at hutuer drepte hutuer, men at dette kun skjedde i de tilfeller det ble nektet deltakelse i massakrer. Dagobert forklarte at dette var unntaksvise tilfeller, og understrekte at nærmest ”alle” deltok i massakrene. På utdypende spørsmål om noen nektet deltakelse svarte informanten følgende:

“Not many. But many had stones or clubs in their hands before Interahamwe or the army militia came, just to show them that they were killing. (...) When Interahamwe or F.A.R. came to the village they could kill people just because they had not machetes, because that showed that they were not killing. To those who had not machetes, Interahamwe handed out machetes and told them to kill Tutsis. If not, they were killed themselves.”

Dagobert virker klar på at hutuer drepte fordi de ikke hadde annet valg. Å nekte deltakelse var den sikre død. Denne kollektive gruppementaliteten er allerede redegjort for, men kan ytterligere understrekes gjennom et utdrag fra en tale av president Sindikubwabo, der landets nye statsoverhode advarte de som ikke ønsket å delta i det kollektive ”arbeidet”:

”(...) those who are waiting for others to work, they should watch us work without being part of our team. If someone feels like saying, ‘I’m not concerned, that does not concern me’, I’m afraid, that person should move away from us” (Othman 2005, 15).

Det kan virke merkelig at det var stor sivil deltakelse i massakrer i en landsdel der det nesten ikke var tutsier å drepe. En mulig forklaring kan være at hutuer drepte hverandre i større grad enn oftest antatt, og da særlig at sørlige hutuer som befant seg i nord måtte bøte med livet under folkemordet. Men flere hutuer fra nord, først og fremst Interahamwe-medlemmer, reiste rundt i hele Rwanda for å drepe. Det kom tomme lastebiler kjørende fra Kigali for å hente ”arbeidskraft” i Gisenyi og Ruhengeri (Prunier 1999, Melvern 2009). Bernard forklarer: “Hutus from north were travelling around to kill Tutsis in Gitarama, Butare and Kigali. When they hadn’t enough people, they called people from the north to help.” Det klareste eksempelet på denne aktiviteten er antakelig Butare der flere tusen tilsendte Interahamwe-medlemmer fra Kigali, Gisenyi og Ruhengeri deltok i noen av folkemordets største enkeltmassakrer.

Jeg spurte Dagobert videre om noen hutubønder drepte fordi de var misunnelige på andre hutuer med bedre jordtilgang, eller at noen utnyttet den kaotiske situasjonen etter 6. april for å tilrane seg jordbruksland og eiendeler: ”No, no, no. It was the propaganda that the government told them. It was because they were forced to.” Propaganda og autoritetsfrykt er sannsynlige motivasjonsfaktorer, men da jeg spurte om hva essensen i propagandaen var fikk

jeg et hint om en oppfatning hutuene hadde om at tutsiene okkuperte *deres* land med kvegholdet: “(...) They said that the Tutsi were taking the land from the Hutu with their cattle: they were using the land of the Hutu with their cattle.”

But why didn't they just kill the cows then?

“They killed them too.”

Også Alphonse kan brukes som informant for å forstå de kompliserte hendelsene i det nordlige Rwanda under folkemordet. Dette fordi at selv om Alphonse er født og oppvokst i Kigali, var hans far fra nordvest, i likhet med elitegruppen som utgjorde Habyarimanas regjering. Da jeg presenterte forskningsarbeidet til André og Platteu (1998) – hvis dataanalyse viser at nordvestlige hutuer massakrerte hverandre i Kanama, svarte Alphonse: ”Sannsynligheten er størst at RPF drepte de folka.” Synene til André og Platteu, Dagobert og Alphonse er svært ulike. Dagobert vektlegger autoritetsfrykt, André og Platteu befolkningspress og den drapslegitimerende situasjonen som var oppstått, mens Alphonse antar RPF-soldater er ansvarlig for massakrerte hutusivile i nord. Alle disse oppfatningene er antakelig gyldige forklaringer på massedrap av mennesker i det nordlige Rwanda under folkemordet, slik Bernard oppsummerer om de kaotiske tilstandene i nord der hutusivile deltok i folkemordet parallelt som RPF massakrerte: “North of Rwanda was crazy. Because everybody in Gisenyi and Ruhengeri were participating in the genocide, RPF were killing almost each person they met when they took that area.”

Befolkningspress som forklaring på massakrer av twaer

Mekanismene bak massakrene i Rwanda er sammensatte. For å komplisere ytterligere, ble over 1/3 av twa-pygmeene, som for det meste lever i det nordlige Rwanda, drept under folkemordet (Gearon 2002). Hvorfor ble så mange av disse undertallige skogpygmeene massakrerte, dersom folkemordets intensjon var å utrydde tutsigruppen? På spørsmål om hvorfor twaer ble drept, forklarer Dagobert at disse ble drept av samme grunn som hutuer ble drept, nekting av deltakelse, men påpeker også at twaene påminnet hutuene om det gamle tutsimonarkiet:

“Again, because they did not kill! Anyone who did not kill had to be killed. Also, many of the Twa used to be in the court of the Tutsi king. So many Hutu thought of Twa as Tutsi.”

Dagoberts påstander bekreftes av Gearon som hevder Twa-pygmeene ble beskyldt for å være sympatisører med RPF og generelt "friends of the Tutsi", og at flere dermed sparte sine liv gjennom deltakelse i massakrer av tutsier: "Tragically (...). As a particularly vulnerable group, they could be forced to kill or commit atrocities out of fear of their lives" (Gearon 2002, 324). Et estimert antall på ti tusen folkemorddeltakere av twagruppen flyktet til Zaïre etter folkemordet, der de ble en diskriminert og voldsutsatt gruppe i flyktningleirene preget av grusomme tilstander.

Både Gearon (2002) og Minahan (2002) påstår at nordlige hutubønder etter uavhengigheten systematisk drev avskoging for å rydde plass til jordbruksland med den konsekvens at flere av Rwandas urinnvånere ble tvunget til å oppgi sin opprinnelige levemåte som sankere- og jegere. Tusenvis av twaer er fordrevet fra skogryddete landområder de tidligere har bebodd i århundrer, og inn til byene der flere har endt opp som fattigslie tiggere. I den kritiske tidsperioden fra midten av 1980-tallet ble twaer systematisk drept av hutubønder i nord i disse avskogingsprosessene. Befolkningspress blir dermed fremholdt som en av flere forklaringer på drap av twaer før folkemordet. Lee (2007) skriver at sankere- og jegere i flere afrikanske samfunn tradisjonelt har blitt stigmatisert av både bønder og pastoralister, og få andre steder har dette vært mer fremtredende enn i Rwanda. Lee påstår bønders foraktende holdninger overfor sankere- og jegere blant annet kommer av sistnevntes harmoniske forhold til naturen, i strak motsetning til bønders strevende åkerbruk.

Dermed kan det virke som om Rwandas hutubønder har hatt en kollektiv misunnelse og bitterhet overfor både tutsigruppen, oppfattet som mer velstående og suksessfulle, men også overfor twagruppen som tilsynelatende lever enklere, mindre bekymringsverdige liv. Forståelsen av hutugruppens kollektive ydmykelse, misunnelse og bitterhet, har også rotfeste i selvoppfatningen at hutuers hverdagsliv, i motsetning til de andre gruppene, var en slitsom kamp for overlevelse.

Men sannheten er at både tutsier, og særlig twaene, levde vel så tøffe liv. Twaenes livssituasjon var også før folkemordet preget av en forferdelig virkelighet. Twaene er en marginalisert gruppe i Rwanda historie, herset med og nedpresset av både hutuer og tutsier, men også akademikere har ignorert denne neglisjerte folkegruppen i debatten om folkemordet i Rwanda. Av Minahan blir Twa-gruppen hevdet å være "among the poorest people in the world, without rights and wealth, perhaps the world's most neglected group" (Minahan 2002, 1945).

Forestillingen om tutsier som velstående og rike har historiske røtter tilbake til det førkoloniale Rwanda der tutsiene hadde bedre sosiale, politiske og økonomiske posisjoner og privilegier. Denne forestillingen gjennom fremstillingen av tutsiene som en pengegrisk og

utspekulert overklasse var en gjeldende oppfatning også etter kolonitiden. Det var grupper av velstående forretningsdrivende tutsier før folkemordet, alle bosatte i Kigali, og som, så lenge de ikke innblandet seg i politiske forhold, ble beskyttet av Habyarimanas regime siden de stimulerte landets økonomi (Prunier 1999). Men disse utgjorde et mindretall av Rwandas tutsipopulasjon, og selv om flere tutsier riktig nok eide kveg, levde flertallet av tutsiene i samme fattigdomssituasjon som hutubøndene. Den stereotypiske myten om tutsier som en velstående, pengerik elite var i den uavhengige tidsalder intet annet enn en illusjon utnyttet av makthaverne til å skape myter anvendt i politiske prosesser, ideologier og propaganda.

Oppsummering

I det nordlige Rwanda var en omfattende sivil folkemorddeltakelse i en del av landet der det nesten ikke levde tutsier. Sørlige hutuer i nord var en utpekt offergruppe, særlig ved veisperringene i Gisenyi og Ruhengeri ble flere massakrerte. Årsakene til dette er i første rekke politiske og historiske. Mer komplisert er tilfeller der nordvestlige hutuer drepte hverandre, som poengtert gjennom enkelttilfellet Kanama. Befolkningspress er en gyldig forklaring på massakrene i Kanama, mens Dagobert fremholder autoritetsfrykt som fremste årsak for deltakelse i Kinigi. Flere nordvestlige hutuer deltok i massakrer over hele Rwanda, og som vi har sett var tilfellet i både Kigali og Bugesera, var kanskje flere av de fremste deltakerne internfordrevne personer fra nord som enten flyktet fra krig eller ble tvunget på søk etter jord. RPF er også skyldige i flere massakrer av hutusivile i nord, uten at presise drapstall kan estimeres. Flere individer av minoritetsgruppen Twa ble massakrert av nordvestlige hutuer, mens flere andre twaer deltok i massakrer av tutsigruppen.

Analysesammendrag

En kort analyse av primærkildene

Innsamlet data gjenstand for analysering vil her i første rekke ta utgangspunkt i intervjuene med informantene. Deres karakteristikk, omstendigheter rundt intervjuene, og hva som kan ha påvirket informantenes ytringer er redegjort for i metodekapittelet.

Claude var opptatt av å understreke Frankrikes aktive rolle, og hvor godt planlagt folkemordet var i et samarbeid mellom hutuekstremister og franskmenn. Claude fremholdt propagandaens påvirkning på en befolkning karakterisert av analfabetisme og manglende utdanning som hovedforklaring på sivil folkemorddeltakelse i Bugesera. Denne propagandaen var blitt innprentet via skoleverket i en årrekke før folkemordet: *“at school they told us that Tutsis used to rule over Hutus, that Tutsis used to kill Hutus.”* Denne bakgrunnen gjorde hutuene predisponert og indoktrinert til å tro alt myndighetene fortalte var sant: *“They listened to the radio and believed everything.”* Myndighetene hadde en udiskutabel moralsk legitimitet som gjorde at deres befalinger ble oppfattet som det eneste moralsk riktige å gjøre, selv om det betydde å drepe selv barn og familiemedlemmer: *“When they told all Tutsis must be killed, they believed that was the right thing to do. If the radio told them: ‘go kill’, even children or family, they did it.”*

Dagoberts uttalelser var noe vanskeligere å tolke. I motsetning til Claude virket ikke Dagobert interessert i å snakke om folkemordets bakgrunnsforklaringer. Dagobert var mest opptatt av å forklare at man som hutu ikke hadde annet valg enn å drepe. Om dette muligens er fordi han ønsker å rettferdiggjøre egen deltakelse ønsker jeg ikke å spekulere i, men det var tydelig å spore en viss bitterhet. Jeg tolker Dagoberts hovedpoeng å være at hutuer drepte fordi, som han selv sier: *“It was because they were forced to.”* Frykten for represalier, som å bli drept, gjennom å nekte deltakelse underbygges videre av utsagnet: *“Anyone who did not kill had to be killed.”* Det siste var også tilfelle med twaene, som ble stilt over samme dilemma. Dagobert var tydelig på at befolkningspress ikke var en medvirkende årsak, og understrekte heller myndighetenes tvang som en monumental faktor: *“No, no, no. It was the propaganda that the government told them. It was because they were forced to.”*

Men i beskrivelsene av propagandaens budskap dannes likevel et bilde av en sosial misnøye med bakgrunn i befolkningspress: *“They said that the Tutsi were taking the land from the Hutu with their cattle: they were using the land of the Hutu with their cattle.”*

Alphonse er den eneste av informantene som i klartekst hevder at ”kamp om jord” var en av årsakene til sivil folkemorddeltakelse. (Det må huskes at dette bare er få individers synspunkter, slik at generaliserende slutninger ikke kan dras.)

Alphonse og Bernard har forsterket oppfatningen av Kigali som et uoversiktlig urbant område bestående av en rekke bydeler og lokalsamfunn som skiller seg vesentlig fra hverandre, slik det virker at folkemorddeltakelsen har variert i ulike bydeler. Alphonse presiserte tydelig at ingen sivile i hans nabolag drepte, og at det utenom slumområdene finnes få eksempler på sivil folkemorddeltakelse i Kigali. Både Alphonse og Bernard understreker det jeg har valgt å kalle for voldens todelte form, hvis massakrer både var svært systematiske, utført av hæren og andre væpnede grupper, mens andre var mer kaotiske, utført av unge, fattige og udisiplinerte hutumenn som utnyttet de anarkistiske tilstandene for å rane, plyndre, voldta og drepe. Et sentralt spørsmål som har preget debatten er hvorvidt alle massakrer i Rwanda var sentralstyrt fra Kigali. Voldens komplekse natur i Kigali gjør folkemordet vanskeligere å begripe, særlig hvis en tar i betraktning at flere av organisatorene var tutsier med politisk og økonomisk makt, som da gir et hint om at den dualistiske motsetningsdiskursen *hutu vs. tutsi* ikke nødvendigvis var av så stor betydning som ofte blir fremhevet. Mer om det senere.

I den grad befolkningspress har spilt en rolle i Kigali, må det være internfordrevne personer som flyktet fra krig og befolkningspress i nordvest, og som, ifølge Alphonse, var svært delaktige i folkemordet. Dette mønsteret er avdekket og bekreftet i tilfellet Bugesera, slik at Homer-Dixons påstand at befolkningspress i rurale områder kan fremtvinge utvandring til urbane områder med økte sosiale spenninger som konsekvens, blir bekreftet. Om det mangler studier som kan forklare internfordrevne rwanderes roller i Kigali, er det vidt dokumentert at burundiske hutuflyktninger var sterkt delaktige i massakrer. Yanagizawas hypotese om sammenhengen mellom befolkningspress, krig, migrasjon og sivil folkemorddeltakelse i Rwanda er dermed ikke blitt svekket.

Interahamwe var ikke organisert på samme vis i rurale områder som i hovedstaden, men kom tilreisende fra Kigali og andre byer for å instruere og organisere massakrene, samt bidra til mekling om fordeling av massakrerte tutsiers eiendommer mellom folkemorddeltakerne. Massakrerer av naboer var trolig i større grad en realitet på landsbygda enn i Kigali. Det var også, antakelig, et høyere aldersgjennomsnitt på deltakerne i Bugesera da nær alle her gamle nok til å bruke en machete deltok. Den eldste av Hatzfelds informanter var 49 år under folkemordet, men det berettes om menn i 70-80-årsalderen som deltok. Andelen sivile av populasjonen som deltok i Bugesera, og andre rurale områder, må

derfor ha vært høyere enn i Kigali. I rurale områder, men også til en viss grad i byene, deltok kvinner og barn i plyndringene av de døde som foregikk i en samkjørt prosess med massakrene. At flere utnyttet situasjonen til å berike seg av andres eiendom virker å være et gjennomgående fellestrekk i både Kigali, Bugesera og Nordvest, og sannsynlig i også i resten av Rwanda. I noen tilfeller kan drap ha vært en metode for å få tilgang til andres eiendom.

I nordvest, der det knapt levde tutsier før folkemordet, var hutuer den største offergruppen. Et ukjent antall hutusivile ble massakrerte av tutsigeriljaen RPF før og under folkemordet. Disse massakrene er ikke del av et intendert folkemord, men kan ha skapt sterke emosjoner av frykt, aggresjon, hat og hevngjerrighet som kan ha motivert siviles folkemorddeltakelse. Et stort, men igjen uvisst, antall hutusivile ble drept i massakrer utført av andre hutusivile. Flere av disse ofrene var hutuer fra andre provinser, som Gitarama eller det sørlige Rwanda, hvis motivene i stor grad var historiske og politiske, forsterket av den nordvestlige hutuideologien. Massakrene av sørlige hutuer var mest utbredt ved veisperringene i Gisenyi og Ruhengeri. Mer komplisert er eksemplene av nordvestlige hutuer som massakrerte hverandre i landsbyene, med henvisning til André og Platteu (1998) som konkluderer at befolkningspress er en viktig årsaksforklaring på sivil deltakelse i massakrene i Kanama.

Befolkningspress og borgerkrig

Borgerkrigen i forkant av folkemordet er viktig for å forstå massemobiliseringen av sivile til deltakelse i massakrer. Som tidligere nevnt, er krig en nødvendig forutsetning for folkemord. Krig bryter ned og ødelegger et samfunns lover og regler; det skaper en konsekvensløs atmosfære og unntakstilstand hvor anarki og kaos råder; politikere og krigsherrer utnytter krigens redsler for effektiv skapelse av fiendebilder av den andre, og propagandaen får større innflytelse på en skrekkslagen befolkning; i krigssituasjoner har folk lettere for å akseptere grove virkemidler for å oppnå, eller forsvare, visse mål; krig medbringer uhyrlige redsler hvor de samme politikere og krigsherrer får sårbare sivile til å betrakte folkemord som et nødvendig selvforsvar for å verne om egen eksistens; krig bidrar også til at folkemord kan planlegges i skjul, og at fienden kan beskyldes for massakrer.

Befolkningspress kan ha bidratt til å skape sosiale konsekvenser som medførte økte spenninger mellom gruppene, men også *forestillinger* om økt befolkningspress gjennom eksiltutsienes retur kan ha vært en motivasjon. Borgerkrigen skapte en rasjonell frykt at i underkant av én million eksiltutsier ville returnere med kveg, hvis oppfatning var at det ikke var tilstrekkelig landareal i Rwanda til imøtekommelse av en plutselig, drastisk økende

jordetterspørsel. Eksiltutsienes borgerkrigsmotiver kan også sees i sammenheng med befolkningspress i Ankole-regionen der de levde som jordløse flyktinger med dårlige fremtidsutsikter, slik deres situasjon er sammenliknbar med Rwandas jordløse hutuer fra nordvest som trakk sørover for å oppdrive ledig jord. Befolkningspress var én medvirkende årsak til borgerkrigen (Mushemeza 2007).

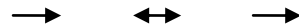
Forløpet til folkemordet i Rwanda og de tre ”klassiske” folkemordene Namibia, Armenia og Holocaust, er fundamentalt ulike på ett viktig punkt: I Rwanda utgjorde offergruppen en reell trussel. Borgerkrigen ble startet av en tutsigerilja. Tutsifrykten var rasjonell sett fra sittende makteliter i forsvarsposisjon, men også fra hutubøndenes synsvinkel. Et seiersutfall for RPF i borgerkrigen ville medføre en migrasjonsstrøm av tutsier med kvegflokker inn i et land allerede preget av høyt befolkningspress. I forståelsen av at frykten for et nytt tutsivelde ville medføre økt befolkningspress, kan massakrer av tutsigruppen fra hutubøndenes perspektiv forstås som et aggressivt selvforsvar. Frykten for eksiltutsienes tilbakevending gjorde det lettere å mobilisere til sivil folkemorddeltakelse.

Kompliserte drapsmønstre

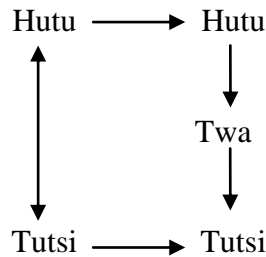
Tilfellet Rwanda minner ikke på alle punkter om tradisjonelle folkemordtilfeller. I de fleste folkemord er det klart definert hvem som er overgripere med rett til å utrydde definerte offergrupper. I tilfellene Namibia, Armenia og Holocaust var overgriperne og ofrene tydelig definerte grupper, mens i Rwanda var dette skillet langt mer kaotisk.²³ I Rwanda var flere av planleggerne, organisatorene og profitørene, deriblant to av folkemordets største forbrytere, Robert Kajuga og Froudald Karamira, tilhørende den utpekte offergruppen som skulle utryddes. Volden og drapene var ikke utelukkende ensrettet med hutuer som overgripere versus tutsier som ofre. Selv om det utvilsomt er flest eksempler på hutuer som massakrerte tutsier, finnes også eksempler på det motsatte, men det var også vold og drap internt mellom medlemmer innad i gruppene. I noen provinser, som i Nordvest, var hutuene den største offergruppen. Her spilte historiske og politiske faktorer en viktig rolle i forklaringen på hvorfor nordlige hutuer systematisk drepte sørlige hutuer. I tilfellet Rwanda er politisk og økonomisk opportuniste en foreslått forklaring med større relevans enn et ”etnisk” gruppehat mellom hutuer og tutsier. Under vises en drapsmodell som illustrerer at i Rwanda 1994 var en situasjon der ”alle” kunne drepe ”alle”:

²³ En forsker kritisk til denne oppfatningen av Holocaust er Gross (2001).

Hutu vs. Hutu vs. Tutsi vs. Tutsi.

Og for å komplisere ytterligere kan en drapsmodell lages som også inkluderer twagruppen, og selv om disse utgjør en liten gruppe er det bemerkelsesverdig at 1/3 av twaene ble massakrerte, mens en annen, betydelig stor andel av gruppen deltok i massakrer av tutsier:

Etnisitet, som diskursen *hutu vs. tutsi*, spilte etter egen vurdering en mindre rolle. Selv om massakrene i flertall var hutuer i overgripsrollen mot tutsier som ofre, var drapene i flere tilfeller kun en metode for å oppnå visse andre mål. De massakrene sentralstyrt og organisert i sin helhet fra oven, var massakrer utført av væpnede grupper som i hovedsak rammet utvalgte ofre av politiske årsaker, ikke "etniske", slik for eksempel Alphonse virket klar på at ofrene i hans nabolag var politisk opposisjonelle og/eller RPF-sympatisører tilhørende begge grupper.

Men i den grad det er mulig å avdekke drapsmønstre hjelper det ikke i tilfellet Rwanda å tenke nasjonalt, mens komparative geografiske studier, som forsøkt gjort i denne oppgaven, bidrar til å gi en økt dybdeforståelse av voldens komplekse virkelighet. Deltakere og ofre i ulike provinser har ulike karakteristikk, og selv om det finnes generelle forklaringer på sivil folkemorddeltakelse, har deltakerne hatt ulike motivasjoner i ulike sammenhenger. Basert på de tre fokusområdene er følgende forenklede oversikt utarbeidet:

KIGALI	Overgripere	Ofre	Kjennetegn
	Hæren, presidentgarden og borgerverngrupper (hutusivile).	Politisk opposisjonelle, intellektuelle, moderate hutuer og tutsier.	Systematiske massakrer organisert fra statsnivå som rammer begge grupper, i første rekke politisk motiverte drap.
	Borgerverngrupper (hutusivile)	Tutsier og moderate hutuer.	Omfattende, men mer kaotiske massakrer på stor skala.
	Sivile hutuer ikke medlemmer av borgerverngrupper.	Hutuer og tutsier.	Plyndring i velstående nabolag motivert av fattigdom, misunnelse, opportunisme og grådighet.
	Burundiske hutuflyktinger.	Tutsier.	Deltakere på flukt fra krig og folkemord i nabolandet, motivert av hevngjerrighet, hat og frykt.
	Internfordrevne personer fra nord.	Tutsier.	Deltakere på flukt fra krig, befolkningspress og økonomisk kollaps, motivert av hevngjerrighet, hat, frykt og sosial misnøye.

BUGESERA	Overgripere	Ofre	Kjennetegn
	Hæren og borgerverngrupper.	Tutsier.	Systematiske massakrer av distriktets tutsier, ofte medvirkende der tutsier maktet å gjøre motstand mot sivile drapslag.
	Hutubønder.	Tutsier.	Omfattende massakrer av tutsier i hutubøndernes lokalsamfunn.
	Internfordrevne hutubønder.	Tutsier.	Deltakere på flukt fra krig, befolkningspress og økonomisk kollaps, motivert av hevngjerrighet, hat, frykt og sosial misnøye.

NORDVEST	Overgripere	Ofre	Kjennetegn
	Nordlige hutuer (abakiga)	Sørlige hutuer.	Systematiske massakrer av sørlige hutuer motivert av politiske og historiske årsaker.
	”	Abakiga.	Nordlige hutuer som massakrer hverandre, motivert av sosial misnøye, befolkningspress, straff/represalier, tvang og frykt.
	”	Tutsier.	Systematiske massakrer av tutsigruppen
	”	Twa.	Massakrer av twaer beskyldt for å være RPF-sympatisører. Også befolkningspress kan forklare noen av drapene.
	Twa	Tutsier.	Twaer tvunget til å drepe tutsier av abakigaer.
	RPF	Hutusivile (abakiga).	Systematiske massakrer utført av en væpnet gruppe mot sivile.

Jordbrukets betydning

Kiernans (2007) teorier om jordbrukets betydning i folkemordideologier er fremtredende i Rwanda, hvis ideologier var preget av forestillinger om hutubondens historiske og territoriale opphavsrett til Rwandas jord og land. I propagandaen ble tutsier karakterisert som skadedyr utgjørende en trussel mot hutuenes åkerbruk. Særlig i rurale strøk fantes en klar sammenheng mellom organiseringen og utføringen av tradisjonelt jordbruk og massakrer av tutsier. Denne jordbruksdimensjonen kan ha gjort det enklere for organisatorene å mobilisere hutubønder til aktiv deltakelse i folkemord, samtidig som det bidro til å skape en vanliggjøring av drapsrutinene.

Angående kollektivism

Vetlesen (2005) fremholder folkemord som et kollektivt fenomen, en dualistisk gruppetenking som også anerkjennes av Glover (2007). I Rwanda er det utvilsomt en sterk kulturhistorisk tradisjon for kollektivism på alle samfunnsplan, også anvendt i folkemordets organisering og fysiske utføring på det vis at flere av massakrene ble gjennomført i samsvarende likhet med tradisjonelle former for kollektivarbeid. Ideologiene og propagandanen omfattet også en sterk kollektiv identitetsfølelse, slik Claude forklarte hvordan ideologiene forsøkte å forene alle hutuer som én felles gruppe. Men, som nevnt, blir det unøyaktig å betrakte folkemordet kun som en motsetningsdiskurs mellom hutuer og tutsier. Claude, som kommer sørfra, gjenspeiler en tankegang som samsvarer med Kayibandas hutunasjonalisme, der alle hutuer uavhengig av geografisk tilhørighet skulle forenes under samme hutuidentitet med tutsier som felles fiendegruppe. Men etterfølgeren Habyarimana, og ”folkemordregimet” som overtok etter hans død, var for det meste hutuer av nordvestlig opphav som skapte ideologier tuftet på en etnosentrisk selvbetraktning som portretterte sørlige hutuer som underlegne. Derfor var det både en kollektivism der alle hutuer var forente i utryddelsen av tutsigruppen, men parallelt forelå også en kollektiv tankegang at alle abakigaer var samlet mot øvrige hutuer, tutsier og twaer.

Bauman og tilfellet Rwanda

ID-kortene og listene drapslagene opererte etter i byene blir fremholdt som eksempler på det moderne byråkrati. Men selv om ID-kortene og listene gjorde det lettere å identifisere medlemmer av offergruppene, skapte disse byråkratiske verktøy ikke fysisk avstand mellom overgripere og ofre. Dessuten var kun et fåtall av ofrene oppført på slike lister, som i stor grad

var begrensede til kun å omfatte politisk opposisjonelle, velstående og andre prominente individer, vel og merke av begge grupper.

Selv om overgriperne kan ha skapt en psykologisk avstand til ofrene på det vis at drapene simulerte tradisjonell skogrydding eller slakting av dyr, som også medvirket til de standardiserte rutinene omkransende massakrene, var det i de fleste tilfeller ingen vegrende frykt eller hindrende ubehageligheter for drapenes nærhet. I Rwanda var nærhetsdrap normen, og avstand til ofrene var ikke nødvendig i gjerningsøyeblikket. I Bugesera forklarte flere av morderne at de tenkte mer på hva de drepte ville gi i gevinst av eiendom, penger og eiendeler, enn stressende drapskvaler og moralske refleksjoner. Flere gav også uttrykk for at diskusjonene om oppdeling av konfiskert eiendom vekket sterkere emosjoner enn hva de følte under massakrene. Baumans teorier avskrives som relevante for tilfellet Rwanda, selv om utgangspunktet for teoriene, Milgrams eksperimenter, kan brukes til å forklare hvor lett ordre fra autoriteter om å drepe andre velvillig ble akseptert.

Betydningen av absolutisme

Erfaringene fra Rwanda viser at det kreves en unntakstilstand som muliggjør mobilisering av en stor befolkningsandel til deltakelse i massakrer på stor skala. Spørsmålet som stilles er egentlig hva som skal til for at vanlige mennesker ”plutselig” blir masse-mordere. Krigssituasjonen i forkant av folkemordet bidro til at regler, normer og folks psykologiske motstandsmekanismer gradvis ble erodert – en uunngåelig konsekvens av krig. Bernard forklarte tydelig hvordan Interhamwe i Kigali truet, hånet og hetset tutsier i tiden før 6. april, men at de først begynte å drepe etter presidentens død – som om de ventet på en unntakstilstand som kunne legitimere massedrap på stor skala.

Vetlesen (2005) viser til Wolfgang Sofskys betraktninger av nazistenes konsentrasjonsleirer som arenaer der aktørene ble gitt absolutt maktfrihet i utøvingen av vold mot absolutte forsvarsløse ofre. En slik absolutt maktfrihet over andre mennesker, som også innebærer absolutt konsekvensløshet, kan forklare voldens hinsides ekstremisme slik det tidlig i oppgaven ble gitt eksempler på den tilsynelatende fullstendig meningsløse og grenseløse vold – som at flere av ofrene i Rwanda ble partert etter døden hvis organer og kroppsdeler ble spiddet på staker.

Angående de bestialske dimensjoner som kan oppstå gitt en verden av absolutisme, er Kamerat Duch fra Røde Khmer et mønstereksempel. I rollen som fengselsdirektør i Tuol Sleng, hadde Duch absolutt maktfrihet til å utøve vold, tortur og drap, både mot innsatte fanger, så vel som underordnede ansatte. Kun ti av totalt fjorten tusen innsatte overlevde

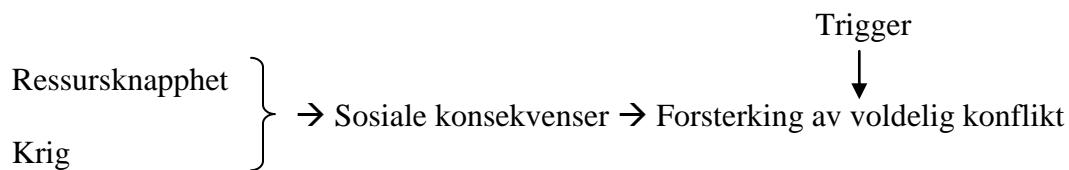
torturfengselet (Jones 2006). Men det er ikke riktig å karakterisere Duch som et monster. En av de viktigste lærdommene av tilfellet Duch og Tuol Sleng er at i en situasjon gitt absolutt maktfrihet og konsekvensløshet kan et menneskes latente sadistiske impulser lettere trigges. Glover skriver at: “Deep in human psychology, there are urges to humiliate, torment, wound and kill people” (Glover 2008, 31). Et samfunn med lover, regler og normer legger lokk på denne trangen, men etter 6. april 1994 ble Rwanda en slik arena for absolutisme. Rwanderne var en særlig sårbar befolkning, hvis nasjon var preget av en voldelig historie, autoritær kultur, utbredt massefattigdom og analfabetisme, høyt befolkningspress, økonomisk kollaps, politisk ustabilitet, all sosial misnøye og frustrasjon ytterligere forsterket av krigens redsler og propagandaens hatbringende frykt. Rwanderne som folk hadde dårlig utviklede forsvarsmekanismer mot denne plutselige introdusering av en absolutt konsekvensløs atmosfære, men som velvillig ble akseptert nærmest uten motstand.

I faglitteraturen vektlegges ofte autoritetslydighet som begrunnelse for den underdanige og motstandsløse holdningen. Men her glemmes en viktig faktor. Flere av folkemorddeltakerne i Rwanda ble velvillige deltakere også av egeninteresse. Det var i mordernes egen interesse å delta i massakrene da det var belønning for deltakelse. I denne sammenheng spiller befolkningspress en fundamental rolle, for sett fra dette perspektivet var befolkningspress en fremste kilde til sosial misnøye som sivile i situasjonen etter 6. april kunne utnytte hvis situasjonen muliggjorde og oppildnet til deltakelse i massakrerer der aktørene ble motivert av muligheten til å få jord, husdyr og materielle eiendeler.

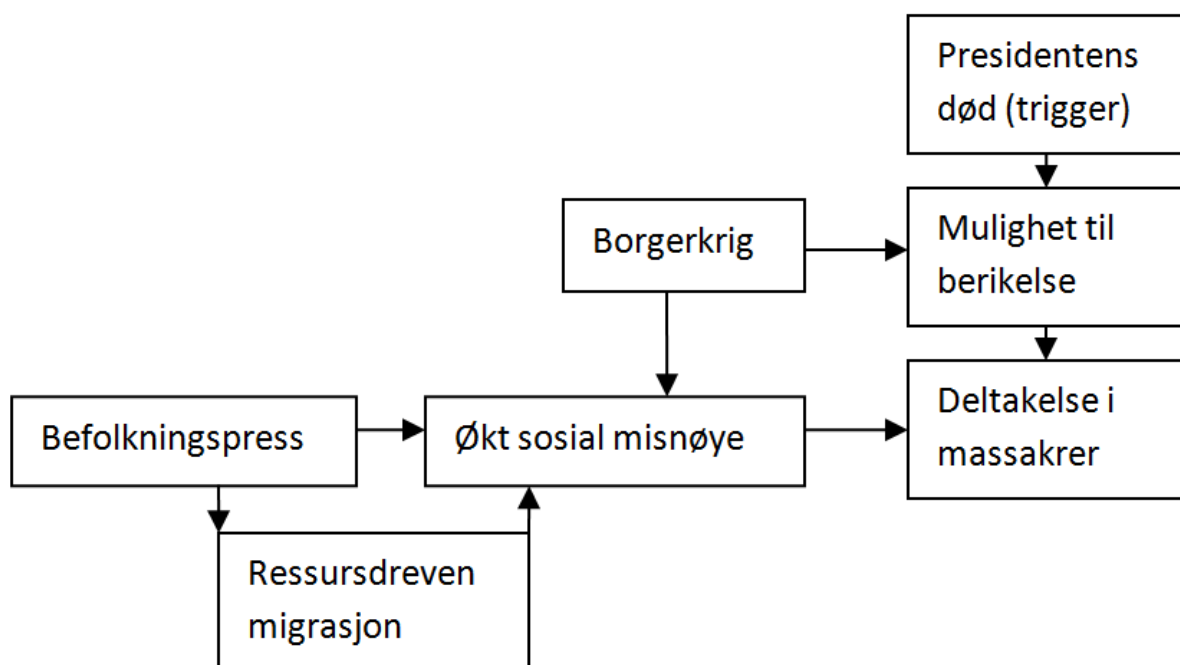
Ny årsaksmodell

Basert på oppgavens empiri og analyse kan Homer-Dixons årsaksforbindelse (*ressursknapphet → sosiale konsekvenser → voldelig konflikt*) i tilfellet Rwanda betegnes som ufullstendig. For det første må det anerkjennes at det forelå en voldelig konflikt i forkant av selve folkemordet, slik at Gleditschs årsaksforbindelse, som inkluderer en konfliktstimulerende krigsfaktor, er mer relevant. Befolkningspress, eller ressursknapphet, er ikke i dette tilfellet selve årsaken til voldsutbruddet, men heller en forsterkende forklaringsfaktor på folkemordets tragiske omfang. For det andre er den siste forbindelsen i Homer-Dixons årsaksforbindelse ufullstendig fordi erfaringene fra Rwanda viser at sosiale konsekvenser får utløp i massevold gjennom samfunnsmessige triggere som skaper en nødvendig situasjon av konsekvensløshet. Oppsummerende kreves en forløpende krigssituasjon som eroderer et samfunns normer og regler, og gjør befolkningen mer sårbar

for propaganda, samt en utløsende hendelse som skaper en krisesituasjon av unntakstilstand. En bedre årsaksforbindelse vil derfor seende slik ut:

Med utgangspunkt i denne årsaksforbindelsen, som er en kombinasjon av Homer-Dixons og Gleditschs årsaksforbindelser, samt en inkludering av Yanagizawas hypotese om ressursdrevet migrasjon og voldelig konflikt, kan i tilfellet Rwanda følgende årsaksmodell dannes:

Modell 4: Årsaksmodell som viser befolkningspress som del av forklaringen på sivil folkemorddeltakelse. Befolkningspress bidrar til økt sosial misnøye, som får utløp i voldelig konflikt i den ”konsekvensløse” unntakstilstanden etter presidentens død som gir sivile aktører mulighet til berikelse gjennom deltakelse i massakrer.

Oppsummering

Analysen viser at det kreves en forutgående krig og deretter en utløsende enkelthendelse som skaper en voldslegitimerende unntakstilstand, nødvendig for å mobilisere en stor befolkningsandel til aktiv deltakelse i folkemord. Det er utviklet en årsaksmodell som viser at befolkningspress kan medvirke til å forsterke en allerede eksisterende sosial misnøye, og at

denne misnøyen avledet fra befolkningspress kan få utløp i vold, drap og massakrer når samfunnssituasjonen tillatter det.

Konklusjon

Analysen viser at krigssituasjonen i forkant av folkemordet var nødvendig for mobiliseringen av sivile til folkemorddeltakelse. Det krevdes også en unntakstilstand som kunne legitimere organisering og utføring av folkemord, i dette tilfellet presidentens død som skapte forsterkede følelser av hat, frykt og kaos. Befolkningspress bidro til økt sosial misnøye, som i krisesituasjonen etter presidentens død kunne utnyttes av sivile til å skaffe jord og materielle eiendeler gjennom deltakelse i massakrer. Slik var befolkningspress i første rekke en motiverende faktor som forsterket folkemordets omfang.

I sammenlikningen av de tre utvalgte geografiske områdene, er det avdekket enkelte ulike årsaker på sivils deltakelse i massakrer. Til tross for landets beskjedne geografiske størrelse, er det bemerkelsesverdige sammensatte forskjeller mellom ulike landsdeler, både demografisk, politisk og kulturelt. Sivile aktører har hatt ulike motiver for deltakelse i ulike deler av Rwanda. Etter denne oppgavens empiri og analyser, foreligger en oppfatning at befolkningspress som medvirkende forklaring er særlig fremtredende i Bugesera, til en viss grad i Nordvest, men mindre sannsynlig i Kigali. En nevneverdig ulikhet er de klare forskjeller i hvem som var overgripere og ofre i de ulike områdene, slik, for eksempel, flesteparten av ofrene i Nordvest var hutuer, og ikke tutsier som utgjorde flertallet av ofrene i Kigali og Bugesera. Slike geografiske forskjeller betyr at man ikke utelukkende kan betrakte folkemordet som en hutustyrt utryddelse av tutsier. Dette underbygges også av at noen av folkemordets største forbrytere tilhørte den utpekte offergruppen som skulle utryddes. De kompliserte drapsmønstrene, hvis hutuer og tutsier massakrerte hverandre på tvers av og innad i gruppene, skiller Rwanda fra entydige folkemordtilfeller som Namibia, Armenia og Holocaust, hvis overgriper- og offergruppene roller i sistnevnte tilfeller var klarere definert.

Jeg etterlyser en fornying av folkemordkonvensjonen som også inkluderer politiske og sosiale grupper, fordi, som vi har sett i Rwanda, var folkemordplanleggerne i første rekke motivert av å omverne eller oppnå politiske og økonomiske privilegier. Også folkemorddeltakerne var i stor grad motivert av sosial og økonomisk opportuniste. Systematiske massakrer av twaene er i så måte et klarere folkemordtilfelle, da dette var massakrer av en nasjonal og etnisk minoritetsgruppe – uten at ICTR har behandlet massakrer av twaene som folkemord.

Av teorilitteraturen som omfatter knapphet og konflikt samsvarer tilfellet Rwanda i hovedtrekk med Urdal, Gleditsch og Theisen, som samlet vektlegger betydningen av politisk

stabilitet og styreform, fattigdom, og krig. Tilfellet Rwanda viser at bakgrunnen for sivil folkemorddeltakelse krever et samvirke av svært komplekse sosiale og politiske kontekstuelle faktorer, slik flere har kritisert knapphetsskolen for å ignorere. Homer-Dixons hypotese betegnes derfor som utilstrekkelig til å forklare et fenomen som folkemordet i Rwanda.

Et argument mot befolkningspress som en medvirkende faktor er dagens demografiske situasjon i Rwanda. I skrivende stund bebor over 11 millioner innbyggere Rwanda (over tre millioner mer enn hva som var tilfellet før folkemordet i 1994), og befolkningen vokser raskt. Men til forskjell fra 1994 er landet tilnærmet politisk stabilt. Dagens politiske Rwanda er, tross det autoritære og udemokratiske styresettet, stabilt, lite korrupt, med en sterk, robust regjeringshær som trykker landets grenser i en ellers ustabil region. Dette gir støtte til de påstander som hevder regimetyper og politiske styresett er av stor betydning for voldsriskoen i et land. Likevel eksisterer fremdeles store sosiale og politiske spenninger mellom gruppene, som betyr at flere av de samme utfordringer som preget Rwanda før folkemordet fremdeles er uløste – og med mindre de løses er faren for gjentakelse tilstedeværende.

Om Rwanda er *sui generis* eller har overføringsverdi til andre tilfeller, bør et nærmere fokus vies land eller områder som deler flere av de samme karakteristikker. Med utgangspunkt i tilfellet Rwanda, har befolkningspress som medvirkende årsak til voldelig konflikt størst sannsynlighet å inntreffe i små, landlåste, jordbruksavhengige og konfliktpregede utviklingsland i Sør. Det mest sammenlignbare tilfellet er trolig nabolandet Burundi. Andre lignende tilfeller kan være deler av Burkina Faso, Niger, Sudan, Mali, Tsjad og Den Sentralafrikanske Republikk. Flere hevder tørke, lite nedbør, forørkning og jordknapphet har bidratt til økt ressurskamp mellom bønder, gjeterne og nomader i flere av disse land. Men mye tyder likevel på at sosiale, historiske og politiske faktorer i disse tilfeller har vært medvirkende årsaker til voldelig konflikt i langt større grad enn ressursknapphet. Derfor kan det hevdes at befolkningspress som medvirkende faktor i større grad medvirket til vold i Rwanda og Burundi enn i andre sammenlignbare tilfeller.

Litteraturliste

- Adelman, H. & G, Rao. *War and Peace in Zaïre/Congo. Analyzing and Evaluating Intervention, 1996 - 1997*. Africa World Press, Asmara. 2004.
- Aegis Trust. *Jenoside. Kigali Memorial Center. In memory of those we loved. And lost*. Aegis Trust, Kigali, 2004.
- Alexandratos, N. 2005. Countries with Rapid Population Growth and Resource Constraints: Issues of Food, Agriculture, and Development. *Population and Development Review Vol 31, No.2*. 237-258.
- African Rights. 1994 *Rwanda: Death, Despair and Defiance*. African Rights, London.
- African Rights. 1995. *Rwanda Not so Innocent. When Women Become Killers*. African Rights, London
- Atkinson, P. & M, Hammersley. 2010. *Ethnography. Principles in practice*. Third Edition. Routledge, London.
- Bartrop, P. & S, Totten. 2008. *Dictionary of Genocide*. Greenwood Press, Westport.
- Baumann, Z. 2000. *The Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press, Ithaca.
- Bennett, A. & A, George. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. MIT Press, Cambridge (Massachusetts).
- Boserup, E. 2005. *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change and Population Pressure*. Transaction Publishers, New Brunswick.
- Brouwer, A. & Hon Chu, S. 2009. *The men who killed med: Rwandan survivors of sexual violence*. Douglas & McIntyre, Vancouver.
- Bruguière, J-L, Chambers le Premier Vice President. 2006. *Issuance of International Arrest Warrants. Executed in Paris on 17 November 2006*. Tribunal de Grande Instance de Paris.
- Campbell, B. 2010. Contradictory Behavior During Genocides. *Sociological Forum, Vol. 25, No. 2*. 296-314.
- Cruvellier, T. & C, Voss. 2006. *Court of remorse: inside the International Criminal Tribunal for Rwanda 2006*. The University of Wisconsin Press, Madison.
- Dallaire, R. 2004. *Shake Hands with the Devil. The Failure of Humanity in Rwanda*. Arrow Books, London.
- Deme, A. 2010. *Rwanda 1994 and the Failure of United Nations Mission. The Whole Truth*. Xlibris Corporation, Bloomington.
- Diamond, J. 2006. *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive*. Penguin Books, London.
- Dostojevskij, F.M. 1993. *Brødrene Karamasov. Bind 1*. Oversettelse av Geir Kjetsaa. Solum Forlag, Oslo.
- Dowden, R. 2009. *Africa. Altered States, Ordinary Miracles*. Portobello, London.

- Ellis, S. & G, Ter Haar. 2004. *Worlds of Power. Religious Thought and Political Practice in Africa*. Hurst & Company, London.
- Eriksen, T. 2007. *Det første folkemordet i det tjuende århundret. Namibia 1903-1906*. Unipub, Oslo.
- Fairbanks, M. 2009. On Presidents. Fairbanks, M. (ed.). *In the River They Swim. Essays from around the World on Enterprise Solutions to Poverty*. Templeton Press, West Conshohocken.
- Fujii, L. 2006. *Killing Neighbors: Social Dimensions of Genocide in Rwanda*. PhD, George Washington University, Washington DC.
- Fujii, L. 2009. *Killing Neighbors. Webs of violence in Rwanda*. Cornell University Press, Ithaca.
- Gasana, J. 2002. *Rwanda: du parti-Etat a l'Etat garnison*. Harmattan, Paris.
- Gearon, L. 2002. *Human Rights and Religion*. Sussex Academic Press, Brighton.
- Gleditsch, N. 1998. Armed Conflict and the Environment: A Critique of the Literature. *Journal of Peace Research*, Vol. 35, No. 3. 381-400.
- Glover, J. 2001. *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*. Pimlico, London.
- Gourevitch, P. 1998. *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families. Stories from Rwanda*. Picador, London.
- Government of Rwanda (GoR). 2000. *Vision 2020*. Ministry of Finance and Economic Planning, Kigali.
- GoR. 2006. *Preliminary Poverty Update Report*. National Institute of Statistics Rwanda, Kigali.
- Gross, J. 2001. *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press, Princeton.
- Hagtvet, B. 2008. Den farlige renhetslengselen. Hagtvet, B. (red). *Folkemordenes svarte bok*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hagtvet, B. 2010. *Ideologienes århundre. En personlig vandring i det 20. århundrets politiske idéhistorie*. Dreyer Forlag, Oslo.
- Hatzfeld, J. 2008a. *Into the Quick of Life – The Rwandan Genocide: The Survivors Speak*. Serpent's Tail, London.
- Hatzfeld, J. 2008b. *A Time for Machetes. The Rwandan Genocide: The Killers Speak*. Serpent's Tail, London.
- Hatzfeld, J. 2009. *The Strategy of Antelopes. Rwanda After the Genocide*. Serpent's Tail, London.
- Hillberg, R. 1985. *The Destruction of the European Jews. Volume 1*. Revised and Definitive Edition. Holms & Meier, Teaneck.
- Homer-Dixon, T. 1999. *Environment, Scarcity and Violence*. Princeton University Press, Princeton.

- Homer-Dixon, T. & Percival, V. 1996. Environmental Scarcity and Violent Conflict: The Case of Rwanda.. *The Journal of Environment Development*, Vol. 5, No. 3. 270-291.
- Jefremovas, V. 1995. Acts of Human Kindness: Tutsi, Hutu and the Genocide. *Issue: A Journal of Opinion*, Vol. 23, No. 2. 28-31.
- Jefremovas, V. 1997. Contested Identities: Power and the Fictions of Ethnicity, Ethnography and History in Rwanda. *Anthropologica*, Vol. xxxix, No.1-2. 91-105.
- Des Forges, A. 1999. *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*. Human Rights Watch, New York.
- Jones, A. 2006. *Genocide. A Comprehensive Introduction*. Routledge, New York.
- Khan, S. 2000. *The Shallow Graves of Rwanda*. St.Martins Press, New York.
- Kiernan, B. 2007. *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*. Yale University Press, New Haven.
- Kinzer, S. 2008. *A Thousand Hills. Rwanda's Rebirth and the Man Who Dreamed It*. Wiley, New Jersey.
- Kressel, N. 2002. *Mass Hate. The Global Rise of Genocide and Terror*. West View Press, New York.
- Krueger, K. & R, Krueger. 2007. *From Bloodshed to Hope in Burundi. Our Embassy Years during Genocide*. University of Texas Press, Austin.
- Kuperman, A. 2001. *The limits of humanitarian intervention: genocide in Rwanda*. Brookings, Washington.
- Lee, R. 2007. Power and Property in Twenty-First Century Foragers: A Critical Examination. *Gossa, W. & T, Widlok. (eds.). Property and Equality. Encapsulation, Commercialisation, Discrimination. Volum 2*. Berghahn Books, Oxford.
- Lemkin, R. 2008. En ny type forbrytelse: Genocidet. *Hagtvæt, B. (red). Folkemordenes svarte bok*. Universitetsforlaget, Oslo
- Lindner, E. 2006. *Making Enemies: Humiliation and International Conflict*. Preager Security International/Greenwood Publishing, Wesport.
- Lindner, E. 2008. Ydmykelse, ydmykhet og demokrati. *Hagtvæt, B. (red). Folkemordenes svarte bok*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Longman, T. 2002. The Complex Reasons for Rwanda's Engament in Congo. *Clarke, J. (ed.). The African Stakes of the Congo War*. Palgrave MacMillan, New York.
- Lugand, B. 2004. *Rwanda : le génocide, l'Église et la démocratie*. Éditions du Rocher, Monaco.
- Lugand, B. 2007. *Contre-enquête sur le genocide*. Éditions Privat, Toulouse.
- Malthus, Thomas R. *An Essay on the Principles of Population*. Penguin, New York 1970.
- Mamdani, M. 2001. *When victims become killers: colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*. Princeton University Press, Princeton.

- Melvorn, L. 2009. *A people betrayed. The Role of the West in Rwanda's Genocide*. Zed Books, London.
- Melvorn, L. 2006. *Conspiracy to Murder. The Rwandan Genocide*. Verso, London.
- Milgram, S. 1974. *Obedience to authority: an experimental view*. Taylor & Francis, London.
- Minahan, J. 2002. *Encyclopedia of the Stateless Nations: S-Z. Ethnic and National Groups Around the World, Volume IV S-Z*. Greenwood, Westport.
- Mushemeza, E. 2007. *The Politics and Empowerment of Banyarwanda Refugees in Uganda 1959-2001*. Fountain Publishers, Kampala.
- Ndahiro, A. & Rutazibwa, P. 2008. *Hotel Rwanda, or, The Tutsi genocide as seen by Hollywood*. Harmattan, Paris.
- Njálsson, S. 2009. *Rwanda. Folkemord*. Vidarforlaget, Oslo.
- Newbury, D. 1991. *Kings and Clans. Ijwi Island and the Lake Kiwu Rift, 1780-1840*. The University of Wisconsin Press. Madison, Wisconsin
- Ogden, P. 2005. Malthusian model. Johnston, R.J. et al. (eds.). *The Dictionary of Human Geography*. 4th Edition. Blackwell Publishing, Oxford.
- Othman, M. 2005. *Accountability for International Humanitarian Law. The Case of Rwanda and East Timor*. Springer, Berlin.
- Ottmann, T. 2008. Rwanda. Folkemordet FN valgte å ignorere. Hagtvet, B. (red). *Folkemordenes svarte bok*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Pottier, J. 1991. *Taking Stock: Food Marketing Reform in Rwanda, 1982-1989*. *African Affairs*. Vol 92, no 366. 5-30.
- Pottier, J. 2002. *Re-Imaging Rwanda. Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Prunier, G. 1999. *The Rwanda Crisis. The History of a Genocide*, second edition. Fountain Publishers, London.
- Prunier, G. 2009a. *Africa's World War. Congo, the Rwandan Genocide, and the Making of a Continental Catastrophe*. Oxford University Press, Oxford.
- Prunier, G. 2009b. *From Genocide to Continental War. The Congolese Conflict and the crisis of Contemporary Africa*. Hurst & Company, London.
- Rusagara, F. 2009. *Resilience of a Nation. A History of the Military in Rwanda*. Fountain Publishers, Kigali.
- Rusesabagina, P. 2006. *An Ordinary Man. The True Story Behind Hotel Rwanda*. Bloomsbury, London.
- Ruzibiza, A. & C, Vidal. 2005. *Rwanda, l'histoire secrète*. Éditions du Panama, Paris.

- Sebarenzi, J. 2009. *God Sleeps in Rwanda: A Journey of Transformation*. Atria Books, New York.
- Smith, J. 1998. Scarcity, Mass Death and Genocide in Rwanda. Dobkowski, M. & I, Walliman. (eds.). *The Coming Age of Scarcity: Preventing Mass Death and Genocide in the Twenty-first Century*. Syracuse University Press, Syracuse.
- Theisen, O.M. 2008. Blood and Soil? Resource Scarcity and Internal Armed Conflict Revisited. *Journal of Peace Research*, Vol. 45, No. 6. 801-818.
- United Nations (UN). 1994. *Prosepts for early repatriation of Rwandan refugees currently in Burundi, Tanzania and Zaïre*. UNHCR Emergency Repatriation Team, United Nations High Commisioner for Refugees, New York.
- UN. 1999. *Report of the Group of Experts for Cambodia established pursuant to General Assembly resolution 52/135*. UN, New York.
- Urdal, H. 2008. Population, Resoruces and Political Violence. A Subnational Study of India, 1956-2002. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 52, No. 4. 590-617.
- Verwimp, P. 2002. *Agricultural Policy, Crop Failure and the 'Ruriganiza' Famine (1989) in Southern Rwanda: a Prelude to Genocide ?* Discussion Paper, Economics Department, Catholic University of Leuven.
- Verwimp, P. 2003. *An Economic Profile of Peasant Perpetrators of Genocide. Micro-level Evidence from Rwanda*. Economics Department, Catholic University of Leuven.
- Verwimp, P. 2004. Development Ideology, the Peasantry and Genocide: Rwanda represented in Habyarimana's speeches. Cook, S. (ed.). *Genocide in Cambodia and Rwanda: New Perspectives*. Genocide Studies Program Monograph Series no. 1, Yale University
- Vetlesen, A.J. 2005. *Evil and Human Agency. Understanding Collective Evildoing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Watt, N. 2008. *Burundi: Biography of a small African country*. Columbia University Press, New York.
- Yanagizawa, D. 2006. *Malthus in Rwanda? Scarcity, Survival and Causes of the Genocide*. Department of Economics, Göteborg University, Göteborg.